De Gulden Passer. Jaargang 40

bron
De Gulden Passer. Jaargang 40. De Nederlandsche Boekhandel, Antwerpen 1962

Zie voor verantwoording: https://www.dbnl.org/tekst/_gul005196201_01/colofon.php

Let op: boeken en tijdschriftjaargangen die korter dan 140 jaar geleden verschenen zijn, kunnen auteursrechtelijk beschermd zijn. Welke vormen van gebruik zijn toegestaan voor dit werk of delen ervan, lees je in de gebruiksvoorwaarden.

dbnl digitale bibliotheek voor de Nederlandse letteren i.s.m.

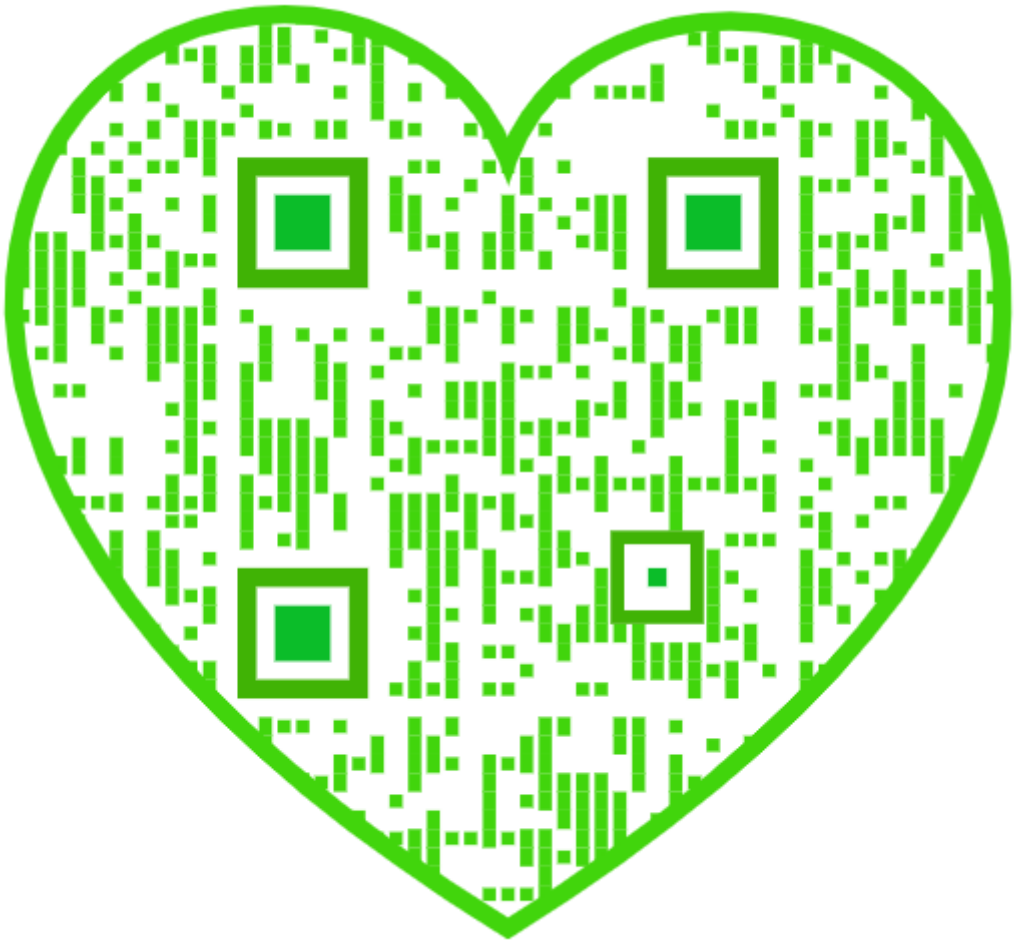

*1

[De Gulden Passer 1962]

FRANK VAN DEN WIJNGAERT op de opening van de tentoonstelling Orlowski te Hasselt. Links op de afbeelding zijn echtgenote en zoon. Dit is de laatste foto van de ere-conservator van het Stedelijk Prentenkabinet: drie dagen later ging hij heen....

In memoriam
Frank van den Wijngaert
(1901-1962)

Op 9 juni 1962, de zaterdag vóór Pinksteren, greep te Tongeren de opening plaats van een tentoonstelling gewijd aan de Duitse grafische kunstenaar, Hans Orlowski.

De inleider was Frank van den Wijngaert, die, vol levenslust en opgewekt zoals steeds, op zijn gewone sprankelende en toch bevattelijke wijze, sprekend voor de vuist weg, zijn oude vriend voorstelde aan het Limburgse publiek.

Drie dagen later, op 12 juni 1962, in de morgenuren, zou plots, zonder enige waarschuwing het hart begeven: in zijn slaap is van den Wijngaert heengegaan, rustig en vreedzaam zoals hij had geleefd.

De begrafenis, gepland als een intieme plechtigheid, zag niettemin een massale toeloop: Franks talloze vrienden wilden hem nog een laatste groet en een laatste hulde brengen....

Er wordt in een ‘In Memoriam’ verwacht dat enkel de goede zijden worden belicht en de minder gunstige karaktertrekken verdoezeld of met de sluier der naastenliefde bedekt gelaten. Dit laatste is voor Frank van den Wijngaert overbodig. Hij had ongetwijfeld zijn zwakheden, zoals wij allen, maar als hij er bezat, dan waren ze zo miniem dat ze onbemerkt bleven. Gedurende al de jaren dat we het genoegen hadden met hem samen te werken, hebben we zijn goedhartigheid, zijn welwillendheid, zijn vriendelijkheid nooit in gebreke gevonden.

Hij was een goed man en een trouwe vriend.

Met hem is tevens een prominente figuur uit de Antwerpse kultuurwereld verdwenen: een gevoelig dichter en esteet, een bevoegd kunstcriticus, een gedegen kunsthistoricus, een voortreffelijke conservator.

Collega G. Schmook heeft enkele maanden geleden, ter gelegenheid van de zestigste verjaardag van van den Wijngaert, op de hem

eigen originele en literaire wijze, zijn vriend ten voeten uit getekend en hem gesitueerd in zijn Antwerps milieu[1], hierbij vooral de figuur van de dichter en esteet belichtend.

Voor dit facet van van den Wijngaert's persoonlijkheid verwijzen we dan ook naar deze briljante evokatie, al zullen we in deze regels de literaire productie eveneens met enkele vluchtige toetsen pogen aan te geven: het wezen van een mens vormt een in elkaar vervlochten geheel, dat zich niet zomaar laat uiteenrafelen in geïsoleerde fragmenten.

Frank van den Wijngaert werd geboren te Kontich op 29 januari 1901. Na de eerste wereldoorlog trad hij in dienst van de stad Antwerpen. Administratie en kantoorwerk spraken maar weinig tot zijn verbeelding en gemoed, doch gewetensvol vervulde hij zijn taak - om na de bureeluren te ontvluchten in een geestelijk en kultureel meer geladen leven.

Reeds in 1917, amper 16 jaar oud, had hij met enkele verzen gedebuteerd in 'Vlaamsch leven'. Na de oorlog, opgenomen in de kring van 'Lumière', zou hij in dicht en proza zijn pacifistische humanitaire gevoelens en zijn estetische beleven vertolken in talloze tijdschriftartikels en in een reeks verzenbundels, romans en novellen: *De derde nacht* (1920), *Belijdenis* (1921), *De Schuld* (1922), *Boksmatch* (1926), *De Lift* (1928), *Kaleidoscoop* (1929), *Fik Demers' overwinning in Parijs-Brussel* (1931). *De run naar de eeuwige finaal* zou in 1934 deze literaire activiteit besluiten.

Inmiddels had hij zich in nieuwe richtingen bewogen. Als esteet had hij zijn literaire werken ook naar de vorm willen hullen in een nieuw en verfijnd kleed. Zijn kennismaking met de andere jonge naoorlogse literaire en artistieke beeldenstormers leidde tot een vruchtbare samenwerking: Joris Minne (*De Derde nacht*, 1920; *Belijdenis*, 1921; *De Schuld*, 1922) en Henri Van Straten (*Boksmatch*, 1926), later Hans Orlowski (*Kaleidoscoop*, 1929) en Antoon Herckenrath (*De run naar de eeuwige finaal*, 1934) luisterden zijn werk op met hun houtsneden.

Door hun contact en door de eigen innerlijke estetische drang

1. G. Schmook, 'Frank van den Wijngaert. Hulde aan een gezamenlijk oeuvre', in: *Noordgouw*, *cultureel tijdschrift van de provincie Antwerpen*, I, 1961, blz. 1-5.

voelde van den Wijngaert zich onweerstaanbaar aangetrokken tot de wondere wit-zwartwereld van de grafische kunst: reeds in 1927 brengt hij zijn belangwekkende overzicht *De moderne Vlaamsche houtsnijkunst.* In dezelfde jaren werpt hij zich op als adept van Henry Van de Velde en geeft in Nederlandse vertaling diens *Formules van een moderne Esthetiek* (1928) en *De drievoudige smaad aan de schoonheid* (1931).

Een andere zwart-witkunst betovert hem tijdelijk: de film. Hij geeft voordrachten en lezingen, schrijft beschouwingen en kommentaren, neemt de leiding van een kleine schare enthoesiasten, maar de clubs die worden gesticht - 'De Cirkel' (1928) en 'De Antwerpsche Kinemaklub' (1931) - stranden op de onverschilligheid van het groot publiek.

Deze interesse zal enkele jaren later nog een neerslag vinden in de brochure *De Film* (1938). Maar inmiddels had van den Wijngaert met herwonnen liefde zich terug gekeerd tot de grafische kunst: respectievelijk in 1935 en 1937 wijdde hij aan zijn vrienden, de houtsnijders Joris Minne en Hans Orlowski, een biografische-estetische studie.

In die jaren 1936-1937 plaatst zich tevens een groot keerpunt in zijn leven. De administratie had hem nimmer bekoord, en toen de kans zich aanbood om van Stadswerken over te gaan naar het pas opgerichte Stedelijk Prentenkabinet, greep hij deze met beide handen aan: in mei 1936 vatte hij zijn dienst aan in het Prentenkabinet, om reeds met ingang van 1 januari 1937 te worden bevorderd tot adjunct-conservator. De belangstelling voor verskunst, roman en film ebde weg: de grafische kunst en de studie van de grafische kunst werden van een hobby-voor-na-de-bureel-uren een integrerend element van zijn leven.

De nieuwe stromingen en de tijdgenoten-kunstenaars bleven zijn belangstelling gaande maken en inspireerden hem tot een aantal belangwekkende studies en essays, maar het dagelijkse contact met de schatkamers van het Prentenkabinet en het Museum Plantin-Moretus zou hem eveneens naar het verleden voeren, naar de tijd toen de Vlaamse meesters de Europese grafiek overheersten. Een lange reeks gedegen en gestoffeerde verhandelingen zagen het licht over Rubens en Van Dyck, en over de graveursscholen rond Plantin

en Rubens; belangrijke, vitale bijdragen tot de Vlaamse glanstijd van de 16e-17e eeuw, die de specialisten nog elke dag ter hand dienen te nemen.

Van den Wijngaert kreeg, van midden 1940 af, de feitelijke leiding van het Prentenkabinet in handen, in afwachting dat hij met ingang van 1 januari 1945 werd benoemd tot conservator van de instelling. Functie die hij heeft waargenomen tot het ogenblik, in september 1959, waarop hij, om gezondheidsredenen, zijn oppensioenstelling bekwam.

Van 1 januari 1945 tot januari 1950 was hij tevens waarnemend conservator van het Museum Plantin-Moretus. Deze aanstelling was in feite eveneens de consecratie van een reeds bestaande toestand: terwijl, tijdens de oorlogsjaren, conservator H. Bouchery als een cerberus de Antwerpse kunstschatten, opgeborgen in het kasteel van Lavaux-Sainte-Anne hoedde, waakte van den Wijngaert te Antwerpen zelf met niet minder zorg over het Plantijnse huis.

In bewogen omstandigheden heeft hij gedurende deze jaren de verantwoordelijkheid gedragen over de twee zo belangrijke kulturele instellingen. En hij heeft er van gemaakt wat er toen van te maken was. In de oorlogsjaren vormde het Prentenkabinet, dank zij de tentoonstellingen die er elkaar onophoudelijk opvolgden, een der weinige kulturele oasen in een sombere en doodse metropool.

Toen na de bevrijding de vliegende bommen begonnen neer te komen op de Scheldestad, bleef van den Wijngaert op zijn post en streed met de inzet van zijn ganse persoon voor het behoud van de aan zijn zorgen toevertrouwde schatten. Men leze in zijn *Glorie en nood van het Plantijnsche huis* de bladzijden gewijd aan die dramatische ogenblikken toen op 2 januari 1945 een V2 de Vrijdagmarkt in een puinhoop herschiep en het Plantijnse huis zwaar beschadigde.

Na de ramp droeg hij, samen met de bevoegde stadsdiensten, de verantwoordelijkheid voor de eerste restauratiewerken.

De indiensttreding in januari 1950 van een nieuwe conservator en adjunct-conservator van het Museum Plantin-Moretus, ontsloeg hem van deze zorg, maar vrijwel onmiddellijk hierop werd hem een nieuwe taak toevertrouwd: de leiding van het zo pas in het stadspatrimonium overgegane Museum Smidt Van Gelder. Met

toewijding en liefde heeft hij zich ook van deze moeilijke en delicate opdracht gekweten, en, samen met ridder Smidt Van Gelder, de opstelling verzorgd, de inventaris opgesteld, een gids voor het publiek geschreven.

En onder al die wetenschappelijke en administratieve activiteiten door, vond hij nog tijd en gelegenheid om ten allen kante voordrachten en lezingen te houden, tentoonstellingen te organiseren (denken we o.m. aan de grote Van Dyck-tentoonstelling van 1949, een der voornaamste internationale kunstmanifestaties van het jaar!) of in te leiden; een actieve rol te spelen in talrijke Antwerpse kulturele verenigingen (hij was o.m. voorzitter van de Antwerpse Ex-libriskring); in de Koninklijke Academie voor Schone Kunsten, het Kunsthistorisch Instituut en het Plantin-Genootschap te Antwerpen, de studenten met zijn bezielend woord de schoonheid van de kunst bij te brengen.

Met Frank van den Wijngaert verliest Antwerpen een grote, verdienstelijke figuur, en wij allen uit zijn kennissenkring een goede en toegewijde vriend. Doch zijn werk blijft....

Dr. L. VOET

Bijdrage tot de bibliografie van het oeuvre van Frank van den Wijngaert

De koortsachtige activiteit van Frank van den Wijngaert heeft zich geuit in talloze grote en kleine bijdragen. Een volledige - of kwasi-volledige - opgave van zijn gepubliceerde geschriften zou maanden, zoniet jaren opzoekingen vergen, inzonderheid wat betreft de literaire bijdragen uit zijn jeugdtijd, verspreid over talloze tijdschriften, maar ook wat aangaat kleinere kunstkritische of kunsthistorische kanttekeningen verschenen in tijdschriften of de inleidingen van catalogussen.

Het was ons onmogelijk in een kort tijdsbestek deze 'membra disjecta' op te sporen. De hier gegeven bibliografie is dan ook uiteraard zeer onvolledig; ze kan enkel bestempeld worden als een proeve. We menen evenwel dat ze een zeker nut kan hebben voor een eerste oriëntatie, in afwachting dat een bibliograaf het puzzlewerk van een volledige opgave tot een goed einde brengt.

De klemtoon werd gelegd op de studies en essays met historische en kunsthistorische strekking. De literaire productie werd beperkt tot de werken van zekere omvang verschenen in boekvorm of in verzamelbundels.

I. *Literaire werken*

1920	-	*De derde nacht. Humanistiese verzen.* Geïll. en met portret van de dichter door J. MINNE. [Antwerpen,] Lumière, 1920. 20 × 15.5, 40 blz.
1921	-	*Belijdenis. Humanistiese verzen.* Met 6 houtgrav. door J. MINNE. Antwerpen, Lumière, 1921. 18.8 × 14, 80 + [IV] blz.
1922	-	*De schuld. Dramaties dialoog.* Antwerpen, J.E. Buschmann, [1922]. 25.4 × 19, 22 blz. Op omslag: Versierd met origineel houtblokken door J. MINNE. Een spel van middeleeuws mysterie en van moderne konklusie. Antwerpen, 'De Diskus', 1922.
1926	-	*Boksmatch. Een gedicht in proza xylografies bewerkt door* H. VAN STRATEN.

Amsterdam, Prometheus,
1926. 36 × 24, [24 blz.].

1928	-	*De lift.* Brussel, De Wilde Roos, 1928. 23.3 × 15.5, 159 + [V] blz.
1929	-	*Kaleidoskoop. Verzen.* Houtsn. van H. ORLOWSKI. Oude God-Antwerpen, Bibliofielenvereeniging 'Tyl', 1929. 24 × 19, 46 + [IV] blz. + 5 houtsn.
[1931]	-	*Fik Demer's overwinning in Parijs-Brussel.* In: *Zoo verhalen de Vlamingen*, [1931], blz. 220-229.
1934	-	*De run naar de eeuwige finaal.* Houtsneeversiering van A. HERCKENRATH. Antwerpen, De Sikkel, 1934. 19 × 12.5, 157 + [2] blz.
1935	-	*Fik Demer's overwinning in Parijs-Brussel.* In: *Moderne Vlaamse kortverhalen*, 1935, blz. 120-132.

II. *Essays en wetenschappelijke studies in boekvorm*

1927	-	*De moderne Vlaamse houtsnijkunst.* Met voorwoord van J. HAVELAAR. Antwerpen, De Sikkel, - Santpoort, C.A. Mees, 1927. 36.8 × 24.6, 132 blz., ill.
1928	-	HENRY VAN DE VELDE, *Formules van een moderne esthetiek. Uit het Fransch vertaald en ingelicht door* F. VAN DEN WIJNGAERT. Antwerpen, De Sikkel, 1928. 21.5 × 15.8, 152 blz.

1931	-	HENRY VAN DE VELDE, *De drievoudige smaad aan de schoonheid. Vertaling van* F. VAN DEN WIJNGAERT. Antwerpen, Bibliofielen-vereeniging 'Tyl', 1931. 24 × 19, 55 blz.
1935	-	*Joris Minne.* Gent, Kunst, [1935]. 31.5 × 24, 80 blz., ill.
1937	-	Hans Orlowski, graveur. Bruxelles, Éd. Nébé, 1937. 24 × 15.5, [32] blz., ill.
1938	-	*De film*, *geboorte en ontwikkeling.* Brussel. Uitg. van het N.I.R., 1938. 21.5 × 13.5, 46 blz., ill. Programmabrochures van het N.I.R., Nederlandsche reeks, 29.
1940	-	*Inventaris der Rubeniaansche prentkunst.* Antwerpen, De Sikkel, 1940. 28 × 22, 112 blz. + 32 pl.
1941	-	*Rubens als boekverluchter voor de Plantijnsche drukkerij.* In: H.F. BOUCHERY en F. VAN DEN WIJNGAERT, *P.P. Rubens en het Plantijnsche huis.* Antwerpen, uitg. van het Museum Plantin-Moretus [De Sikkel], 1941. 45 × 19, VII-162 blz., 110 pl. Maerlantbibliotheek, IV.
1941	-	In samenwerking met J. PHILIPPEN: *Jan Frans Cantré*, *Vlaamsch houtsnijder.* Diest, Pro Arte, 1941. 12.5 × 31, 183 blz., ill.
1942	-	*Antwerpen's glorie in de XVIe eeuw.* Antwerpen, De

		Nederlandsche Boekhandel, 1942. 31.5 × 24 en 59 × 41, 15 blz., 5 pl.
1943	-	*Antoon van Dyck.* Antwerpen, De Nederlandsche Boekhandel, 1943. 27 × 22, 203 blz., 61 pl.
1944	-	*Antwerpen's glorie in de XVIe eeuw.* [I-II]. Antwerpen, De Nederlandsche Boekhandel, 1944. 2 dl. I - Tekst: 32 × 24, 16 blz.; II - Platen: 59 × 40; 5. Maatschappij der Antwerpsche Bibliophielen, 46.

1944	-	*Hendrik Schaefels*, *teekenaar van het schip en van de Oud-Antwerpsche haven.* Antwerpen, Standaard-Boekhandel, 1944. 32 × 24.5, 46 blz., ill.
1947	-	*Glorie en nood van het Plantijnse huis.* Antwerpen, De Nederlandsche Boekhandel, 1947. 22 × 14, 55 blz., ill.
1948	-	*Jules de Bruycker.* Antwerpen, De Sikkel, 1948. 24.5 × 18, 15 blz., ill., portr. Monographieën over Belgische kunst, II, 12. Portret en biografische noot over auteur op omslag.
1950	-	*Virgilius*, *facsimile van de oudste druk van het Vlaamse volksboek; ingeleid door* J. GESSLER; *met kanttekeningen bij de illustraties van de Nederlandse uitgave door* F. VAN DEN WIJNGAERT. Antwerpen, De Vlijt, 1950. 22.5 × 16.5, 80 blz.
1951	-	*Jan Frans Cantré*, *houtsnijder (1886-1931).* Met 12 houtsneden van J.F. CANTRÉ. Gent, De Vlam, [1951]. 17.5 × 12, 36 blz. Germinal-reeks, [XVI, 10].

1951	-	*Joris Minne.* Antwerpen, De Sikkel, 1951. 24 × 18.5, 16 blz., ill., portr. Monographieën over Belgische Kunst. [V, 1]. Portret en biografische noot over auteur op omslag.
1951	-	*Het Museum Smidt van Gelder.* Antwerpen, Stad Antwerpen, [Gedr.: Deurne, Drukk. C. Govaerts], 1951. 23 × 15, 30 blz., ill.
1954	-	*Hans Orlowski.* Antwerpen, Antwerpsche Ex-libriskring, 1954. 24 × 17, [9] blz., [14] pl. Uitgave van de Antwerpse Ex-libriskring, 1954, 2.
1956	-	*Henri van Straten.* Antwerpen, De Sikkel, 1956. 24 × 18.5, 15 blz., pl., portr. Monografieën over Belgische kunst, [V, 29]. Portret en biografische noot over auteur op omslag.
	-	*Inventaris met aansluitende catalogus-nummers der tekeningen bewaard in het Museum Plantin-Moretus.* Handschrift: te consulteren in het Museum Plantin-Moretus.
	-	*De oude tekeningen van het Museum Plantin-Moretus.* Catalogus in handschrift: te consulteren in het Museum Plantin-Moretus.

III. *Essays en wetenschappelijke studies in tijdschriften en verzamelwerken*

1926	-	*Vlaamse houtsnijkunst. I. Frans Masereel.* In: Elsevier's Geïllustreerd Maandschrift, 36, nr 2, februari 1926, blz. 94-98.
1926	-	*Vlaamse houtsnijkunst. II. Joris Minne.* In: Elsevier's Geïllustreerd Maandschrift, 36, nr 4, april 1926, blz. 237-240.
1929	-	*Achter het gerechtshof.* In: *Weerspiegeld Antwerpen. Hoe 't vroeger was: onze schrijvers over hun stad*, 1929, blz. 311-314.

1932	-	*Het schoonheidsbeginsel van de Filmkunst.* In: Filmkunst, 1932, blz. 16-35.
1932	-	*De Duitsche film en G.W. Pabst.* In: Filmkunst, 1932, blz. 86-108.
1934	-	*De jonge Vlaamsche houtsnijder Antoon Herckenrath.* In: Morks-magazijn, 36, september 1934, blz. 465-475.
1936	-	*Het Antwerpsch Prentenkabinet.* In: De Gulden Passer, XIV, 1936, blz. 138-144.
1937	-	*Het Antwerpsch Prentenkabinet.* In: Onze Tijd, 2, nr 4, 1 april 1937, blz. 171-173.
1942	-	*Aspekten der hedendaagsche teekenkunst en grafiek: Tentoonstellingen in het stedelijk Prentenkabinet te Antwerpen van Juli 1940 tot December 1941.* In: De Gulden Passer, XX, 1942, blz. 125-148.
1942	-	*De beteekenis der prentkunst voor het Rubensschilderij.* In: Kunsthistorische bijdrage van het jaarboek 1939-1941 van het Koninklijk Museum voor Schoone Kunsten Antwerpen, 1942, blz. 137-166.
1943	-	*Aspekten der hedendaagsche teekenkunst*

		en grafiek, *II. Tentoonstellingen in het Stedelijk Prentenkabinet te Antwerpen in 1942.* In: De Gulden Passer, XXI, 1943, blz. 261-281.
1945	-	*P.P. Rubens en Lucas Vorsterman*, *een aanslag op het leven van den meester.* In: De Gulden Passer, 1945, blz. 159-194.
1945	-	*De Vlaamsche grafiek van gister en thans.* In: *Feestkrans bij het eerste lustrum der uitgeverij* '*Pro Arte*' *1939-1944*, 1945, blz. 113-126.
1946	-	*Antoon van Dyck en het Plantijnsche huis.* In: De Gulden Passer, XXIV, 1946, blz. 33-40.
1946	-	*Een paar herinneringen.* In: *Lode Baekelmans ter eere*, 1945, blz. 72-74.
1947	-	*De botanische teekeningen in het Museum Plantin-Moretus.* In: De Gulden Passer, XXV, 1947, blz. 34-51.
1947	-	*De laatste levensmaanden van Prof. Dr. Arthur Cornette.* In: *In memoriam Prof. Dr. A.H. Cornette*, 1947, blz. 72-78.
1947	-	*Hendrik Schaefels*, *teekenaar van de Oud-Antwerpsche haven.* In: Tijdschrift van de Touring Club van België, 53e jg., nr 6, 15 maart 1947, blz. 57-61.

1947-1948	-	*De late Moretussen en de boekillustratie.* In: De Gulden Passer, XXV, 1947, blz. 186-240, en XXVI, 1948, blz. 150-205.
1948	-	*Twee onbekende tekeningen van Schelte a Bolswert.* In: *Miscellanea J. Gessler*, 1948, blz. 1362-1366.
1948	-	*Simon Stevin en zijn tijd.* In: De Gids, jg. 111, augustus 1948, blz. 9-13 [van de overdruk].
1950	-	[*Inleiding.*] In: *Graphisme 50. Bois et linos*, 1950, blz. 3-5.

1952	-	*Teken- en prentkunst.* In: *Antwerpen in de XVIIIe eeuw*, 1952, blz. 231-247.
1953	-	*Het geïllustreerde boek in Vlaanderen.* In: *Het Boek in Vlaanderen 1953*, 22^{e} jaarboek van de Vereeniging ter bevordering van het Vlaamsche Boekwezen, Brussel, blz. 7-26.
1953	-	*Hendrik Schaefels*, *tekenaar van de oud-Antwerpse haven.* In: Speciale uitgave van het maandblad 'Thomsen's post' ter gelegenheid van het XXV jarig jubileum van de firma Thomsen's, 1953, blz. 57-61.
1955	-	*Twee Franse grafici: J.E. Laboureur en Jacques Villon.* In: Antwerpen, I, 1955, blz. 62-66.
1956	-	*De Rubens-tekeningen in Antwerps stadsbezit.* In: Antwerpen, II, 1956, blz. 1-2.
1956	-	*H. de Braekeleer als tekenaar en etser.* In: *Album gewijd aan Henri de Braekeleer en zijn werk ter gelegenheid van de tentoonstelling ingericht door het bestuur van de stad Antwerpen in het Koninklijk Museum voor Schone Kunsten*, *24 maart - 3 juni 1956*, 1956, blz. 7-18.

1958	-	*Tentoonstellingen in het Stedelijk Prentencabinet.* In: Antwerpen, IV, 1958, blz. 30-31.
1963	-	*De Schilderkunst* en *De Beeldhouwkunst*, In: Antwerpen in de XIXde eeuw, 1963 (ter perse)

Korte inleidingen in: [Uitgaven van de] 'Antwerpse exlibriskring.'

1952	-	2e map:	*De pioniers van de hedendaagse Vlaamse houtsnede.*
1955	-	1e map:	*De xylograaf Cor de Wolff.*
1956	-	2e map:	*Belgische jongeren.*
1957	-	:	*V. Stuyvaert.*
1960	-	1e map:	*Gerard Gaudaen.*
1960	-	2e map:	*Drie jonge grafici uit het Antwerpse.*

IV. *Catalogussen*

a. *Volledig of voor het grootste deel verzorgd door F. van den Wijngaert*

1936	-	*Tentoonstelling van grafisch werk van Ant. Herckenrath.* Museum Plantin-Moretus, 9-23 mei 1936. 23 × 16.5, 4 blz.
1943	-	*De haven in de kunst.* Stedelijk Kunstsalon te Antwerpen, 3-31 juli 1943. 24.5 × 16, 8 blz.
1946	-	*Teekeningen, grauwschetsen en prenten van en naar Rubens.* Rubens-huis te Antwerpen,

		21 juli - 30 september 1946. 21.5 × 13.5, 22 blz.
1949	-	*Van Dyck tentoonstelling.* Koninklijk Museum voor Schone Kunsten te Antwerpen, juli - augustus 1949. 20 × 14, 64 blz.
1949	-	*Livres et objets d'art du Musée Plantin-Moretus.* Union Liégeoise du Livre et de l'Estampe, 26 november - 18 december 1949. 21 × 14, 22 blz.

1952	-	*Het dier in de hedendaagse grafische kunst.* Koninklijke Maatschappij van Dierkunde van Antwerpen, 5-23 juni 1952. 21.5 × 13.5, 42 blz.
1955	-	*Laboureur-Villon.* Stadsfeestzaal te Antwerpen, 16 juli - 7 augustus 1955. 21.5 × 15, 28 blz.
1956	-	*Dessins et gravures du Cabinet des Estampes de la ville d'Anvers.* Union Liégeoise du Livre et de l'Estampe, 28 april - 17 mei 1956. 21 × 14, 19 blz.
1959	-	*Prenten van James Ensor en Jules De Bruycker.* Provinciaal Gallo-Romeins Museum te Tongeren, 16 juli - 7 september 1959. [4 blz.] + pl.

b. ***Inleidingen of notities in catalogussen***

1949	-	*Tentoonstelling gewijd aan het werk van Jozef Cantré.* Stedelijk Kunstsalon te Antwerpen, ingericht door het Comité voor Artistieke Werking, 3-16 juni 1949.
1949	-	*Tentoonstelling gewijd aan het grafisch werk van James Ensor.* Stedelijk Kunstsalon te Antwerpen, ingericht door het Comité voor Artistieke Werking, 15-24 juli 1949.
1954	-	*Anvers*, *ville de Plantin et de Rubens.* Bibliothèque

		nationale (Parijs), maart - april 1954.
1955	-	*Antwerpens Gouden Eeuw. Kunst en kultuur ten tijde van Plantin.* Stedelijke Feestzaal te Antwerpen, 13 augustus - 2 oktober 1955.
1956	-	*Tekeningen van P.P. Rubens. Catalogus* [*door*] L. BURCHARD en R.A. D'HULST. Rubenshuis te Antwerpen, 16 juni - 2 september 1956.
1956	-	*Retrospectieve Frans Masereel.* Koninklijke Academie voor Schone Kunsten te Antwerpen, 21 juni - 31 juli 1958.
1956	-	*Scaldis-tentoonstelling.* Stedelijke Feestzaal en Provinciaal Veiligheidsmuseum te Antwerpen, 20 juli - 9 september 1956.
1957	-	*Noreille.* Tentoonstelling grafiek-ceramiek, ingericht door Kunstkring Mozail. Stedelijk Museum te Oostende, 29 juni - 11 juli 1957.

In memoriam Irène Vertessen (Antwerpen: 25-2-1917 - 26-4-1962)

De schare van vrienden was groot die de nog jonge Irène Vertessen op 30 april 1962 naar Schoonselhof begeleidde, en nog aanzienlijker was het aantal, dat haar was komen groeten bij de baar: er werd afscheid genomen van een edel mensenkind, een begaafd verstand, een trouwe levenskameraad, een voor humor toegankelijke geest, een van poëzie vervuld hart.

Velen hebben haar gekend zeer zeker, maar weinigen konden haar benaderen, omdat zij, door het leven getroffen van jongsaf aan, gemakkelijk achterdocht koesterde in haar ogen en wel eens een geldigheidsdrang doorzette zo scherp, dat op slag (en voor goed!) bruggen werden opgetrokken.

Irène Vertessen was een bijzondere persoonlijkheid. Door haar opleiding voor de klassieke letteren bestemd, maar door de omstandigheden van haar temperament gedreven naar de hogere administratie van archieven, bibliotheken en musea, vergaarde zij kennis, die - gestuwd door een merkwaardig en snel functionerend geheugen - wel zeer algemeen, maar meteen zeldzaam mocht heten. Zij had bovendien historisch inzicht in de zaken van vroeger en nu, terwijl de zin voor het doorschouwen van de mensen, van personen en geleerden, waarvan de gestalte haar jarenlang bijbleef, haar een blik op het leven waarborgde die haar een stevige overtuiging ingaf. Was zij zich van een en ander wel bewust, haar dienstvaardigheid was voorbeeldig ten opzichte van elk initiatief en als reiskameraad was zij de - eventueel zingende - luchtigheid zelf!

Hoe rijk zou dergelijk leven geworden kunnen zijn, had het zich verder mogen uitstrekken dan over de haar gegunde 45 jaren, waarvan vele maanden door pijn en lijden versomberd werden.

Heeft zij zich, in het bewustzijn van wat haar te wachten stond, dáarom met hart en ziel gegeven aan de bezigheden die haar lief

IRENE VERTESSEN (1917-1962)

waren, want naast de dagtaak bekoorde haar het plaatselijke verenigingsleven der geleerde genootschappen? Bovendien werd zij bereid gevonden om te gelegener tijd tekstuitgaven te bezorgen, bruikbare bibliografische lijsten aan te leggen of gedegen boekbesprekingen te leveren.

De tragedie van haar bestaan is evenwel geweest, dat zij het niet heeft mogen brengen tot de academische bekroning van haar studie-leven. Steeds opnieuw begon zij aan haar theses, maar 't duurde niet lang of het werk werd onderbroken door een of ander incident: de promotors werden door de dood getroffen of door ziekte.

Arme Irène, hoezeer werd u de innerlijke *vrede* geweigerd. Velen waren dan ook begaan met uw lot, al spraken zij er niet steeds over om u niet te kwetsen. Enkelen slechts hebben u wel stil zien wenen, want de sterksten kunnen tot deemoed gebracht worden, en dan kon ook blijken hoe keurig en mild uw gemoed zich - tot zelfs in verzen, klassiek van trant - wist uit te storten.

Irène Vertessen laat nu voor goed een leemte in het bestuurscomité van de ‘Antwerpsche Bibliophielen’, van de Antwerpse afdeling van ‘Ex Oriente Lux’, in de ‘Vlaamse Vereniging van Bibliotheek-, Archief- en Museumpersoneel’, in het Uitvoerend comité van het Dotatiefonds, in de congressen die zij met vlijt en kritisch volgde, onder de medewerkers van ‘Bibliotheekgids’ en ‘Lektuurgids’, etc. etc.

Zolang het leven in ons blijft, zal de herinnering aan haar wezen met weemoed geladen zijn, maar toch geen droefheid opwekken, omdat zijzelf het ons zou hebben ontraden! Wij danken haar voor wat zij gegeven heeft door de directheid van haar persoon.

Ger SCHMOOK
2 november 1962

Activiteiten

1937-1938: Licentiaatsverhandeling Rijksuniversiteit Gent: Bijdrage tot de studie van den Genius Augusti.

1939-1940: Lerares Stedelijk Atheneum voor meisjes, Antwerpen.

1 aug. 1944 - 15 nov. 1948: Assistente bij het Stadsarchief te Antwerpen.

Werkte er o.m. aan:

1. Inventaris Van Immerseel (Insolvente Boedelskamer).

2. Catalogus van de pamfletten berustende op het Stadsarchief te Antwerpen. 1948. 8 blz., 900 steekkaarten.
- Werk Stedelijke Middelbare School voor opleiding van bibliotheek- archief- en museumpersoneel, schooljaar 1947-1948.

3. Inventaris der notariële protocollen van het Stadsarchief - Oud archief, Antwerpen; met voorw. door F. Blockmans. Antw., Stadsarchief, 1948. 123 blz. In samenw. met J. van Roey en R. de Roo.

1946-1960: Lerares volkshogeschool Instituut Emiel Vandervelde (klassieke talen).

16 nov. 1948 - 30 juni 1952: Assistente en assistent-dienstleider (vanaf 1 jan. 1949) bij de Stedelijke Bibliotheken (Stadsbibliotheek)
Werkte er o.m. aan:

1. Aanvulling op A. Dermul en H.F. Bouchery: Bibliographie betreffende de Antwerpsche drukkers. Antw., 1938.

2. Catalogus van Antwerpse drukkers.

1 juli 1952 - 31 juli 1960: Adjunct-conservator bij de Oudheidkundige Musea (Vleeshuis).
Verleende haar medewerking aan tentoonstellingen en catalogussen daarop betrekking hebbende:

1. Wapenverzameling legaat J. Sieren; tentoonstelling in de Oudheidkundige musea, Vleeshuis, 20 juni - 30 sept. 1954.

2. Munten en penningen van alle tijden; tentoonstelling in de Oudheidkundige Musea, Vleeshuis, in samenw. met het

Europees genootschap voor munt- en penningkunde van 12 juni 1955 af.

3. Inventaristentoonstellingen en catalogussen van de Oudheidkundige Musea, Vleeshuis, 1954-1960.

IV. Glas. Ceramiek. 1954.

VI. IJzersmeedwerk. 1957.

VII. Edelsmeedwerk. Edelstenen. Juwelen. Horloges. 1958.

VIII. Egypte. 1959.

IX. Tin. 1959.

X. Koper en brons. 1960.

1956- . Lerares bij de Stedelijke Middelbare School voor opleiding van bibliotheek-, archief- en museumpersoneel (Numismatiek, Profane iconografie).

1 aug. 1960-1962. Adjunct-conservator bij het Museum Plantin-Moretus (Stedelijk Prentenkabinet).
Maakte een aanvang met de redactie van de wetenschappelijke catalogus van oude prenten.

Ondertussen was een doctoraal proefschrift over 'De Lipsius-correspondentie in het Museum Plantin-Moretus' in voorbereiding. Het werk werd evenwel door haar dood onderbroken en zal worden uitgewerkt door haar promotor Prof. Dr A. Gerlo.

Verenigingsleven

1935-1936:	Secretaresse van de faculteitskring 'Klassieke Kring', Rijksuniversiteit Gent.
1948-1952:	Penningmeesteresse 'Jeugdgemeenschap voor kunstbeleven', Antwerpen.
1949-1962:	Secretaresse 'Ex Oriente Lux', afd. Antwerpen.
1949-1962:	lid van Genootschap voor Antwerpse geschiedenis (lezing op 4-2-1953 over 'Prospecties op het terrein van de bibliografie van de Antwerpse drukkers'; lezing op 1-9-1954 over 'Het numismatisch bezit der Oudheidkundige musea te Antwerpen').
1958-1962:	Secretaresse 'Vereeniging der Antwerpsche Bibliophielen'.

Lijst van werken en bijdragen
(Samengesteld door I. Vervliet-Regemortels)

1948

De verering van de Genius van de keizer in het Romeinse Rijk.
Leuven, Alfonsusdrukkerij. 4 blz.
- Overdr. uit: Handelingen van het XVIIde Vlaams philologencongres. Leuven 1947, 103-106.
Pleidooi voor de klassieke schrijvers. 4 blz.
- In: Kunstbeleven. II. febr. 1948, 12-15.

1949

Een gelukkig mens: de dichter Horatius. 4 blz.
- In: Kunstbeleven. II. juli 1949, 27-30.

1950

De bibliotheek van het Vatikaan 1475-1950. 1 blz.
- In: Bibliotheekgids. XXVI. 1950, 36.
O muze sta mij bij... 1 blz.
- In: Rijmgalm opgedragen aan den Heer Mijnheer Gerardus Edwardus Carolus Schmook. Antw., 1950, 3.

1951

Plautus. De bluffer, vert. en ing. door I. Vertessen. Antw., Nederlandsche Boekhandel, 1951. X, 70 blz.
- Klassieke galerij, 55.
Nieuwjaar, *Nieuwjaarswensen*, *Nieuwjaarsverzen.* 2 blz.
- In: Kroniek; orgaan van Stabuco. IX. 1951, 27-29.

1952

Boekbespr.: W. RUST, *Lateinisch-griechische Fachwörter des Buch- und Schriftwesens.* Leipzig, 1950.
- In: Bibliotheekgids. XXVIII. 1952, 13.
Boekbespr.: H. FUCHS, *Aus Theorie und Praxis der Bibliotheken.* Hamburg, 1952.
- In: Bibliotheekgids. XXVIII. 1952, 106-107.

1953

Prospecties op het terrein van de bibliografie van de Antwerpse drukken. Antw., Nederlandsche Boekhandel, 12 blz.
- Overdr. uit: De Gulden Passer. XXXI. 1953, 230-241.
Een pamflettencatalogus en zijn problemen. 4 blz. In samenw. met I. Regemortels.
- In: Bibliotheekgids. XXIX. 1953, 1-4.
Boekbespr.: *Bibliographie historischer Zeitschriften 1939-1951*, *bearb. von H. Kramm.* Marburg, 1952.
- In: Bibliotheekgids. XXIX. 1953, 42.

1954

Les médailleurs anversois aux XVIe et XVIIe siècles. 2 blz.
- In: Anvers, ville de Plantin et de Rubens. Paris, 1954, 131-132.

*Een '**Hoekje voor de vrouw**' in Sodipa.* 1 blz.
- In: Sodipa; maandblad van het personeel van de Stad Antwerpen. II. febr. 1954, 9.
Boekbesprekingen.
- In: Lektuurgids; bibliografisch tijdschrift. I-IX. 1954-1962, passim.

1955

Het numismatisch bezit van de Oudheidkundige Musea der Stad Antwerpen. 3 blz.
- In: Alliance numismatique européenne. - Europees genootschap voor munt- en penningkunde; publication mensuelle. Maart 1955, 28-30.
Een belangrijke aanwinst voor de majolica-collectie van het Vleeshuis. De schenking Jacobs van Merlen. 3 blz., afbn.
- In: Antwerpen. I. 1955, 168-170.
De medailles. 8 blz.
- In: Antwerpens gouden eeuw; kunst en kultuur. Antw., 1955, 143-150.
De munten. 7 blz.
- In: Antwerpens gouden eeuw; kunst en kultuur. Antw., 1955, 150-156.
Musea. 2 blz.
- In: Bibliotheekgids. XXXI. 1955, 109-110.
Boekbespr. KIRCHNER J. *Scriptura Latina libraria a saeculo primo usque ad finem medii aevi.* Muenchen, 1955.
- In: Bibliotheekgids. XXXI. 1955, 110-111.

1956

De medailles. 4 blz.
- In: Scaldistentoonstelling; catalogus. Antw., 1956, 161-164.
De munt te Antwerpen van Karel V tot Maria Theresia. 5 blz.
- In: Scaldistentoonstelling; catalogus. Antw., 1956, 156-160.

1957

De humanistische wereld van de XVIde eeuw in één boekje verzameld: Het Album Amicorum van Abraham Ortelius. 4 blz., afbn.
- In: Antwerpen. III. 1957, 98-101.
De inventaristentoonstelling IJzersmeedwerk in het Museum Vleeshuis. 2 blz., afbn. In samenw. met L. Kesteloot.
- In: Antwerpen. III. 1957, 52-53.

1958

Het leven in een Romeinse villa. Antw., De Sikkel. 32 blz., afbn, krtn.
- Historische verhalen, VI, 1.

Een onuitgegeven gedicht van Christoffel Plantin in het Album Amicorum van Abraham Ortelius. Antw., Nederlandsche Boekhandel, 1958. 3 blz., facs.
- Overdr. uit: De Gulden Passer. XXXVI. 1958, 88-90.
Bij de inventaristentoonstelling in het Vleeshuis 'Edelsmeedwerk, edelstenen, juwelen, horloges'. 2 blz., afbn. In samenw. met L. Kesteloot.
- In: Antwerpen. IV. 1958, 58-59.
Boekbespr.: *Twintig eeuwen Belgische munt.* Brussel, 1958.
- In: Bibliotheekgids. XXXIV. 1958, 41.

1961

Boëtius en Schelte a Bolswert, bekende graveurs uit de kring rond Rubens. Antw., Algemene drukkerijen Lloyd anversois.
- Overdr. uit: Antwerpen. VII. 1961, 142-147.
Stedelijk Prentenkabinet. 3 blz., afb.
- In: Antwerpen en zijn musea. Antw., 1961, ongepag.

1962

Een brief van J. Lipsius. Antw., De Sikkel. 32 blz., afbn, krt.
- Historische verhalen, IX, 6.
Inventaris van tekeningen van Rik Wouters aanwezig in het Stedelijk Prentencabinet te Antwerpen. 9 blz. In samenw. met D. Biestraeten.

- In: Avermaete, R. Rik Wouters. Brussel 1962, 273-281.

De toekenning van drukkersoctrooien door de geheime raad in de zestiende eeuw

door M. Baelde, aspirant N.F.W.O.
(Westkerke)

Het eerste ingrijpen van de staatsmacht in de aangelegenheden van de boekdrukkunst voltrok zich door de toekenning van privileges of octrooien.[1.] Men kan drie groepen van drukkersoctrooien onderscheiden; vooreerst kan een privilegie aan een drukker gedurende een bepaalde termijn het drukken en de verkoop waarborgen van nieuwe werken; vervolgens kon het octrooi slechts het recht verzekeren om gedurende een beperkte tijd een bepaald boek te drukken en te verspreiden; tenslotte voerde men nog het zogenaamde admissieoctrooi in waardoor een drukker of boekhandelaar wettelijk in zijn ambt werd aangesteld.[2.] Al deze dergelijke octrooien hebben op zichzelf niets te maken met het toegestane 'approbatio' of 'imprimatur' waardoor de toelating tot uitgave werd gegeven na een zorgvuldig onderzoek.[3.]

***

De eerste toekenningen van privileges aan drukkers of boekhandelaars in de Nederlanden om het monopolie van het drukken

1. Hier volgt eerst de opgave van de gebruikte afkortingen: A.R.A.: Algemeen Rijksarchief; C.P.A.: Conseil Privé Autrichien; C.P.E.: Conseil Privé Espagnol.
2. Volgens de indeling van P. Verheyden, 'Drukkersoctrooien in de 16e eeuw' in *Tijdschrift voor boek- en bibliotheekwezen*, 8 (1910), blz. 203. De auteur bespreekt aldaar enkel de eerste en de laatste groep octrooien.
3. Dit onderscheid wordt duidelijk weergegeven door F. Remy, 'De Boekencensuur. Historisch Overzicht' in *De Gulden Passer*, XX (1942), blz. 1.

en verkopen van nieuwe werken voor een bepaalde tijd te verzekeren dateren uit het begin van de zestiende eeuw. Claes de Graeve 'printer bouckbinder ende ingeseten poirter onser stadt van Antwerpen' heeft voor het eerst van een drukkersoctrooi in de Nederlanden genoten; op 5 januari 1512 verleende de Raad van Brabant hem het voorrecht om gedurende zes jaar nieuwe werken in deze landstreek te drukken.[1.] Kort daarop, op 30 januari 1512, verkreeg Thomas van der Noot uit Brussel, van dezelfde instantie, een gelijkaardig privilege voor drie jaar.[2.] De lange reeks drukkersoctrooien was hiermede ingezet.

Ongetwijfeld stellen deze eerste toekenningen enige problemen. Door welke motieven werden deze drukkers aangezet om hun toevlucht tot de overheid te nemen? Waarom stuurden zij hun rekwest naar de Raad van Brabant? Speelde het centrale gezag, met name de landvoogdes en haar Raad,[3.] bij deze toekenningen niet de minste rol?

In het verzoekschrift of rekwest door Claes de Graeve aan de Raad van Brabant toegestuurd vindt men een omstandig relaas van de feiten welke hem genoodzaakt hebben beroep te doen op de bescherming van de overheid. Een goed jaar voordien had hij grote moeilijkheden ondervonden bij het drukken van een almanak daar, door oneerlijke activiteiten, een zekere collega Bosbas hem in grote mate had benadeeld.[4.] Om dergelijke onaangenaamheden te vermijden vraagt hij nu 'dat hem geoirloift zij gedurende den tijt van thien jaren te mogen printen boucken die men harwarts over noyt en heeft geweten prenten met previlegie geliic men dat in

1. Medegedeeld door P. Verheyden, *op. cit.*, blz. 203. De tekst van dit octrooi vindt men te Brussel, A.R.A., Rekenkamer, nr 635: *Registre des chartes*, *remissions*, *octrois et autres lettres passées par l'audience de Brabant depuis XVe VI jusqu'à XVI*, fos. 210-212.
2. Aangegeven door F. Remy, *op. cit.*, blz. 2. De tekst van dit privilege, Brussel, A.R.A., Rekenkamer, nr 635, fol. 212 v°-213 v°.
3. Zuiver institutioneel gezien moet men rekening houden dat deze Raad naast de landvoogdes opmerkelijk verschilde met de Geheime Raad welke, in 1531, opgericht werd naast de twee andere Kollaterale Raden, en, van dit tijdstip af, een veel vastere vorm vertoonde.
4. Over deze Bosbas vindt men meer inlichtingen bij P. Verheyden, 'De Antwerpse boekdrukker Henrick Eckert van Homberch, alias Butzbach, 'Bosbas' en zijn herdoopte weduwe in *De Gulden Passer*, 16 en 17 (1938-1939), blz. 103.

diversen plaetsen als te Paris Venegiën Lions ende elders aldaer zij prenters zulck previlegie hebben...'[1.]

Hieruit blijkt dus dat de oorsprong van de drukkersoctrooien buiten de Nederlanden is gelegen, namelijk in deze plaatsen waar de opkomende drukkersbedrijvigheid bloeiende was. Ook Thomas Van der Noot hanteert dit 'buitenlands' argument en vraagt een octrooi 'considérant que en toutes aultres pays villes et citéz où et esquelles ledict art dimpression est exercée lon est accoustumé faire quelque previlège ou gratuité au premier imprimant quelque oeuvre ou chose nouvelle...'[2.]

Vanzelfsprekend vergde de voorbereiding en het drukken grote onkosten; dergelijke uitgaven konden slechts een zekere winst opbrengen door het verzekeren van een periode van alleendruk en alleenverkoop. Er was echter geen enkele verordening welke het drukkersbedrijf regelde en aldus konden de moeilijkheden met ambtgenoten niet uitblijven. Op aanklacht van Claes de Graeve werd bovenvermelde Bosbas door de wet van Antwerpen tot een boete veroordeeld om te hebben gewerkt 'op te heiligen Kerstnachten en de dagen met vier oft vijf perssen ende vyfthien oft XVI gesellen... hoewel nochtans den voerseiden Bosbas metten zynen verboden was vander stadt ende de hoefs van Camerycke wegen opte voirnoemde dagen nyet te wercken ofte doen wereken'.[3.] Er is hier geen sprake van schuld omwille van het gepleegde plagiaat. Claes de Graeve zal dus uitgekeken hebben naar een probaat middel om in de toekomst zijn bedrijf veilig te stellen. De toekenningen van octrooien in het buitenland hadden in die tijd heel zeker een weerklank in de Antwerpse drukkerskringen gevonden. In zulke omstandigheden was het niet zoo vreemd dat Claes de Graeve, en anderen na hem, eveneens een dergelijk voorrecht wilden bezitten.

De activiteit van Antwerpen op het gebied van de boekdrukkunst was overwegend in de toenmalige Nederlanden. Deze stad produceerde in de eerste veertig jaren van de zestiende eeuw meer

1. Brussel, A.R.A., Rekenkamer, nr 635, f°. 210.
2. Idem, nr 635, f°. 213 v°.
3. Idem, nr 635, f° 213 v°.

dan de helft van alle overige steden in de Nederlanden.[1] Het was niet louter toeval dat de meeste octrooitoekenningen aan Antwerpse drukkers te beurt vielen. Niettemin, ook uit andere steden kunnen drukkersoctrooien worden geciteerd.

Het is begrijpelijk dat de Brabantse drukkers hun rekwest richtten tot de Raad van Brabant. Deze instelling vertegenwoordigde immers het hoogste gezag in deze landstreek. Een interne vergelijking van de eerste toekenningen verraadt ontegensprekelijk het empirisch karakter van de octrooien. De kanselarij vond niet van het eerste jaar af de geijkte formules. In 1514 krijgt Willem Vorsterman 'brieven van octroye sulcke ende gelycke als wy by andere onze brieven gegundt ende geaccordeert hebben eenigen anderen persoonen van gelycken exercitiën'.[2] Geleidelijk krijgt de privilegetekst meer vastheid, trouwens gedeeltelijk ook omdat de motivering van de verschillende rekwesten meer op analoge wijze werd opgesteld; voor het opmaken van het verzoekschrift ging de drukker ongetwijfeld te rade bij een bevriende collega die reeds vroeger een octrooi had aangevraagd ofwel klopte hij mogelijks aan bij iemand uit de diensten van de kanselarij die reeds eerder zulkdanige rekwesten in handen had gekregen.

De bekendheid van de Raad van Brabant voor het toekennen van drukvergunningen moge blijken uit het privilege dat voorkomt op het laatste blad van een boek dat in 1513 te Gent werd gedrukt.[3] Blijkens deze tekst wordt aan Simon Cock en Joos Pieter een privilege toegestaan voor Brabant gedurende drie jaar[4]; deze octrooivermelding is overigens de vroegst bekende uit de Gentse boekdrukkunst.

1. Volgens Nijhoff-Kronenberg, *De Nederlandsche bibliografie van 1500 tot 1540*, 1923, blz. XIII.
2. Brussel, A.R.A., Rekenkamer, nr 635, f° 315 v°.
3. Voor titulatuur en beschrijving van dit werk, zie F. Vanderhaegen, *Bibliographie gantoise*, 1858, blz. 22, nr. 9.
4. De tekst van deze vermelding luidt als volgt: 'Opus impressum Gandavi anno domini MCCCCCXIII. XI septembris industria et labore Simonis Cock et Judoci Petri de Hallis ex Brabancia originem sumentium cum privilegio illustrissimi Arciducis Austrie ducis Burgundie Brabancie etcet. Ne quis audeat idipsum imprimere nec alio in loco impressum in Brabancia et aliis patriis Brabancie appendentibus vendere intra triennium. Sub pena confiscationis eorumdem librorum et aliis penis in dicto privilegio contentis.

Hoe komt het nu dat deze Gentse drukkers niet een rekwest naar de Raad van Vlaanderen hebben gestuurd? De reden ligt voor de hand. Daar één van de drukkers uit Halle afkomstig was had men de gelegenheid te baat genomen om een privilege van de Raad van Brabant los te krijgen. Veel meer immers zal men van de Brabantse collega's beducht geweest zijn dan van een eventuele concurrentie te Gent of in andere Vlaamse steden.

De vooraanstaande rol van de Raad van Brabant bij deze eerste toekenningen mag echter niet uit het oog doen verliezen dat vooral ook de centrale regering ten zeerste bij deze beslissingen werd betrokken. Het octrooi van Claes de Graeve werd in 1512 toegekend 'by advyse ende deliberatie van onze harde lieve dochter van ons Keyser vrouwe ende moeye van ons Kaerle'.[1.] Een gelijkaardige formule vindt men terug in de toekenning aan Thomas van der Noot.[2.] Wie enigszins vertrouwd is met de bestuursgewoonten van de zestiendeeuwse Nederlanden zal in dergelijke bewoordingen ook dadelijk het advies van de Raad bij de landvoogdes, namelijk van de Geheime Raad veronderstellen. Trouwens, de tussenkomst van deze instelling wordt uitdrukkelijk vermeld in het privilege van Willem Vorsterman uit Antwerpen. Op 13 september 1514 werd hem voor drie jaar een octrooi verleend 'by advyse ende deliberatiën van onser voers. dochter ende moeye, oic mede vanden voerseiden luyden van onsen secreten rade neffens huer wesende...'[3.]

De inmenging van de Geheime Raad was mogelijks nog direkter bij het aan Dirk Martens in 1513 toegekende privilege; de eerste vermelding van dit octrooi vindt men op het titelblad van een werk van Richard de St Victor, gedrukt op 7 september 1513.[4.] Bij gebrek aan de tekst van dit octrooi moet men zich met deze korte titelnota tevreden stellen; dit octrooiuittreksel luidt als volgt: 'Caesaris

1. Brussel, A.R.A., Rekenkamer, nr 635, f° 211 v°.
2. Deze akte was in het frans gesteld is; de desbetreffende passage luidt aldus: '... par ladvis et délibération de nostre tres chiere et très amée fille de nous empereur, dame et tante de nous Charles, larchiducesse daustrice, ducesse et contesse de Bourgoigne, douagière de Savoye, régente et gouvernante etc.....' Idem, f° 213.
3. Idem, f° 315 v°.
4. Voor de titulatuur en de beschrijving van dit werk, zie Nijhoff-Kronenberg, *op. cit.*, nr 1803.

semper Augusti a serenissimi Caroli Archiducis Austriae ducis Burgundiae et Brabantiae principis castellae etc. eius nepotis privilegio cautum est: ne cui hoc opus ante quadriennium imprimere in terris et principatibus eorum citra rhenum liceat sub poena amissionis librorum imprimendorum et aliarum poenarum arbitrarium.[1.]

Hierbij valt dadelijk op dat de vergunning niet alleen in Brabant maar in de gehele Nederlanden geldigheid bezat. Daarenboven komt dit privilege niet voor in de lijst van octrooien, opgesteld op basis van de zegelrechten in Brabant[2.]; aldus kan men de veronderstelling naar voren schuiven dat dit privilege rechtstreeks van de centrale regering is uitgegaan; daarmede zou dit octrooi alsdan het vroegst bekende zijn dat door de Geheime Raad voor gans de Nederlanden werd uitgevaardigd. Nog verdere inlichtingen kan men nopens die toekenning bekomen door deze te vergelijken met een gelijkaardig privilege dat op 8 februari 1519 opnieuw aan diezelfde drukker werd toegekend;[3.] die akte is ongetwijfeld een vernieuwing van het privilege van 1513; het octrooi werd verleend 'by advyse ende deliberatiën van ons. lieven ende zeere beminde vrouwe ende moye die eertshertoginne van oistrycke, hertoginne ende grevinne van Bourgoingnen, douagiere van Savoyen etc. ende vanden luden van onzen privaten Rade neffens huer wesende...' en was van toepassing 'binnen onzen vorseiden stadt van Loevene oft elswaer binnen ons. voirs. landt van Brabant ende anderen ons. landen ende heerlicheyden van herwerts over...'.[4.] Blijkbaar werd deze vernieuwing van 1519 door de Geheime Raad doorgevoerd waarna ze vervolgens door de Raad van Brabant eveneens werd geregistreerd.

In ieder geval staat vast dat reeds bij de eerste toekenningen

1. Afgedrukt bij A.F. Van Iseghem, *Biographie de Thierry Martens d'Alost*, *premier imprimeur de Belgique*, 1852, blz. 236, nr 70.
2. Een lijst van zulkdanige octrooien werd opgesteld door A. Wauters, 'Documents pour servir à l'histoire de l'imprimerie dans l'ancien Brabant' in *Bulletin du bibliophile belge*, 1856, blz. 74. Deze lijst werd aangevuld en heruitgegeven door P. Verheyden, *Drukkersoctrooien...*, blz. 210.
3. Deze toekenning wordt wel vermeld bij A. Wauters, *op. cit.*, blz. 74 en P. Verheyden, *op. cit.*, blz. 211.
4. Brussel, A.R.A., nr 636, fos 317-318.

van drukkersoctrooien in de Nederlanden, de inmenging van de centrale regering in het algemeen, en van de Geheime Raad in het bijzonder, van een overwegende betekenis is geweest.

***

De aktie welke Karel V omstreeks 1521 inzette tegen het ontluikende protestantisme had ongetwijfeld ook zijn weerslag op de procedure om drukkersoctrooien toe te kennen welke toen reeds een tiental jaren in voege was. De reeks ordonnantiën gedurende de zestiende eeuw uitgevaardigd hebben ontegensprekelijk de uitoefening van het drukkersbedrijf sterk gereglementeerd; de feitelijke toepassing van de verordeningen staat echter soms ver van de geëiste maatregelen.[1.]

De eerste verordening van Karel V tegen de leer van Luther, welke ook zijn weerslag had op de octrooitoekenningen, was het bekende edikt van Worms dat op 8 mei 1521 werd uitgevaardigd; naast andere bepalingen werd eveneens geëist dat voor het drukken van elk godsdienstig werk de toelating van de kerkelijke overheid, en voor ieder ander werk de goedkeuring van de vorst nodig was.[2.]

De ordonnantie van 14 oktober 1529 drukte zich nog sterker uit; voor het drukken van ieder werk werd de toelating of goedkeuring van de plaatselijke geestelijke overheid verplichtend gesteld terwijl tevens voor ieder boek bij het wereldlijk gezag octrooibrieven moesten worden aangevraagd.[3.]

De verplichting van een onderzoek door de geestelijkheid betekende niet een volledige nieuwigheid in de drukkerswereld. De Raad van Brabant had in 1515 aan Jan van Doesborch uit Antwerpen een octrooi voor drie jaar verleend ‘behoudelyc dat de voers. suppliant gehouden sal wesen de voers. nyeuwe wercken oft boecken te thoenen den prochiaen oft pastoir van onser vrouwe Kercke’.[4.] In het jaar 1519 krijgt Jan Thibault een vierjarig pri-

1. De overtredingen van de drukkers, meer speciaal wat de censuurwetgeving betreft, vindt men uitstekend geïllustreerd in de studie van M.E. Kronenberg, *Verboden boeken en opstandige drukkers in de hervormingstijd*, Amsterdam, 1948.
2. *Recueil des ordonnances des Pays-Bas*, 2^{e} reeks, deel 2, blz. 82.
3. Ibidem, blz. 578.
4. Brussel, A.R.A., Rekenkamer, nr 635, f° 378 v°.

vilege, opnieuw echter mits een onderzoek door de pastoor van de Antwerpse O.L. Vrouwkerk ‘om te weten oft die auctentyck probabel ende geoirloft syn ende oft dair inne ennige heresie begrepen es oft nyet’.[1.] Uit deze aanhalingen moge blijken dat de drukkers reeds met controlemaatregelen hadden af te rekenen vooraleer de ordonnanties van Karel V waren opgesteld.

Deze verordeningen brachten niettemin op het gebied van de octrooitoekenningen een belangrijke verandering mede. Tot nu toe droeg het drukkersprivilege een tamelijk uitgebreid karakter; men kreeg immers door het octrooi het voorrecht om alle nieuwe werken te drukken en te verkopen; van omstreeks 1521 echter kan men slechts nog een voorrecht verkrijgen voor één welbepaald boek; door de geciteerde ordonnanties werd voor ieder werk een goedkeuring verplichtend; een dergelijke bepaling kon men nog moeilijk laten samengaan met een privilege-toekenning voor een ganse reeks nieuwe drukken.

De formulering van de ordonnanties bij het aanduiden van de instanties welke de octrooibrieven moesten toekennen blijft algemeen en dientengevolge tamelijk vaag.[2.] De nog bewaarde akten of vermeldingen bewijzen dat deze privileges meestal door de provinciale besturen werden toegekend; enkele drukkers richtten zich echter soms rechtstreeks tot de Geheime Raad.

Deze octrooien van de Geheime Raad maken de belangrijkste reeks privileges uit welke in de loop van de zestiende eeuw aan de drukkers in de Nederlanden werden toegekend.[3.] Enkele vragen

1. Idem, nr 636, f° 325.
2. Het desbetreffende uittreksel van het edikt van 8 mei 1521 luidt aldus: ‘Ende als aengaende den anderen boucken, nyet wesende oft tracterende van den gheloove oft den heleghen ghescripten, willen wij dit voorscreven decreet insghelicx onderhouden hebben: behoudelick dat ghenoch wesen zal te hebbene tconsent van ons ofte van onsen stadhoudere, die doen zal bij advijse van den ordinaris van den plaetsen ofte zynen ghecommitteerden in desen: ende dit voor deerste reyse int prenten der voirseyden boucken...’. *Recueil des ordonnances*, 2e reeks, deel 2, blz. 82. - Voor het gelijkaardig uittreksel van de ordonnantie van 1529, zie: *idem*, blz. 581.
3. Een groot aantal zulkdanige octrooien werden opgetekend in de registers van de Geheime Raad; deze registers worden bewaard te Brussel, Algemeen Rijksarchief, *Conseil Privé Autrichien*, nrs. 670, 671, 672 en 673. Vele andere minuten van dergelijke privileges, hoofdzakelijk betreffende de laatste decennia van de zestiende eeuw, vindt men eveneens aldaar, *Conseil Privé Espagnol*, nr 1276.

rijzen echter bij deze vaststelling wel op. Waarom werden sommige privileges bij de centrale regering aangevraagd? Welke houding nam de Geheime Raad aan tegenover dergelijke rekwesten? Werden er misbruiken vastgesteld in verband met deze octrooien?

Het voornaamste kenmerk waardoor een drukkersprivilege van de centrale regering zich van de door andere instanties toegekende octrooien onderscheidde, lag in het feit dat het bepaalde boek hierdoor mocht gedrukt en verkocht worden door de begunstigde over het gehele gebied van de Nederlanden.

De ware reden van een dergelijke aanvraag ligt - ons inziens - in de aard van het uit te geven boek en in het oogmerk van de drukker; slechts wanneer het drukwerk over de gehele Nederlanden moest verkocht worden om zich een grotere winst te verzekeren zorgde men dat iedere territoriale beperking werd opgeheven en derhalve werd dan een privilegerekwest bij de Geheime Raad ingediend. In deze omstandigheden wordt het ook begrijpelijk dat de drukkers, die reeds een octrooi verkregen hadden van een provinciale raad, zich nog daarna tot de Geheime Raad konden richten; voornamelijk ook wanneer een uitgave bij het drukken vele onkosten had gevergd en dientengevolge vaak een interessant werk was, trachtte men het boek te verspreiden over de gehele Nederlanden.

In een verzoekschrift van Moretus tot de Geheime Raad in het jaar 1592 treft men deze duidelijke formulering aan: ‘Et pour haster louvraige ledict suppliant, comme resident en Brabant, at obtenu de Vostre Majesté en son conseil de Brabant octroy de pouvoir seul imprimer pour le terme de six ans ledict tiers livre... et comme pour aulcunement avoir support et recompense plus grande pour les grandz fraiz quil devra supporter et payer pour lesdictz impressions, il desireroit bien avoir ledict octroy pour luy servir universelement par toutes les provinces de Vostre Majesté de pardeca...’.[1.] Op 5 maart 1594 wordt hem opnieuw door de Geheime Raad een privilege toegestaan nadat op 23 juni 1593 de Raad van Brabant hem reeds voor acht jaar een octrooi schonk; deze laatste vergunning was echter niet bevredigend ‘comme ledict

1. Brussel, A.R.A., CPE, 1276, f° 35.

acte et deffence ne luy peult servir sinon en Brabant par où il vouldroit bien que icelluy octroy luy fust général, en regard aux grandz fraiz quil doibt mectre pour lembellissement et figures...'.[1.]

Het zich uitbreidende uitgeversbedrijf en de onderling toegenomen betrekkingen van de drukkers der verschillende steden en landstreken hadden daarenboven de mogelijkheid van oneerlijke nadruk en voortverkoop over alle Nederlandse gewesten zeker nog vergroot. De Leuvense drukker Bartholomeus de Grave dient in 1561 een rekwest in en argumenteert als volgt: 'Et pour ce que ledict livre est merveilleusement grand et de grosse despence, le suppliant, craignant que quelcun le voulsist imiter a son très grand dommaige interest et préjudice, a requis avoir privilege pour le povoir seul avec ses hoirs et héritiers imprimer ou faire imprimer vendre ou exposer en vente avec deffence et interdiction à tous aultres subjectz de pardeca...'.[2.]

Uit de vaststelling nu dat enkel voor de drukwerken, waarvan men een grote verkoop nodig en mogelijk achtte een algemeen privilege werd aangevraagd, volgt dat de centrale regering haar taak bij het verlenen van drukkersoctrooien zeer ernstig zal hebben waargenomen; trouwens, zoals de Geheime Raad een rol speelde bij de voorbereiding van alle ordonnanties had deze instelling ook een belangrijk aandeel gehad in het tot stand komen van de censuuredikten welke precies ook de octrooitockenningen hadden geregeld. De maatregelen door de ordonnantie van 1529 bevolen werden als volgt aangekondigd: '... Nous, eu sur ce les adviz de voz améz et féaulz les chancellier et gens de nostre conseil ordonné en Brabant, et autres des chiefz consaulx de nozdictz pays, et apres pluiseurs communications sur ce tenues en nostre privé conseil, avons meurement et par la délibération de nostre très chière et très amée dame et tante l'archiducesse d'Autrice..., à l'advis des chevaliers de nostre ordre et des chiefz et gens de nostre privé conseil estans lez elle, statué et ordonné, statuons et ordonnons pour édict par ces presentes...'.[3.]

1. Idem, f° 43.
2. Brussel, A.R.A., CPA, nr 673, f° 110 v°.
3. *Recueil des Ordonnances*, 2e reeks, deel 2, blz. 579.

Hoe werden in de praktijk nu deze drukprivileges door de centrale regering toegestaan?

Zoals bij alle officiële tussenkomsten was ook voor het verkrijgen van een drukkersoctrooi een verzoekschrift vereist; zo'n rekwest vormde immers het basisdocument waardoor het centrale gezag de aanvraag daadwerkelijk kon onderzoeken.

De essentiële voorzorg welke de aanvrager had te nemen om zijn rekwest te doseren was het verkrijgen van de kerkelijke approbatie; wanneer in het begin der zestiende eeuw een dergelijke goedkeuring slechts voor godsdienstige werken werd vereist, werd later practisch geen enkele octrooibrief door de Geheime Raad toegekend zonder dat er tevens een gunstig getuigschrift van een visitatie door een bevoegde geestelijke kon worden voorgelegd.[1.] De censors, welke vaak bij name in de privilegeakten vermeld worden, waren geestelijken met een theologische scholing; meestal droegen zij de titel van doctor of van licentiaat in de godgeleerdheid; bij nader onderzoek bleken zij trouwens gewoonlijk de officieel aangestelde inquisiteurs te zijn: Ruard Tapper, deken van St Pieterskerk te Leuven, was algemeen inquisiteur in de Nederlanden terwijl Pieter Titelmans, deken van Ronse, de inquisitie had te bestrijden in Vlaanderen.[2.]

Niet altijd echter bezorgde de drukker het noodzakelijke approbatiegetuigschrift; alsdan werd deze goedkeuring vooreerst nog door de Geheime Raad zelf aangevraagd. Deze instelling belastte gewoonlijk de deken van de St Pieterskerk te Leuven of de deken van de Ste Goedelekerk van Brussel met de visitatie.[3.] Dienten-

1. Ter illustratie, volgende tekst van zo'n getuigschrift, afgeleverd op 2 mei 1595 voor een inwoner uit Arras, François de Berry, door een Jezuiet met een onleesbare handtekening: 'Ego infrascriptus testor per presentes me visitasse librum arithmeticum francisci de Berry Atrebatensis nihilque me in eo affendisse quod vel contra fidem catholicam vel sit contra bonos mores. Actum Bruxelli, hac 2^{e} maii, 1595'. Brussel, A.R.A., CPE, 1276, f° 220.
2. Meer inlichtingen nopens deze inquisiteurs kan men vinden in het korte maar uitstekende overzicht van J. Scheerder, *De Inquisitie in de Nederlanden in de XVIe Eeuw*, Antwerpen, 1944, vooral op blz. 39.
3. Ter illustratie, zie de aanvraag van de Amsterdamse boekhandelaar Henrick Aelbrechts; het apostille luidt: 'soit ce livre envoyé au doyen de Louvain pour estre bien visité et avoir son advis. Faict à Bruxelles le Ve de may 1557'. Brussel, A.R.A., CPE, nr 1276, f° 75.

gevolge stelt men vast dat vele drukkers bij deze censors hun attest trachtten te bekomen; terecht veronderstelden de aanvragers dat deze visitators alle eventuele moeilijkheden bij de toekenning van het octrooi grotendeels konden uitsluiten. In tegenstelling met de wereldlijke aanvragers vroegen de kloosterlingen de kerkelijke goedkeuring aan hun eigen ordeoversten.[1.]

Het gebeurde ook dat de Geheime Raad voor het onderzoek van het te drukken boek een speciale commissaris aanstelde; meestal werd een raadsheer aangesteld wanneer het een niet godsdienstig werk betrof; trouwens bij enige twijfel nopens een bepaalde aanvraag werd immer het advies van een bevoegd persoon ingewonnen. De Antwerpse muziekdrukker Thilman Susato stuurde in 1549 een rekwest naar de Geheime Raad 'pour imprimer vingt et neuf chansons amoureuses'[2.]; vooraleer de toestemming werd gegeven vroeg men het advies van meester Benedictus, kapelmeester van de koningin; deze laatste schreef volgende kanttekening op het verzoekschrift: '... aiant veu ceste requeste, ensemble lordonnance sur ce mise, et obeyssant a icelle, dit bien avoir veu oy et aussy autresfois chanté les chansons musicalles y mentionnées, que luy semblent bonnes, comme faictes et composées par bons maistres, et quil ny veoit ou ne cognoit choses esdictes chansons que par raison porroit empescher la publication et impression delles et quil ny a que honnesteté...'[3.]

Uiteraard vroeg een octrooitoekenning, na zulkdanige voorzorgsmaatregelen, geen langdurige beraadslagingen in de Geheime Raad; gewoonlijk werd de beslissing van toekenning, na het onderzoek van de kerkelijke goedkeuring, door een korte kanttekening op het rekwest zelf bekend gemaakt[4.]; hiermede was het octrooi definitief toegestaan. Het secretariaat had nog slechts de akte op te stellen welke vervolgens door een secretaris van de Geheime Raad werd

1. Aldus bijvoorbeeld werden een paar werken van broeder Jacob van de Velde 'prior van den convente van den Augustijnen binnen de stede van Brugge' gevisiteerd door broeder Rogier de Jonge 'docteur in der godheyt... provinciael vander ordre van Augustijnen...' Brussel, A.R.A., CPA, nr 673, fos. 198 en 205.
2. Zie de chronologische lijst in bijlage, nr 14.
3. Brussel, A.R.A, CPE, nr 1276, f° 73.
4. Heel dikwijls ook wordt het rekwest dan in dergelijke mate aangevuld en doorschreven dat het een minuut wordt voor de originele octrooiakte.

ondertekend; het octrooi werd gedateerd naar de datum waarop de kanttekening op het rekwest werd neergeschreven.

Volgens de ordonnantieteksten moest voor ieder werk afzonderlijk een octrooi worden aangevraagd. In de praktijk was het een gewoonte geworden dat de drukkers vaak één rekwest indienden voor verschillende werken; in de toegestane akte worden de werken alsdan met hun titulatuur na elkaar opgesomd.

In speciale omstandigheden kon zelfs van de gewone gang van zaken worden afgeweken; op 7 augustus 1591 werd aan Jan Bogaert - drukker die toen te Douai was gevestigd - toelating gegeven gedurende twaalf jaar ‘de imprimer les livres que lon enseigne aux trois collèges des ars en luniversité de douay ensemble les conclusions et tèses que lon dispute en ladicte université... à cause de la distance du lieu et des grandz hasards et périls qui se présentent journellement aux chemins et que les copies des auteurs sont tousiours en fort grand danger de se perdre...’[1].

Men zou bij een zulkdanig privilege mogelijks kunnen veronderstellen dat de Geheime Raad in het algemeen wel zeer toegeeflijk was bij de toepassing van de ordonnanties. Deze bedenking houdt echter geen steek alhoewel de immer achterdochtige Alva ook reeds deze veronderstelling had gemaakt. In een schrijven uit Nijmegen op 28 maart 1573 geeft deze gouverneur-generaal uitdrukkelijk bevel aan de Geheime Raad om de privilegeaanvraag van Abraham Ortelius voor het drukken van een kaart van Luxemburg niet toe te staan. Het antwoord van de Geheime Raad uit Brussel, op 8 april 1573, geeft een klare uiteenzetting van de gevolgde werkwijze[2]; bij dit speciale geval hier voor het drukken van kaarten van eigen landstreken, namelijk voor Luxemburg en voor Henegouwen, werd het advies verstrekt door de respectievelijke provinciegouverneurs ‘comme ont fait en pareilz cas aultres foiz aultres gouverneurs sur samblables choses sans quil fut besoing en travailler Vostre Excellence et prendre doubte que serions facilles daccorder ce que ne conviendroit’; daar deze kwestie de aandacht van Alva gaande hield werd Ortelius door de raadsheer D'Assonleville aan een

1. Brussel, A.R.A., CPE, 1276, f° 169.
2. De minuut van de brief van Alva is in de originele antwoordbrief van de Geheime Raad ingesloten. Brussel, A.R.A., *Papiers d'État et d'Audience*, nr 1693/1.

persoonlijk onderzoek onderworpen ‘pour scavoir comment ceste carte (de Haynault) est venue en sa main, où estoient les patrons, formes ou aultres pourtraictz’.[1]

Welke straffen nu waren er voorzien in de privilegeakten ter vrijwaring van de drukkers die door hun aanvraag bescherming voor hun drukwerken hadden gezocht?

In vele privilegeakten komen geen strafbepalingen voor; van omstreeks 1550 af echter vindt men in de meeste akten een korte strafclausule[2]; steeds voorzag men bij een eventuele overtreding de verbeurdverklaring van de nagedrukte werken; heel dikwijls ook stelde men daarnaast nog een zekere geldboete vast voor elk boek dat onregelmatig werd nagedrukt; oorspronkelijk bedroeg deze geldboete ongeveer de waarde van het boek; dit bedrag kwam dan

1. Het antwoord van Ortelius wordt in de brief van de Geheime Raad eveneens medegedeeld: ‘Il a respondu que larchétype et figure de bois estoient à Coulongne en la main dung graveur ou tailleur de figures de pardeca y résident qui lavoit imprimé et que lautheur estoit ung Jacques Guron de Mons en Haynnault décédé passé XVIII ans (comme il pense) lequel estoit geographien a feu lempereur nostre maistre ayant aujourdhuy son filz au Roy et que ledict Jacques Simon avoit faict ceste oeuvre par charge de Sadicte Majesté Impériale pour servir à Sadicte Majesté comme il avoit faict aussi aultres pays de frontières et aultrement partant que ledict graveur leust eu des heritiers dudict feu. Et quant a celle de Luxembourg a declairé quil navoit eu sinon lexemplaire seul par luy présenté lequel il avoit recouvert dallemaigne. Quoy entendu par ledict commissaire luy a esté dict quil falloit recouvrer loriginal et figure dudict pays de Haynnault puis que on scavoit où il estoit et avoir dextrement toutes les cartes que pouvoit avoir ledict sculpteur et que, a ces fins il escripvit audict graveur de figures (duquel il disoit avoir fort bonne cognoissance) affin de luy envoyer le tout. Il dict quil le feroit mais que ledict graveur ne le vouldroit faire sans quelque argent disant quil cousteroit vingt escuz ou environ; surquoy luy fut enjoinct de les faire venir et que lon luy restitueroit largent, faisant neantmoins le meilleur marchié quil pourroit et le plus tost le mieulx; ce quil a promis de faire dedans huict ou dix jours; pareillement luy fut donné charge de scavoir sil ne pourroit faire le mesme de celle de Luxembourg (quy emporte encores aultant) affin den retirer les figures sil est possible, ce quil a promis de faire en toute diligence comme de tout ledict Assonleville nous a informé et relaté...’ Idem, ibidem.
2. De vroegste strafclausule van de ons gekende drukprivileges komt voor in de akte van 3 november 1550, toegekend aan de Leuvense drukker Antoine Marie Bergaigne; zie onze chronologische lijst, in bijlage, nr 20. Het betreffende uittreksel luidt: ‘Et sy deffend et a deffendu Sad. Mate à tous de non imiter ou imprimer aucunes des pieces susdicte soubz paine de confiscations dicelles et de dix pattars pour chacun livret quilz auront imprimé semblable aux pièces susdictz’. Brussel, CPA, nr 672, f° 110 v°.

ten goede aan de geprivilegieerde drukker; soms voorzag men ook de gedeeltelijke toekenning aan de Keizer en de gedeeltelijke toekenning aan de aanvrager; de meest voorkomende clausule luidde gewoonlijk als volgt: 'Op peyne van confiscatie van de zelve boecken ende boete van een carolus gulden van elcken boeck, tot prouffyte half en half van zyne Majesteyt ende des voers. suppliants'.[1.]

Kan men vele overtredingen vaststellen tegen deze octrooiordonnanties? Ongetwijfeld zijn er misbruiken geweest. De weinige bronnen die bewaard zijn gebleven geven ons te schaarse inlichtingen.

Om iedere ongeoorloofde nadruk te voorkomen werd het octrooi gewoonlijk ofwel geheel ofwel gedeeltelijk overgedrukt op het eerste of laatste blad van het nieuwe werk; soms stelt de drukker zich tevreden met een korte maar duidelijke verklaring waardoor de nadruk of verkoop van het boek wordt verboden; in vele gevallen treft men slechts de korte aanwijzing 'cum gratia et privilegio' aan.

Men kan zich nu gemakkelijk de verleiding voorstellen waaraan de niet gepriviligieerde drukkers moesten weerstaan; het volstond immers om een valse octrooiakte of vermelding in het boek over te drukken om zich, ogenschijnlijk althans, als volledig in orde met de drukordonnanties voor te doen. Op deze wijze vonden bepaalde werken ongetwijfeld een zorgeloze afzet. De Geheime Raad kon onmogelijk alle bedrieglijke toekenningen opsporen, te meer daar de provinciale en plaatselijke gezagsorganen soms zeer toegevend en laks waren bij de toepassing van de ordonnanties.[2.]

Dergelijke misbruiken kwamen niettemin een paar maal ter sprake bij de overheid. In 1536 werden de drukkers Marc Martens en Jacob van Liesveldt door de procureur-generaal van Brabant ondervraagd; de echtheid van een drukprivilege, toegekend door de Geheime Raad op 10 juli 1536, werd er betwist.[3.]

1. Idem, nr 673, f° 22.
2. De onverschilligheid van de Raad van Vlaanderen en van de Vlaamse steden bij de toepassing van de ordonnanties tegen de ketters wordt aangetoond in het recente werk van A.L.E. Verheyden, *Geschiedenis der doopsgezindheid in de Zuidelijke Nederlanden in de XVIe eeuw*, Brussel, 1959, blz. 56-60.
3. Zie P. Verheyden, 'Verhooren van Mark Martens en van Jacob van Liesveldt (1536)' in *Tijdschrift voor boek- en bibliotheekwezen*, IV (1906), blz. 259.

Op 28 november 1590 schrijft de Geheime Raad tot de Antwerpse drukker Arnold Conincx als volgt: ‘Chier et bien amé. Comme nostre conseillier, commis aux choses fiscalles en nostre conseil privé, nous a faict remonstrer que vous auriez commis certains abuz en limpression par vous faicte du livret intitulé “Les coutumes de nostre ville banlieu et chief lieu de Valenciennes décretées”, faisant inscripre à la seconde page du premier feullet quauriés de ce eu permission de nostredict conseil privé, ce que ne se treuve véritable, ains y avoir esté ordonné aultre chose avant de permettre semblable octroy, désirant pourtant prendre conclusion contre vous... et désirant que à telz et semblables abuz sur le faict de limpression soit mis remède, nous vous ordonnons de endeans trois jours après la réception de cestes venir en ceste court, pour y respondre de ce que dessus, et venir par nostredict conseillier fiscal prendre contre vous conclusion pertinente, pour apres en estre faict ce que en raison sera trouvé convenir...’.[1.] De drukker was wel ietwat koppig; hij voldeed aan deze oproep niet zodat een tweede schrijven van de Geheime Raad nodig was met de eis ‘de comparoir pardevant nous.. et y exhiber loctroy que dictes avoir de nous obtenu en nostredict conseil privé de povoir imprimer les coustumes de nostre ville de Valenchiennes... vous interdisant cependant de vendre aulcuns desditz exemplaires par vous imprimez, lesquelz apporterer avec vous, le tout à peine de vingt réaulx dor...’.[2.]

Ook van Jan Bogaert uit Douai werden door de Geheime Raad inlichtingen gevorderd nopens de in het jaar 1588 gedrukte boekdelen, getiteld ‘Heroice questiones’ en geschreven door Boëtius, professor in de rechten aan de universiteit aldaar; op 14 januari 1593 schrijft de drukker een brief vol verontschuldigingen naar Brussel, wijzende op de voortreffelijkheid van de auteur, de toegekende kerkelijke approbatie en de zeer onzekere tijden[3.]; Jan

1. Brussel, A.R.A., CPE, 1276, f° 152.
2. Idem, f° 165.
3. De tekst luidde woordelijk: ‘cestoit chose hasardeuse denvoyer une seule copie que lauteur avoit escrit au net de sa main... à fort grand danger destre perdue...’.

Bogaert had geen octrooibrief aangevraagd ‘voyant que plusieurs en usoyent ainsi...’.[1.]

De afhandeling van deze kwesties blijft ons onbekend bij gebrek aan verdere inlichtingsbronnen. De bedrijvigheid van de instelling als controleorgaan wordt hier niettemin uitstekend geïllustreerd.

Volledigheidshalve moet een laatste reeks drukkersoctrooien van de Geheime Raad nog even worden aangestipt.

Door de ordonnantie van 30 mei 1546 werd elk drukken en alle verkoop van boeken uitdrukkelijk verboden aan iedere drukker en boekhandelaar ‘ten zy dat hy eerst van onsen weghen gheadmitteert waere te printen, ende daer van ons opene brieven, nae de publicatie van desen ghedateert, ghelicht ende gheimpetreert hadden...’.[2.] De voorwaarden tot het verkrijgen van zo'n aanstelling werden dan nog omschreven.[3.] Zoals gewoonlijk echter duidde men de instanties, belast met deze toekenningen, zeer vaag aan. Opnieuw stelt men vast dat meestal ook dergelijke octrooien door de provinciale raden werden toegekend.

Ook bij de Geheime Raad echter vroegen sommige drukkers of boekhandelaars een admissieoctrooi aan; na een kort onderzoek nopens de bekwaamheid en de rechtgelovigheid - waarbij de gebruikelijke attesten natuurlijk niet ontbraken - werden de admissiebrieven toegestuurd, mits echter de eis van de eedaflegging bij de Geheime Raad; deze verplichting werd trouwens ook door de provinciale hoven gesteld; alsdan werd de eed meestal bij een plaatselijke overheidspersoon afgelegd.[4.]

Door de ordonnantie van 19 mei 1562 werd het ambt van prototypograaf ingesteld; eerst in 1570 nam Christoffel Plantin deze taak op zich; bij het onderzoek van de vakbekwaamheid deed

1. Idem, fos 191 en 192.
2. *Recueil des ordonnances*, 2e reeks, deel 5, blz. 309.
3. ‘Dat die voorzeyden briefven van privilegie om te mogen prenten niet eer en zullen ghegheven worden dan naer dat die prenters sullen hebben doen blycken van huerlieden qualiteyt, conditie, bequaemheyt, sufficientie, ende goede fame ende naeme’. Idem, ibidem.
4. Enkele voorbeelden daarnopens vindt men bij Ph. Rombouts, *Certificats délivrés aux imprimeurs des Pays-Bas par Christophe Plantin et autres documents se rapportant à la charge du prototypographe.* Uitgave Maatschappij der Antwerpsche Bibliophilen, nr 10, Antwerpen, 1881, blz. 3, 8, 9, enz.

deze steeds navraag naar een eventueel vroeger toegekend admissieoctrooi; zelden werd hem dan een octrooi van de Geheime Raad overhandigd; na het onderzoek gaf Plantin telkens opdracht om de admissiebrieven bij de Geheime Raad aan te vragen[1.]; van 1570 af dus werden steeds dergelijke octrooien enkel nog door deze instelling toegestaan; slechts weinige zulkdanige documenten zijn te Brussel bewaard gebleven.[2.]

***

Tenslotte rest nog deze vraag: Welke waarde vertegenwoordigen de drukkersoctrooien van de Geheime Raad voor onze kennis van de zestiende eeuw?

De drukprivileges betekenen vooreerst een interessante bron voor de geschiedenis van de boekdrukkunst in de Nederlanden.

Zoals hoger aangeduid werd slechts een octrooi bij de Geheime Raad aangevraagd wanneer het drukwerk over de gehele Nederlanden moest verkocht worden; uiteraard konden dergelijke aanvragen slechts bestemd zijn voor boeken die gewoonlijk een grote afzet vonden. Een goede verkoop was de noodzakelijke voorwaarde van een winstgevend drukkersbedrijf. Derhalve zochten de uitgevers zo veel mogelijk werken te drukken die een omvangrijk lezend publiek konden interesseren. Men stelt aldus vast dat de meeste aanvragen voor een privilege betrekking hadden op het drukken van volksboeken; almanakken, pronosticatiën, romantische verhalen en andere hebben ongetwijfeld een grote verspreiding gekend in de zestiendeeuwse Nederlanden.[3.] Ook het godsdienstig boek werd blijkbaar veel verkocht; naast de volkse werkjes vindt men, volop in de hervormingsperiode, uiteraard veel strijdliteratuur tegen de ketterijen[4.]. Ook de interesse voor de geschriften van de auteurs uit de Oudheid reveleert zich door verschillende uitgaven;

1. Idem, ibidem.
2. Een vijftiental dergelijke octrooien, lopende over de periode 1546-1599, werden in samenvattende vorm uitgegeven door P. Verheyden in *Tijdschrift voor boek- en bibliotheekwezen*, VIII (1910), blz. 269-278.
3. Zie de in bijlage medegedeelde chronologische lijst.
4. Zie, in de chronologische lijst, de nummers 39, 69, 73, 75, 87, enz.

daar deze drukwerken meestal diensten hadden te bewijzen in het onderwijs zullen zij aldus financieel zeker renderend zijn geweest.

Naast deze algemene vaststellingen kan de octrooiakte soms interessante inlichtingen verschaffen nopens de voorbereiding, de inhoud en het uitzicht van het boek; ook over auteur of aanvrager treft men hier en daar interessante notities aan.[1.]

Zeer goede documentatie bieden deze octrooien eveneens voor de studie van de toepassing van de censuurordonnanties.

Door de eerste octrooitoekenningen - vóór 1521 - werden de te drukken boeken niet daadwerkelijk door de overheid onderzocht; in ieder geval, een controle was nog niet door een ordonnantie verplichtend gesteld. De bedoeling van de aanvraag was uitsluitend gericht op het verkrijgen van een privilege ter vrijwaring van het eigen drukkersbedrijf; ook de overheidsinstanties hadden nog geen censuurzorgen. Aldus is het zeer normaal en begrijpelijk dat de eerste vertaalde werken van Luther door Claes de Graeve in 1520 te Antwerpen werden gedrukt ‘cum gratia et privilegio’[2.]; op 15 januari 1519 had deze drukker immers zijn vroeger algemeen octrooi voor zes jaar vernieuwd.[3.]

Na 1521 echter kwam er een grote verandering: geen enkele druk met geloofsafwijkingen mocht nog in de Nederlanden gedrukt of verkocht worden. De particuliere octrooibrieven werden voor gelijk welke uitgave verplichtend gesteld zodat ieder drukwerk door de overheid moest worden onderzocht. Daar de privilegetoekenningen voor de gehele Nederlanden slechts door de Geheime Raad werden verleend, volgt dat deze boeken - de clandestiene uitgaven natuurlijk uitgezonderd - door de centrale regering onder de loupe

1. De Antwerpse drukker Hans de Laet vraagt in 1566 ‘om te moeghen herprenten zekeren boeck genoempt “Metamorphosis” ende in onsen duytsche tale by hem over derthien jaeren by previlegie geprent, daer toe hy toegevoucht heeft de figuren dienende tot elcke fablen om dat die bat verstaan mogen worden...’. Brussel, A.R.A., CPA, 673, f° 193 v°; zie de chronologische lijst, nr 107.
2. Deze vertalingen droegen de volgende titels: ‘Die seven penitentie psalmen’; ‘Een notabel boecxken vol vruchtbaer leeringen...’; en ‘Een schoon onderwisinge hoe een kersten mensche warachteliken aflaet verdienen mach’. Zie Nijhoff-Kronenberg, *op. cit.*, respectievelijk nrs 1426, 1421 en 1425.
3. Volgens de aanduiding in de lijst drukkersoctrooien van P. Verheyden, *op. cit.*, blz. 210.

werden genomen. Vele octrooiakten werden van die tijd af verstrekt zonder dat men een concrete privilegeduur vaststelde; daardoor moeten deze akten beschouwd worden als 'consent tot drukken' zonder meer.[1.]

In de meeste gevallen echter gaf de aanvrager in zijn rekwest een aantal jaren op voor de geldigheidsduur van zijn privilege.

De uiteindelijk toegestane periode is zeer kenschetsend voor de houding van de Geheime Raad.

Meestal werden de aangevraagde termijnen gevoelig verminderd zodat men bij de centrale regering zeer voorzichtig was bij het toekennen van octrooien. Doorgaans stelt men vast dat de latijnswetenschappelijke werken het grootst aantal jaren krijgen toebedeeld; een termijn van tien jaar komt echter ook daar eerder uitzonderlijk voor.[2.]

De kortste duur werd wellicht toegestaan in de akte van 17 oktober 1561 voor de Antwerpse drukker Jan Mollins; deze kreeg een privilege voor amper zes weken; mogelijks wilde men de auteur Charles Choquart, advocaat bij het Parlement van Parijs, niet te veel voordeel bieden.[3.] Vanzelfsprekend was een korte privilegeduur niet altijd een teken van strenge regeringscontrole; uiteraard volstond een octrooiakte van één jaar voor het drukken van een almanak; telkens moest men echter, voor iedere nieuwe jaarlijkse aflevering, een nieuw rekwest indienen.

Na dit alles moge blijken dat de drukkersoctrooien in de zestiende eeuw niet van elk historisch belang ontbloot zijn; voor de drukkersuitgevers betekenden zij ongetwijfeld een wettelijk verweermiddel tegen de oneerlijke concurrentiepraktijken terwijl deze akten voor de Geheime Raad het gepaste middel vormden om een daad-

1. Vele dergelijke octrooien zijn in onze chronologische lijst eveneens opgenomen.
2. In bijlage werd telkens het aantal aangevraagde en toegekende jaren bij de verschillende octrooiakten aangeduid.
3. Zie onze chronologische lijst in bijlage, nr 56, waar het werk in het frans wordt vermeld met een octrooiakte van 8 oktober 1561; het hiervermelde octrooi van zes weken was aan dezelfde drukker toegestaan voor hetzelfde werk in het Nederlands en getiteld: 'Sendtbrief oft missive aen mynen Heere van Montpensier aengaende den staet der christelycker religiën'. *Bibliotheca Belgica*, 1e reeks, C. 647.

werkelijke controle over de meest verkochte boeken in de Nederlanden uit te oefenen.

De hiernavolgende lijst kan deze vaststellingen mogelijks nog concreter komen bevestigen.[1.]

Bijlage
Chronologische lijst van drukprivileges toegekend door de geheime raad

Deze lijst werd opgesteld op basis van nog bewaarde archiefbronnen uit het Algemeen Rijksarchief te Brussel; uit het fonds 'Conseil Privé Autrichien, Registres' werden de nummers 670, 671, 672 en 673 onderzocht; uit het fonds 'Conseil Privé Espagnol' werd het nummer 1276 doorgenomen; van dit laatste nummer echter werden ongeveer een tachtigtal octrooitoekenningen, lopend vooral over de periode 1580-1600, niet in de reeds lange lijst opgenomen; deze octrooitoekenningen zijn meestal bestemd voor Christoffel Plantin en zijn opvolger Moretus; derhalve bevatten zij voor deze uitgevers vele interessante notities.

De hier weergegeven drukkersoctrooien werden toegekend door de Geheime Raad gedurende de periode 1540-1570 en werden volgens de datum van de toekenning chronologisch gerangschikt. Vanzelfsprekend zijn hiermede niet alle privileges van deze tijdspanne geregistreerd; verscheidene octrooien, aangegeven in de bibliografieën, of afgedrukt of vermeld in de oorspronkelijke boeken, werden in onze bronnen niet teruggevonden. Niettemin, na de confrontatie van de hier gepubliceerde privileges met de werken welke in de bibliografieën zijn opgetekend, bleek dat vele drukken ook niet aldaar waren terug te vinden; voor de aanvulling van de bestaande en voor de opstelling van nieuwe bibliografische overzichten kan onze lijst ongetwijfeld nuttige aanwijzingen verschaffen.

Bij het aangeven van de drukprivileges werd de volgende orde onderhouden:

Vooreerst komt de titel van het werk, eventueel gevolgd door de naam van de auteur, indien deze wordt vermeld en indien hij niet tevens de aanvrager is;

1. Wij stellen er prijs op hier onze oprechte dank te betuigen aan Prof. E.I. Strubbe, die dit artikel heeft willen doorlezen en ons tevens enkele belangrijke aanwijzingen verstrekte.

Daarna wordt de verblijfplaats en de naam van de aanvrager - meestal een drukker - aangeduid; daarop volgt de datum van toekenning van het octrooi; vervolgens wordt de duur, in jaren, van het privilege genoteerd; het eerste cijfer duidt het aantal gevraagde jaren aan, het tweede cijfer de toegestane jaren aan; eventueel wordt hierna de naam van de visitator medegedeeld;

Tenslotte komt de bronreferentie en daarna worden soms bibliografische verwijzingen aangegeven.

De titels van de werken, de naam van de aanvrager en de omschrijving van de visitator zijn meestal aan de tekst van de privilegeakte zelf ontleend; begrijpelijkerwijze strekken de bibliografische annotaties zich enkel uit tot het boek en niet tot de aanvrager. Voor de geraadpleegde werken, zie de hiernavolgende opgave van de afkortingen:

Ann. Plant.: C. Ruelens-A. De Backer, *Annales Plantiniennes.* Première Partie. Christophe Plantin (1555-1589). Brussel, 1865.
B.B.: *Bibliotheca Belgica. Bibliographie générale des Pays-Bas.* F. Van der Haegen, Gent, 2 reeksen, 1880-1923.
Bib. cath.: *Bibliotheca catholica Neerlandica impressa* 1500-1727; Den Haag, 1954.
Bibl. Gant.: *Bibliographie Gantoise. Recherches sur la vie et les travaux des imprimeurs de Gand (*1483-1850*).* P. Van der Haegen, Gent, Ie deel, 1858.
CPA: Conseil Privé Autrichien; Brussels Rijksarchief.
CPE: Conseil Privé Espagnol; Brussels Rijksarchief.
Duthilloeul: H.R. Duthilloeul, *Bibliographie douaisienne.* Parijs, 1835.
Moes: E.W. Moes, *De Amsterdamsche drukkers en uitgevers in de zestiende eeuw*; Amsterdam, 4 delen, 1900.
N. Kr.: W. Nijhoff-M.E. Kronenberg, *Nederlandsche Bibliographie van* 1500 *tot* 1540; 's-Gravenhage, 1923-1958.
Peeters-Fontainas: J.F. Peeters-Fontainas, Bibliographie des impressions espagnoles des Pays-Bas', in *De Gulden Passer*, XI (1933), blz. 1-245.

Achteraan volgt nog een alfabetische tabel van de drukkers met verwijzing naar de nummers van hun drukwerken en tevens een alfabetische lijst van de auteurs, vertalers of bewerkers.

1. Die descriptie van zijnder Majesteyts incompste.
   Utrecht, Herman van Borgloo, 18 augustus 1540; /1 j.
   CPA, 670, f° 47 v°; N. Kr. nr 699: vermelding van dit werk in het latijn en gedateerd op 15 augustus 1540.

2. Kindergebeden in latijn ende duytsch; confiteor in latijn; Benedicite in Latijn ende duytsch; Kalendrier geheeten ordinarius ecclesie Trajectensis anni 1547.

   Delft, Simon Jansz, 31 oktober 1546.
   CPA, 671, f° 15.
3. Twee almanakken voor 1547, 1° bij Willem Cornelis, medicyn te Delft, 2° bij Willem Wynrycx te Leewerden.
   Amsterdam, Jan Ewoutsz., 8 november 1546.
   CPA, 671, f° 16.
4. Leven ons Heren; Die vyfthien bloedstortingen ons Heeren; de negen wonden ons Heren; Een devote oeffeningh van der Passie ons Heren; Die seven psalmen gedeclareert metter glosen ende met seven devote gebeden; Die seven weën van onser Lieven Vrouwen int langhe; Vesperas cum completis et himinis; De Vrouwe getyden ende cruysgetyden mette seven psalmen.
   Delft, Simon Jansz.; 11 juni 1547; vis.: Peter Curtius, doctor in de godheyt.
   CPA, 671, f° 20; het betreft hier een privilege voor werken die reeds vroeger werden gedrukt; zie bvb. N. Kr., nrs 425 en 2199; zie ook Bib. cath. nrs 25, 362, 424, 545, 868, 1198, 1364, 1559, 1676, enz.
5. Eenen almanak van 1548 by Willem Cornelis, medicyn te Delft.
   Amsterdam, Jan Ewoutsz.; 19 augustus 1547; vis.: Lambrecht Willemsz., Delft.

   CPA, 671, f° 22.
6. Eenen almanak van 1548 by Cornelis Pietersz., medicyn te Leiden.
   Leiden, Pieter Jansz.; 15 september 1547.
   CPA, 671, f° 22 v°.
7. Le camp de Sa Majesté devant Inglestadt en la Germanye; La venue de Monseigneur de Bueren au camp de Sa Majesté devant Inglestadt.
   Brussel, Estienne Morel, 7 april 1548.
   CPE, 1276, f° 2; de aanvrager was wapenheraut van Karel V.
8. Dictionariolum rerum maxime vulgarium in communem puerorum usum ex optimis quibusque authoribus congestum cum Flandrica et Gallica interpretatione, authore Johanne Paludano Nerio. Partes orationis latin□ vernaculo idiomate per Joannem Otthonem digest□.
   Communium adagiorum e chiliadibus Erasmi selectorum aliquot centurie in puerorum usum cum vernacula interpretatione hoc consilio excuse ut statim a cunabilis ut ad latini sermonis dignitatem consuescant adsurgere ac materni idiomatis sordes contemnere.
   Aurelii Prudentii clementis viri consulares inter christianes facundissimi poet□ hymnorum cathemeri non liber.
   Gent, Cornelis Manilius; 7 mai 1548; 2/3 j.; vis.: P. Curtius, curé de St Pierre à Louvain.
   CPA, 671, f° 30; het 'Dictionariolum' gedrukt door J. Lambrecht in 1544 vindt men bij Bibl. Gant, I, nr 70; aldaar ook vermelding van uitgave van 1549 het werk 'Aurelii... liber' idem, nr 111.
9. Eenen almanack van 1549 door Jacop Barentz, mathematicus te Leiden.

Leiden, Pieter Jansz.; 30 augustus 1548.
CPA, 671, f° 46.

10. Eenen almanack voor 1549.
    Leiden, Pieter de Sluytere, 19 september 1548.
    CPA, 671, f° 47.
11. Tragedia Francisci Eutracheli; Terentii flores vermaculo ideomate ad communem puerorum usum traducti; Leges morales cum aliquot dialogis puerelibus.
    Gent, Cornelis Manilius; 20 september 1548; 2/3 j., vis.: P. Curtius.
    CPA, 671, f° 46 v°. Voor de 'Tragedia', zie Bibl. Gant, I, nr 144; De 'Leges Morales' werden reeds in 1545 door J. Lambrecht gedrukt; cfr. idem, nr 80.
12. Nieuwe testament in duytschen tale; Tractatus de libertate cristiana; Agere, o de bien morir.
    Antwerpen, Jan de Grave; 2 april 1549; vis.: eerste twee werken: P. Curtius; 2 laatste werken: geleerde personen van de spaanse natie te Antwerpen.
    CPA, 672, f° 69 v°; eerstvermelde werk: Bib. cath. nr 6086.
13. Eenen almanack voor 1550 by Willem Tgilpius, medicin te Delft.
    Amsterdam, Jan Eewoutsz.; 13 augustus 1549.
    CPA, 672, f° 78.
14. Vingt et neuf chansons amoureuses a quattre parties propices à tous instrumens musicaulx avec deux prières ou oraisons qui se peuvent chanter devant et apres le repas.
    Antwerpen, Thilman Susato; 21 november 1549; 6/j.; vis.: Benedictus, maistre de la chapelle de la royne.
    CPE, nr 1276, f° 73.
15. Tres partes grammatice eius rudimenta epitome.
    Brugge, Pieter de Buusschere; 20 mei 1550; vis.: Cornelis Eertborne, dr. godgel., prior predikheren te Brugge.
    CPA, 671, f° 78; de aanvrager was priester te Brugge.
16. Eenen almanack van 1551 door Willem Tgilpius.
    Amsterdam, Jan Ewontsz.; 5 augustus 1550; vis.: Lambrecht Willemsz., pastoor te Delft en inquisteur voor Holland, Zeeland en Friesland.
    CPA, 671, f° 80 v°.
17. Eenen almanack voor 1551 door Jacop Barentz., mathematicus te Leiden.
    Leiden, Pieter Jansz.; 12 augustus 1550; vis.: Marten Cools, plebaan te Brussel.

    CPA, 671, f° 80 v°.
18. Pronosticatie ende almanack voor 1551.
    Alkmaar, Pieter van Foreest; 22 september 1550.
    CPA, 672, f° 104 v°; de aanvrager was 'docteur in medicinen te Delft'.
19. Kleine tractaatkins in Vlaamscher taele... van den heilighen inghelen; van den tover der maegdelicke reynicheyt; huwelicke ende wewelicke staten; van de gedenckenisse der passie ons Heren; Diversche hymnen ende sequentien; Een uuytlegginge van zekere leeringe by onsen heere jhesum Christum Sinte Catheryne gegeven; Van den heiligen sacramente; Een sequentie gedicht by Robertus Coninck van Vrancryck.
    Gent, Simon de Gruutere; 22 september 1550; vis.: vroeger: Matheus Priem en Govert Stryct, beide dr. theol.; nu: Pepinus Rose, lic. theol. Leuven.

CPA, 672, fº 104 vº.

Deze werken werden reeds in 1540 en 1542 door J. Lambrecht gedrukt; slechts het ‘sequentie gedicht’ wordt vermeld, zonder datum, bij de Bibl. Gant., I, nr 98; de aanvrager was predikheer te Gent.

20. Almanack door Pieter Haschaert; Die poorte oft duere des eeuwich levens; Den devote bereydinghe tot eenighe zalighe doot; Den contemplatie op den salm Miserere mei Deus; Lettre Missive imprimée en la ville d'Affricque touchant la dernière prinse d'icelle.
Leuven, Anthoine Marie Bergaigne; 3 november 1550; 1/j.; vis.: P. Curtius.
CPA, 672, f° 110; een almanak door Pieter Haschard voor het jaar 1552 wordt vermeld in B.B., I^e reeks, H 42; voor ‘Den Contemplatie...’ zie Bib. cath. nr 568.
21. De droghe natte ende langhe maten als van waren haver wyn byer harynck zant peck terre...; Een gulden registre oft rekeningsboucxkin om lichtelick te vinden alle cleene ende groete somme van alderande manieren van coopmanscapen; Elegantoires quedam sentencii ex Insocratis oratoris clarissimi orationibus etc. e greco in latinum convers□.
Gent, Joos Lambrechts; 1 december 1550; vis.: ‘commissarissen daertoe geordonneert’.
CPA, 672, f° 114 v°; twee eerstvermelde boeken reeds in 1545 gedrukt laatstvermelde werk bij Bibl. Gant., I, nr 90.
22. De nyeuwe ordonnancien statuyten ende styl by Z.M. onlancx gemaect ende gedecreteert ten versoucke van den bourgmeesteren ende scepenen der voirs. stadt van Utrecht.
Utrecht, Jan van Ghelre Goertsz., 5 december 1550; 4/4 j.
CPA, 671, f° 84; aangevraagd om te drukken bij Servaes van Sassen te Leuven; de aanvrager was koopman te Utrecht.
23. Een evaluatieboucxken waarin men figuerlick vindt alle die gouden ende silveren penninghen, cours ende ganck hebbende in de landen van herrewaertsovere; Die ordonnancie, statuyt ende permisse van zyne Majesteit van den gouden ende silveren penninghen metten figueren van den daelders.
Gent, Joos Lambrecht, 18 december 1550; /3 j.; vis.: ‘commissaris daertoe gheordonneert’.
CPA, 672, f° 116; zie Bibl. Gant., I, nrs 89a en 88; laatste nummer geeft echter de franse uitgave; het laatstvermelde werk reeds gedrukt door Simon Cock in 1548.
24. Historiën oft Cronycken van Brabant in Walsche oft duytsche talen.
Antwerpen, Jan Mollyns; 22 januari 1551; /3 j.
CPA, 672, f° 117 v°; het werk werd in 1530 reeds gedrukt door Jan van Doesborch.
25. Les nobles faictz gestes dictz et dictiers du roy Alfonse, roy d'Arragon de Navarre.
Anthoine Davalos, espagnol; 18 juli 1551; 10/4 j.
CPA, 672, f° 124 v°; aanvraag voor drukken in 't Spaans en 't frans; het werk was de aanvrager in handen gegeven door de bisschop van Genua.

26. Evangelaire: Elementa latine grammatices; Les testamens des douze patriarches.

Gent, Joos Lambrecht; 4 augustus 1551.
CPA, 672, f° 126; laatste werk in vlaamse uitgave, Bibl. Gant., I, nr 91.

27. Warachtighe onderwijs hoe ende uuyt wat oirsaken die jegenwoirdighe oirloge aangaende der stadt Parma geschiet; copie uuyten mandemente aengaende den statuten gemaect op de leengoeden.
    Antwerpen, Jan Mollyns; 9 november 1551; /2 j.
    CPA, 672 f° 132.
28. Poema Egidii Bastonii.
    Bailleul, Gilles Baston de Neufport; 13 maart 1554; /2 j.; vis.: aulcun de la cour de Therouanne a Ypre, commis à la visitation des livres.
    CPA, 672, f° 139; consent wordt verleend voor het drukken bij Josse Destrez uit Ieper of andere.
29. Breve directorium ad confessarii et confitentis munus rite obeundum; Science pour s'enrichir honnestement et facillement; Le calendrier des choses notables du vieul et nouveau testament; Petite practique des monnoys.
    Leuven, Jan de Winge; 17 maart 1554; 6/2 j.; vis.: R. Tappaert, deken St Pieters te Leuven en P. Curtius, dr. theol.
    CPA, 672, f° 139 v°.
30. Hecastus ende Adamus door Georgius Macropedius.
    Utrecht, Herman van Borkele; 29 maart 1552; 8/4 j.; vis.: Nicolas de Nova Terra, bisschop van Ebron, suffragaen te Utrecht.
    CPA, 672, f° 140; Macropedius, de auteur van de twee blijspelen, behoorde tot de orde van de H. Hieronimus en was rector van de school te Utrecht.
31. Nieuwe ordinaris ofte cartebelle naar de usancie der cathedrale kercke tot Utrecht.
    Utrecht, Jan van Schoenreweerde; 16 juli 1553.
    CPA, 672, f° 150 v°.
32. Prosoedia (oft vulgaliter) versificatione; Ordrijn van den jaere vyf en vichtich van den dom 't Utrecht; Ordonnantie ofte manieren van procederen respective van den steden Utrecht, Amersfoort ende Rhenen.
    Utrecht, Jehan Henricxz. van Schoonrenwoerdt; 23 april 1554; 6/2 j.
    CPA, 673, f° 1 v°; het ‘ordrijn’ krijgt slechts een privilege voor 1 jaar.
33. Dlammeken Godts door Jacob Roecx van den ordene van den throon by Herentals.
    Antwerpen, Jan Wynricx; 19 november 1554; 3/2 j.
    CPA, 673, f° 7 v°.
34. De Pantagruelsche Pronosticatie metter prophetie.
    Gent, Jan Cauweel; 31 december 1554; 2/j.; vis.: Marten Cools, cantere en plebaan van St. Goedele te Brussel.
    CPA, 671, f° 112 v°; Bibl. Gant., I, nr 149.
35. Nuncio Legato Mortel.
    Juan Goncalez de la Torre; 22 februari 1555; 10/6 j.
    CPA, 673, f° 12 v°; Peeters-Fontainas, nr 600.
36. L'institution d'une fille noble; Flores de Seneca; Ier volume de Rolandt furieux.

    Antwerpen, Christoffel Plantin; 5 april 1555; vis.: ‘par les commissaires a ce députez’.

CPA, 673, f° 16; Ann. Plant., blz. 5 en blz. 8 betreffende eerste twee werken.

37. Chronycke van Vlaenderen in corte; Jacobi Meyeri Baliolani Flandricarum rerum tomi X; Exploration de Venus sur la mort du bel Adonis.

Gent, Gerard van Salenson; 5 september 1556; vis.: eerste twee werken door Jan Bunderius, predicare ende inquisiteur van de heresie; laatste werk door Jan Denys, oic predicare, te Gent.

CPA, 671, f° 124 v°; de 'Chronycke' in Bibl. Gant., I, nr 162.

38. Het bouck van den zeven sacramenten uuytgheleyt ende openbaerlicke ghepreckt by broedere Cornelis van Dordrecht minderbroeder... te Brugghe.
Brugge, Jan van den Buere; 11 september 1556; 6/4 j.; vis.: P. Curtius, dr. theol., pastoor St Pieterskerk, Leuven.

CPA, 671, f° 125.

39. Scutum fidei orthodoxe adversus venerosa tela Joannis Anastasii Veluani; Den schilt des gheloofs etc. (daer uuyte gheextraheert in Vlaamscher tale).
Gent, Cornelius Manilius; 18 september 1556; /3 j.; vis.: R. Tapper, deken St Pieters, Leuven.

CPA, 671, f° 125; zie Bibl. Gant., I, nrs 121 en 126.

40. Een zeer troostelyck sermoen up de passie Ons Heeren Christi Jesu ghestelt in onser tale uuyt dwerck van dyen christelycke docteur Ste Bernaert abt van Clarendale; Deerste sermoen ghemaect van St Jan Guldemont bisscop van Constantinopelen van denghenen die den tweetsten dach van de maent droncken drincken ende ter tavernen gaen ende dansen achterstede etc.; Een costelycke leeringhe ende vermaninghe tot verdraghen verstroot ende in alle tijden ende teghenspoet; Prognosticate van 1557 ghecalculeert by Mattheeus Caelbergh.
Gent, Jan van den Steene; 15 oktober 1556; vis.: Jan van den Bunder, predikheer en inquisiteur te Gent.

CPA, 671, f° 125 v°.

41. Almanacken door Matheeus de Gay medec. en Pieter de Buck, mathem.
Gent, Hendrik van den Keere; 17 oktober 1556; vis.: Jan van den Bunder.

CPA, 671, f° 126.

42. Mappe du monde en forme d'un aigle de lempire aorné des noms des princes.
Malines, Henricus Pontanus; 15 januari 1557; /3 j.

CPA, 673, f° 46.

43. Les coutumes de la ville et chastellenie de Courtray, naguaires par Sa Majesté décrétées.
Kortrijk, Schepenen; 5 april 1558; 3/2 j.

CPA, 671, f° 61 v°; zie Bibl. Gant., I, nr 186.

44. Almanacken en prognosticatiën voor 1559 door Math. de Gaey en Pieter de Buck.
Gent, Hendrik van den Keere. 14 november 1558; vis.: P. Titelmannus, deken van Ronse.

CPA, 671, f° 133.

45. Plakaatboek van Vlaanderen.
Gent, Jan van den Steene; 18 juli 1559; 12/6 j.

CPA, 673, f° 75; Bibl. Gant., I, nr 187.

46. Almanack ende prognosticate voor 1560.
Delft, Peter van Foreest; 9 augustus 1559; vis.: Martinus Dominicanus Kempensis, pastoor van S. Hipolituskercke van Delft.

CPA, 671, f° 137 v°; nopens Foreest, zie Moes, I, blz. 163.

47. Additiën van den Cronyken van Brabant, Vlaenderen, Hollandt ende anderen

landen van herwaerts overe van den jaere XVc dertich totten jaere twee ende vichtich.
Antwerpen, Jan Mollyns; 13 november 1560; 6/4 j.
CPA, 673, f° 100 v°.

48. De veritate corporis et sanguinis domini nostri Jesu Christi in eucharistie sacramento.
Leuven, Hieronimus Wellens; 26 november 1560; 6/6 j.; vis.: P. Curtius.
CPA, 673, f° 101.

49. Zekere comedye in latin beroerende die historie van Hester die coninginne gemaect by Cornelis Laurimano.
Utrecht, Herman van Borculo; 20 december 1560; vis.: Nic. de Castro, inquisiteur de Utrecht.
CPA, 673, f° 102 v°; vermelding van dit werk, zonder datum bij de Leuvense drukker Bergaigne; Bibl. Cath. nr 4718.

50. Tabula magistratuum Romanorum cum triumphis ab urbe condita ad tempora Vespasiani Augusti ex fragmentis marinorum, capitolinorum concinnata per Stephanum Ligium; Commentaria in tabulam magistratuum romanorum per eundem Stephanum Lighium Campensem.
Antwerpen, Christ. Plantin; 9 januari 1561; 10/10 j.
CPA, 673, f° 103.

51. Ordinarium ecclesie Traiectensis; Grammaticalia fundamenta Macropedii Despauterii; Opera Vergilii, Therentii, Plauti, Senece, Ciceronis, Erasmi, Ovidii ende Horatii.
Utrecht, Herman van Borculo; 5 juli 1561.
CPA, 673, f° 109 v°.

52. Decretum Ivonis Carnotensis septem ac decem tomis seu partibus constans.
Leuven, Bertholomeus Gravius; 2 augustus 1561; 10/8 j.; vis.: Jehan Molineus, doct. et prof. es décretz.
CPA, 673, f° 110 v°.

53. Des Roomschen Rycx pynlicke gerichts ordonnantiën etc. onlancx gedrukt tot Francfort.
Antwerpen, Symon Cock; 23 september 1561; 10/6 j.; vis.: Laurentius Metsius, pastoor St. Goedele kerk van Brussel.
CPA, 673, f° 112.

54. Boecxken inhoudende tweentwintich refereynen; Een biechte getrocken uuyten psalm van David met eenen troostelycken dyalogus oft tafelspel van twee personnagiën te wetene tgheslachte der menschen ende de goddelicke liefde; Vyftien gheestelicke liedekens.
Gent, Willem Arens; 24 september 1561; 4/j.; vis.: Laureyns Metsius, lic. theol., plebaan van St. Goedele van Brussel.
CPA, 671, f° 151.

55. De Continuatie van zekere additiën van de Cronycke van Brabant, Vlaanderen, Hollandt ende anderen landen van herwaertsovere van den jaere XVc dertich totten jaere twee ende vyftich.
Antwerpen, Jan Mollins; 25 september 1561; 6/4 j.

CPA, 673, f° 112 v°; zie nr 47.

56. Epistre à Monsieur de Montpensier touchant l'estat de la religion chrestienne. Antwerpen, Jan Mollins; 8 oktober 1561.

CPA, 673, f° 115; B.B., Ie reeks, C. 646, Choquaert Charles.

57. Parvus cathechismus catholicorum; De regimine itinerantium vel equitum vel peditum autore Guilielmo Graterolo, medico.
Antwerpen, Willem Silvius; 8 oktober 1561; vis.: curé de Ste Goule de Bruxelles.

CPA, 673, f° 115 v°; eerste werk, van Petrus Canisius, werd gedrukt te Antwerpen bij Bellerus, in 1559; zie Bib. cath. nr 2690; zie ook nr 2752.

58. Almanack van Pieter de Buck; Prima pars grammatice Johannis Othonis; Les nouvelles et anticques merveilles ensemble le premier commédie de Térence intitulé Landrie avec brief recueil de toutes les sortes de jeux que avoient les anchiens grecz et rommains.
Gent, Hendrik van den Keere; 30 november 1561; vis.: Laurent Metsius, plebaan St. Goedele te Brussel.

CPA, 673, f° 116 v°.

59. Zekeren boeck van diversche scriften als overlants, cursyff, italiaens, griex, hebreeus ende meer andere by hem gescreven, leeren scryven met diversche chiraten van menigerley capitalen boecletteren ende stricken ende sommige historien ende leerlycke sentencien in verscheyden spraecken.
Antwerpen, Willem Silvius; 5 januari 1562; 12/10 j.

CPA, 671, f° 121 v°.

60. Les cartes du royaulme de Polonie et de la province de America.
Antwerpen, Jerosme Cock; 15 mei 1562; 8/4 j.

CPA, 673, f° 126.

61. Certaine carte intitulée Academiarum orbis christiani cathologus.
Jehan le gouverneur; 5 juni 1562.

CPA, 673, f° 126 v°.

62. De historie van Ste Annas leven; De passie ons Heeren.
Leiden, Jan Thys; 1 juli 1562; vis.: Ghysbrecht Joorisz., priester canonick, scholaster ende capellaan van Ste Pancraescollege te Leiden.

CPA, 671, f° 157 v°; zie Bib. cath. nrs 17, 4746 enz.

63. Almanack voor 1563 door Cornelis Schuute, dr. in medecinen in den Hage.
Delft, Willem Willems; 4 september 1562.

CPA, 673, f° 130 v°.

64. Almanacken voor 1563 door Pieter de Buck, Matteus de Gaey en Robrecht Sanders.
Gent, Henrick van den Keere; 4 november 1562.

CPA, 673, f° 140.

65. Zekere refereynen ende liedekens van diversche retoricienen uuyt Brabant, Vlaendren, Holland ende Zeellandt, gelesen ende gesongen op de Corenblome camere binnen... Bruessele op haer jaerlicxsche princefeeste van der voerleden zomere op de vraege wat de landen can houden in ruste; De liedekens die David speelde op zyn herpe verdryvende Saulo, loosen voet, zeer lustelyck om lesen ende singen.
Brussel, Michiel van Hamont; 18 februari 1563; 6/4 j.; vis.: Laur. Metsius, plebaen v. St. Goedele te Brussel.

CPA, 673, f° 147; B.B., Ie reeks, R. 34; A. Vincent: ‘Druk en uitgave te Brussel in de XVIe eeuw. Tentoonstelling’. Brussel, 1942, blz. 49, nr 20; beide referenties betreffen de ‘refereynen’.

66. Grammatice latine precepta collecta ex Donato Diemedio Prisciano et aliis vetustis scriptoribus.
Leiden, Dierick Geeryt Horst; 16 maart 1563; vis.: Martin Quenxenas Duncanus, pastoor Oude kerk te Delft.
CPA, 671, f° 159 v°.
67. Almanacken van Robrecht Sanders, Pieter de Buck, Mattheeus de Gaey, Pieter Catthoor; Amoureuzen droom met der expositie van dyen; Dictionaris ende naemboeck in walsche ende vlaemsche taelen.
Gent, Henryck van den Keere; 11 juni 1563; vis.: Antheunis Righerman, inquisiteur en prior predikheren te Gent.
CPA, 673, f° 151; laatste werk, enkel vermelding, zonder datum, in de Bibl. Gant., I, nr 209.
68. Een cort tractaet Algorismi; Vijfthien taefelspeelkins ende presentwynen gemaect by Marcus van Vaernewyck; Gheschiedenisse van alle geloofweerdighe zaecken beghinnende van den jaere XVc totten jaere LXIII.
Gent, Gheeraert Salenson; 2 augustus 1563; /6 j.; vis.: by inquisiteurs...
CPA, 671, f° 152; voor de 'Gheschiedenisse' zie Bibl. Gant., I, nr 168.
69. Vera et catholica doctrina de sacramento ordinis a sancta synodo Tridentina decreta et publicata in sessione septima cum decreto residentie.
Antwerpen, Jan Mollins; 6 augustus 1563; vis.: Hendrik Zybert, kanunnik O.L. Vrouwkerk van Antwerpen.
CPA, 673, f° 152 v°.
70. Ennarationes in aphorismos Hipocratis e greco in latinem versos et in thomos generales digestos Nicolao Haupasio attribatense medico authore.
Douai, Jacques Bosschaert; 10 september 1563; 8/8 j.; vis.: Joannes Rubus, rector universiteit van Douai.
CPA, 673, f° 153; Duthilloeul, nr 5.
71. De recto medicine usu.
Utrecht, Pieter Memmius van Herentaelt; 27 september 1563; 10/10 j.
CPA, 673, f° 154 v°; de aanvrager was 'doctor in de medecyne'.
72. Zekere ordonnancie by de voers. Zyne Majesteit nu onlancx gemaect op de berustinge van den scepen zeerechten ende asseurantiën ende de translatien van denzelven...
Antwerpen, Willem Silvius; 23 oktober 1563; 6/6 j.
CPA, 673, f° 155.
73. Decreta de sacramento matrimonii et de reformatione publicata in sessione octava sacri concilii; Oratio habita in sessione octava D. Francisci Richardoti episcopi atrebatensis...
Antwerpen, Willem Silvius; 7 november 1563; 3/3 j.
CPA, 673, f° 155 v°.
74. Costumen van Gent.
Gent, schepenen; 4 januari 1564; 6/6 j.
CPA, 671, f° 163; Bibl. Gant., I, nr 192; drukker: Henri van den Keere.
75. Petit Traicté de Vincent Lirinense, français de nation, pour la vérité et antiquité de la foy catholique contre les prophanes nouveaultez de toutes hérésies.

Leuven, Jehan Bogaert; 12 februari 1564; 6/3 j.
CPA, 673, f° 157.

76. Preceptiones rhetoric□ et dialecticae ab Albuino seu Alcuino D. Carolo magno conscript□ et explaut□ ex antiquissimis membranis descripta et correcte; Paralipomena dialectica et rhetorica seu via et ratio inveniendi ex locis rhetoricis et dialecticis argumenta... authore Matheo Galeno Vestcapellio; Regii vatis Davidis psalmi... authore Philippo Belvacetio Sampaulino Bethuni□ apud Atrebates canonico.
Douai, Jacques Bosschaert; 18 april 1564; 6/6 j.
CPA, 673, f° 160 v°; voor eerst- en laatstvermelde werk, zie Duthilloeul, nrs. 9 en 10.
77. De discriptie van zekere cruyt... in Hollant gevonden, geheeten Phallus, door Adriaen de Jonghe.
Delft, Herman Schinckel; 8 mei 1564; /3 j.
CPA, 673, f° 164.
78. Vyftich vander lustichste ende eerbaerste historien ofte nyeuwicheden Joannis Boccatii.
Haarlem, Jan van Zuyeren; 9 mei 1564; 6/4 j.; vis.: Michael de Bay, dr. theol. te Leuven.
CPA, 673, f° 164; zie Van De Kerk H.: De Haarlemse drukkers en boekverkopers 1540-1600; 's-Gravenhage, 1914, blz. 65-66.
79. Aristotelis organum universum.
Jan du Buysson; 16 mei 1564; 10/6 j.
CPA, 673, f° 165 v°; werd gedrukt te Douai bij J. Boscard; Duthilloeul, nr 6.
80. Antiqui scriptoris ecclesiaticae Juliani natione mauri archiepiscopi Toletani *προγνεστικεν* (prognestikon) sive de futuro seculo libri tres.
Boetius de Roda, Douai; 16 mei 1564; /4 j.
CPA, 673, f° 165 v°; Duthilloeul, nr 12; de aanvrager was gewoon hoogleraar aan de universiteit van Douai.
81. Dat tweede deel van de secreten van heer Alexis van Piemont.
Antwerpen, Willem Symons; 20 mei 1564; /3 j.; vis.: Jos Schellincx, prochiaen van Sinte Claeskercke te Brussel.
CPA, 673, f° 166.
82. Continuatie van zekere additiën vande Cronycke van Brabant... van den jaere XVc dertich totten jaere tsestich.
Antwerpen, Jan Mollins; 16 juni 1564; vis.: 'commissaris daertoe geordonneert'.
CPA, 673, f° 169.
83. Declinationum et conjugationum formul□.
Gent, Ghileyn Manilius; 31 juli 1564; vis.: Laurentius de Mets, plebaen van St Goedelen kereke te Brussel.
CPA, 673, f° 172 v°; zie Bibl. Gant., I, nr 225.
84. Zekeren almanack vanden jaere XVcLXV gemaect in franschen taele by Mr. Michiel Nostredamus doctor inden medecynen... in nederlantscher taele...
Antwerpen, Lubrecht van Malcoete; 18 augustus 1564; vis.: Sebastiaen Bade, plebaen O.L. Vrouwkerk van Antwerpen.
CPA, 673, f° 174 v°.

85. Almanack ende prognosticate vanden... jaere vyfentzestich, gemaect ende gecalculeert by Mr. Joannes Scheltius.

Delft, Willem Willemsz; 19 september 1564.

CPA, 673, f° 175 v°.

86. Almanack ende prognosticatie van den jaere 1565... inhoudende de jaermercten peerdemercten ende suyvelmercten van Hollandt Zeelandt Vrieslandt etc.
Delft, Hermanus Schinckels; 3 november 1564; vis.: pastoor van Delft.

CPA, 673, f° 177.

87. Replycke oft antwoorde tegens zekeren boeck uutgegeven in Schotlant ende gemaect by eenen genaemt Joannes Davidsz. discipel van Calvin.
Willem Chesin; 10 november 1564.

CPA, 673, f° 177 v°; Chesin was coadjutor van de bisschop van Dublin.

88. Commentarii de Lodovico Guicardini de tutti le cose pui notabili et memorabili che ne paesi bassi et altri provincie memoratu sono accorse et advente dalle pace di Cambray de lanno MDXXIX jusmo a tutto lanno MDLX; Instruction christienne pour les enffans; De maniere van bouckhouden gemaect by Jan Wadington ende Noel.
Antwerpen, Willem Silvius; 20 november 1564; 10/6 j.

CPA, 673, f° 178.

89. Almanacken van Robrecht Sanders en van Pieter de Buck voor 1565.
Gent, Hendrik van der Keere; 4 december 1564; vis.: Laur. de Mets, deken pastoor en plebaen van St. Goedelekerk te Brussel.

CPA, 671, f° 173 v°.

90. De continuatie van zekere additiën vande Cronycke van Brabant Vlaendren... totten XXVI novembris lestleden; De carte vande schipvaert van Bruessele metter historie der zelver in dichte oft oick zonder historie ende appaert metten omliggende steden dorpen ende plaetsen...; Een corte bescryvinge vander Noordoosten landen als te wetene van Lieflandt metten omliggende landen ende wanneer zy eerst bekent zyn geworden ende wat coopmanscapen uuyten zelven landen gebracht worden; Zekere waerachtige tydinge geschiet uit reyzen van Malaga naer barbarien tegen die Moren in de stadt oft fortresse van Vernoz.
Antwerpen, Jan Molins; 20 december 1564; 6/6 j.; vis.: eenige van den commissarissen daertoe gedeputteert...

CPA, 673, f° 182.

91. Nonii Marcelli peripatetici Tiburiensis compendiosa doctrina de proprietate sermonum.
Antwerpen, Christ. Plantin; 4 januari 1565.

CPA, 673, f° 183; Ann. Plant., blz. 45.

92. Digestorum seu pandectarum juris civilis partitio et methodus authore Guilhelmo Cornhuusio baliolano in comitionis flandrie advocato; Institutionum juris canonice libri quatuor a Paulo Lancellotto Perusino conscripti; tgebreck ende remedie der curiositeyt bestreven by Plutarchus; een uuytnemende schoen relaes vander bloiticheyt ofte ommaetelicke schaemte bescreven by den voerz. Plutarchus; Le theatre du monde... avec un brief de lexcellence et dignité de lhomme; Instruction tres bonne et tres utile par quadranis concernant le prouffyct et utilité d'ung chacun fidèle avecq la doctrine Darioste envoyé a Alexandre le

grand et plusieurs aultres bons enseignemens; Propos propres pour deviser a table; une commedi de Isaac

et Jacob; item noch één inhoudende die gelegentheyden van diversche posten; Emblemata LI adriani junii Medici; Ludovici Carrionis scholia in Valerium Flaccum.
Antwerpen, Christ. Plantin; 5 januari 1565; vis.: Niclaes Schellinck, portionaris van St. Niklaaskerk te Brussel; laatstvermelde werk gevisiteerd door Anthonius Gauspoel.
CPA, 673, f° 183; voor eerstvermelde werk, Annal. Plant., blz. 43; voor tweede werk, idem, blz. 57.

93. De Mirabilibus indiae atque Aesopiae per quendam Joannem Heseum quondam conscriptis.
Mameranus; 28 februari 1565.
CPE, 1276, f° 78; in latijn opgesteld verzoekschrift; zie nr 101.

94. De caerte der stadt ende situatie van Malta.
Antwerpen, Jan Molins; 8 oktober 1565; 3/2 j.
CPA, 673, f° 187.

95. Almanack ende prognosticatie voor 1566.
Delft, Pieter Volck; 30 oktober 1565.
CPA, 673, f° 187 v°; de aanvrager was 'cyrurgien' te Delft.

96. Meditations solilogues ou parolles solitaires de l'ame à Dieu... par Anthoine de Fraisne de l'ordre de St Franchois; Epistre ou devis de Jesu Christ à l'ame dévote... par Jehan Lasperge, chartreux.
Antwerpen, Anthoine Telenius; 1 december 1565; 10/6 j.
CPA, 673, f° 188.

97. Almanack ende pronosticatie voor 1566 door Pieter Buck.
Gent, Henrick van den Keere; 1 december 1565.
CPA, 673, f° 188 v°.

98. Theorie ende contemplacie ofte beduutsel vanden goddelieken dienst.
Douai, Lodewyck vander Wynde; 19 december 1565.
CPA, 673, f° 189; Duthilloeul, nr 14.

99. The supper of our Lord; The confutation of Mr. Jewees replie against doctor Harding concerning the real presence.
Nicolaes Saunder; 22 december 1565; vis.: Cunnerus; dr. theol.
CPA, 673, f° 189 v°; de aanvrager was een engelsman, dr. in de theologie, residerende te Leuven; zie ook nr 112.

100. Conciones in evangelia et epistolas qua in precipuis et aliis totius anni festis diebus populo in ecclesia proponi solent.
Antwerpen, Antheunis Thielens; 24 december 1565.
CPA, 673, f° 190.

101. Twee Epithalamia gemaect ter heeren vanden prince ende princesse van Parma.

Nicolas Mameranus; 24 december 1565.
CPA, 673, f° 190 v°; slechts één werk werd door de aanvrager-dichter gemaakt; het andere door zijn neef Pieter Mameranus.

102. Fasti magistratuum et triomphorum romanorum ab urbe condita ad Augusti obitum.

Brugge, Hubert Goltz; 9 januari 1566; 10/10 j.; vis.: Jacques de Pamele, kanunnik St. Donaes te Brugge en lic. theol.
CPA, 673, f° 190 v°; B.B., 2e reeks, G. 386.

103. An bene sub pretextu reformand□ religionis arma sumpserunt sectarii nostri temporis.
Leuven, Joannes Foulerus; 9 januari 1566.
CPA, 673, f° 191; zie nr 120.

104. A treatisse intituled beware of Mr. Jenwelt.
Joannes Rastelt; 8 maart 1566; vis.: Cunnerus, pastoor van St Pieterskerk te Leuven; cfr. vis. nr 99.
CPA, 673, f° 192 v°.

105. Jacobi Revardi de auctoritate prudentum liber singularis; Ignatii archiepiscopi Antiochie et martiris epistol□ grece... met de translatie gedaen per Heronimum Verleinum; Psalmorum Davidis paraphrasis poetica authore Georgio Buchanano Scoto.
Antwerpen, Christ. Plantin; 8 maart 1566; 6/6 j.
CPA, 673, f° 193; eerstvermelde werk, Ann. Plant., blz. 56; tweede werk, idem, blz. 58 en 74.

106. Die passie ons heeren.
Amsterdam, Willem Jacops; 14 maart 1566; 2/2 j.; vis.: pastoor van St Niklaaskerk te Amsterdam.
CPA, 673, f° 193; zie nr 62.

107. Metamorphosis... toegevoucht... de figueren dienende tot elcke fablen.
Antwerpen, Hans de Laet; 17 maart 1566; 10/6 j.
CPA, 673, f° 193 v°; dit werk was een herdruk; Hans de Laet drukte het reeds, zonder illustraties, omstreeks 1552-1553.

108. Epistola apologetica adversus epistolam Gualteri Haddonii...
Emmanuel Dalmada; 19 maart 1566; 10/6 j.
CPA, 673, f° 194.

109. Grammatica; Instructiën van den jonghen scholieren, door Cornelius Valerii Ultrajectensis.
Leiden, Dierick Geryt Horst; 26 maart 1566.
CPA, 671, f° 179.

110. Boetii Eponis Frizii professoris Pandect. Regii ordinaris tridens vel de stacione et sessione de docendi discendique juris ordine de arte iuris civilis rom. in pandectarum interpretationem prefatio.
Douai, Boetius Epo de Frise; 30 maart 1566.
CPA, 671, f° 179.

111. Een claer betooch van den oorspronck der Lutherie van die menichschuldicheyt der secten die nu tertyt onder tbedecksels des evangelii zyn schuylende etc....
Brugge, Jacob van de Velde; 19 september 1566; /10 j.; vis.: Rogier de Jonge, dr. theologie; cfr. nr 115.
CPA, 673, f° 198; de aanvrager was prior van het Brugs Augustijnenklooster en had het oorspronkelijke latijnse traktaat van Willem Lindanus, bisschop van Roermond, in het vlaams vertaald.

112. A treatise of the images of Christ and of his saynctz.
Leuven, Nicolaus Saunder; 4 november 1566.
CPA, 673, f° 200; zelfde akte, eveneens aldaar, f° 201.

113. A treative of the express woorde of god...
Leuven, Thomas Stapletonus; 4 november 1566.
CPA, 673, f° 200.

114. Zekere boecken... in een compendie betrocken vande nootelicke conste van arithmetica tot verlichtinge van allen coopluyden coopgezellen ende andere die hen metter zeker conste gheneerende zyn...
Amsterdam, Nicolaus Petri van Deventer; 13 november 1566; 8/6 j.; vis.: Willem Lumesius, dr. theol., pastoor in de nieuwe parochiekerk te Amsterdam.
CPA, 673, f° 200 v°.

115. Een claer betooch hoe dat die dienst diemen die heylighen... es doende gheen afgoderie en es...
Brugge, Jacob van der Velde; 10 mei 1567; 6/6 j.; vis.: R. de Jonghe, provincial vander orde van Augustijnen.
CPA, 673, f° 205.

116. De warachtige tydinghe van het belech ende innemen der stadt van Gotha
Antwerpen, Antheunis Thielens; 16 mei 1567; vis.: pastoor O.L. Vrouwkerk te Antwerpen.
CPA, 673, f° 205 v°.

117. Jac. Reevardi... ad titulum Pand. de diversis regulis iuris antiqui commentarius; De jurisdictione omnium iudicum auctore Laberio Daneo sc. dialogus; Laberii Danei ad Tit. Si ager vectigalis Digest commentarius; Marcarii Egipti des heyligen vaders en... vyftich gheestelycke ende vruchtbarige homeliën...
Antwerpen, Christ. Plantin; 2 augustus 1567; /8 j.; vis.: Sebastiaen Baer van Delft, plebaen van O.L. Vrouwkerk te Antwerpen; laatste werk werd gevisiteerd door Cunerus, pastoor van St Pieters te Leuven.
CPA, 671, f° 186; eerste werk, Ann. Plant., blz 83.

118. A reioindre Mr Jewels replie against the sacrifice of the masse.
Leuven, Thomas Hardingus; 1 september 1567.
CPA, 673, f° 207; de aanvrager was ‘doctoer inde godheyt van de ingelscher natie, residerende inde universiteyt van Loeven’.

119. A requeste to Mr Jewels replie against the sacrifice of the masse...
Leuven, Thomas Dormanus; 1 september 1567.
CPA, 673, f° 207; de aanvrager was ‘baccalaurius inder godheyt’ van de engelse natie der Leuvense universiteit.

120. Epistolam domini Thomae Mori adversus Pomeranum.
Leuven, Joannes Foulerus; 9 februari 1568.
CPA, 673, f° 209 v°; de aanvrager wordt omschreven als ‘engelman residerende binnen onser universiteyt van Leuven’.

121. A brief treatise of usurie made.
Leuven, Nicolaus Saunder; 30 april 1568.
CPA, 673, f° 210.

122. Boucquet de la philosophie morale... reducte par demandes et responses par Gabriel Meurier; Recueil de sentences notables dictz et dictons communs a-dages proverbes et refrains traducte la plus part de latin italien et espaignol et reducte selon l'ordre alphabetic francq par Gabriël Meurier.
Antwerpen, Jan van Waesbergh; 24 mei 1568; 4/4 j.; vis.: Sebast. Baer, plebaen O.L. Vrouwkerk van Antwerpen.
CPE, 1276, f° 80.

123. Certains statutz et ordonnances faictz au diocèse de Leeuwaerde par lévesque et le conseil general de la province illec.

Leuven, Hieromme Wellens; 22 mei 1570.
CPE, 1276. fº 83.

124. Livre d'heures van Pamelius.
Antwerpen, Christ. Plantin; 26 augustus 1570.
CPA, 671, fº 190.

125. Certain sermon faict en l'église cathédrale en Anvers... par mess. Franchois Richardot évesque d'Arras.
Antwerpen, Christ. Plantin; 31 augustus 1570; vis.: Benedictus Arras Montano, dr. theol.
CPA, 671, fº 190 vº; Ann. Plant., blz. 103.

126. Almanacken en pronosticatiën door Jan Martinis van Ath, residerende te Goes; door Mre Christiaen van der Voorde, medecyn ende chirurgyn binnen Nieuwkerck in West Vlaanderen.
Antwerpen, Guillaume van Parijs; 1 oktober 1570; vis.: eerste werk door Sebastiaan Baer, plebaen O.L. Vrouwkerk van Antwerpen; tweede werk door Philippus de Almarez, kanunnik van dezelfde kerk.
CPE, 1276, fº 166.

Alfabetisch gerangschikte tabel der drukkers

1. Arens Willem, Gent: nr 54.
2. Bergaigne Anthoine-Marie, Leuven: nr 20.
3. Bogaert Jan, Leuven: nr 75.
4. Borculo Herman van, Utrecht: nrs 1, 30, 49, 51.
5. Bosschaert Jacques, Douai: nrs 70, 76.
6. Buusschere Pieter de, Brugge: nr 15.
7. Cauweel Jan, Gent: nr 34.
8. Cock Simon, Antwerpen: nrs 53, 60.
9. Ewoutsz. Jan, Amsterdam: nrs 3, 5, 13, 16.
10. Goltz Hubert, Brugge: nr 102.
11. Grave Jan, Antwerpen: nr 12.
12. Gravius Bartholomeus, Leuven: nr 52.
13. Gruutere, Simon de, Gent: nr 19.
14. Hamont Michiel van, Brussel: nr 65.
15. Horst Dierick Gheryt, Leiden: nrs 66, 109.
16. Jacops. Willem, Amsterdam: nr 106.
17. Jansz. Pieter, Leiden: nrs 6, 9, 17.
18. Jansz. Simon, Delft: nrs 2, 4.
19. Keere, Hendrik van den, Gent: nrs 41, 44, 58, 64, 67, 89, 97.
20. Laet Hans De, Antwerpen: nr 107.
21. Lambrechts Joos, Gent: nrs 21, 23, 26.
22. Malcoete Lubrecht van, Antwerpen: nr 84.
23. Manilius Cornelius, Gent: nrs 8, 11, 39.
24. Manilius Gislain, Gent: nr 83.

25. Mollyns Jan, Antwerpen: nrs 24, 27, 47, 55, 56, 69, 82, 90, 94.
26. Parijs Guillaume van, Antwerpen: nr 126.
27. Plantin Christoffel, Antwerpen: nrs 36, 50, 91, 92, 105, 117, 124, 125.
28. Salenson Gérard van, Gent: nrs 37, 68.
29. Sassen, Servaes van, Leuven: nr 22.
30. Schinckel Herman, Delft: nrs 77, 86.
31. Schoenreweerde Jan van, Utrecht: nrs 31, 32.
32. Silvius Willem, Antwerpen: nrs 57, 59, 72, 73, 88.
33. Sluytere Pieter de, Leiden: nr 10.
34. Steene Jan van den, Gent: nrs 40, 45.
35. Symons Willem, Antwerpen: nr 81.
36. Thielens Antoon, Antwerpen: nrs 96, 100, 116.
37. Thys Jan, Leiden: nr 62.
38. Waesbergh Jan van, Antwerpen: nr 122.
39. Wellens Hieronimus, Leuven: nrs 48, 123.
40. Willemsz. Willem, Delft: nrs 63, 85.
41. Winge Jan de, Leuven: nr 29.
42. Wynde, Lodewijk van den, Douai: nr 98.
43. Wynricx Jan, Antwerpen: nr 33.
44. Zuyeren Jan van, Haarlem: nr 78.

Alfabetisch gerangschikte tabel der auteurs

1. Jacob Barents: nrs 9, 17.
2. Egidius Baston de Neufport: nr 28.
3. Georgius Buchanonus Scotus: nr 105.
4. Pieter de Buck: nrs 41, 44, 58, 64, 67, 89, 97.
5. Mattheius Caelbergh: nr 40.
6. Petrus Canisius: nr 57.
7. Pieter Catthoor: nr 67.
8. Willem Chesin: nr 87.
9. Willem Cornelis: nrs 3, 5.
10. Guilhelmus Cornhuusius: nr 92.
11. Emmanuel Dalmada: nr 108.
12. Cornelis van Dordrecht: nr 38.
13. Thomas Dormanus: nr 119.
14. Boetius Epo de Frise: nr 110.
15. Pieter van Foreest: nrs 18, 46.
16. Johannes Foulerus: nr 120.
17. Anthoine de Fraisne: nr 96.
18. Matheus Galenus: nr 76.
19. Matheus de Gay: nrs 41, 44, 64, 67.
20. Jehan le Gouverneur: nr 61;
21. Guilielmus Graterolus: nr 57.

22. Ludovico Guicciardini: nr 88.
23. Thomas Hardingus: nr 118.
24. Pieter Haschaert: nr 20.
25. Nicolas Haupasius: nr 70.
26. Adriaen de Jonghe: nr 77.
27. Jehan Lasperge: nr 96.
28. Cornilius Laurimanus: nr 49.
29. Stephanus Lighius Campensis: nr 50.
30. Willem Lindanus: nr 111.
31. Vincent Lirinensis: nr 75.
32. Macropedius: nrs 30, 51.
33. Nicolaus Mameranus: nr 101.
34. Jan Martinis: nr 126.
35. Pieter Memmius: nr 71.
36. Gabriel Meurier: nr 122.
37. Jacob Meyer: nr 37.
38. Estienne Morel: nr 7.
39. Johannes Paludanus Nervius: nr 8.
40. Michiel Nostradamus: nr 84.
41. Johannes Otho: nrs 8, 58.
42. Nicolaus Petri van Deventer: nr 114.
43. Cornelis Pietersz.: nr 6.
44. Henricus Pontanus: nr 42.
45. Johannes Rastelt: nr 104.
46. Jacobus Revardus: nrs 105. 117.
47. Franciscus Richardot: nrs 73, 125.
48. Robertus, ‘coninck van Vranckryck’: nr 19
49. Boetius de Roda: nr 80.
50. Jacob Roecx: nr 33.
51. Philippus Belvacetius Sampaulinus: nr 76.
52. Robrecht Sanders: nrs 64, 67, 89.
53. Nicolas Saunder: nrs 99, 112, 121.
54. Joannes Scheltius: nr 85.
55. Cornelis Schuute: nr 63.
56. Thomas Stapletonus: nr 113.
57. Willem Tgilpius: nrs 13, 16.
58. Marcus van Vaernewyck: nr 68.
59. Cornelius Valerius: nr 109.
60. Jacob van de Velde: nrs 111, 115.
61. Pieter Volck: nr 95.
62. Christiaen van der Voorde: nr 126.
63. Jan Wadington: nr 88.
64. Willem Wynricx: nr 3.

L'attribution des octrois pour imprimer par le conseil privé au 16e siècle

Parmi les trois groupes d'octrois accordés aux imprimeurs, on distingue tout d'abord les privilèges offrant la garantie d'impression et de vente de livres nouveaux durant une période donnée; viennent ensuite les octrois, limités quant à la durée, pour l'impression et la diffusion d'un volume déterminé; enfin, on introduisit l'octroi d'admission, ainsi nommé parce qu'il sanctionne l'installation d'un imprimeur ou d'un libraire. Distinct de ces privilèges, 'l'imprimatur' autorise, après examen approfondi du manuscrit, la publication de celui-ci.

Au début du 16e siècle, on rencontre uniquement les octrois du premier type. En général, les imprimeurs adresseront une requête au Conseil de Brabant. Par ailleurs, certains s'en refèrent au Conseil Privé et à la Régente. Seules les institutions centrales délivrent les octrois valables pour l'entièreté du territoire. L'origine de ces octrois se retrouve pourtant en dehors des Pays-Bas: des imprimeurs, français surtout, italiens ensuite, recoururent à de tels privilèges pour éliminer la concurrence déloyale.

L'intervention de Charles-Quint dans la lutte contre le protestantisme eut une influence sur la procédure de concession des privilèges pour imprimer. Les ordonnances du 8 mai 1521 et du 14 octobre 1529 enlevèrent à l'octroi son caractère universel; dorénavant un privilège ne s'accordera plus que pour un seul livre à la fois. Dès lors, les octrois du deuxième type devinrent prépondérants.

De tels octrois furent accordés par les institutions provinciales. Certains imprimeurs s'adressèrent pourtant au gouvernement central, ce qui pose quelques problèmes.

Et, tout d'abord, pourquoi s'adresser au Conseil Privé?

Le caractère même du livre à éditer et les visées de l'imprimeur en sont les causes réelles. C'est uniquement en vue de la vente à travers tous les Pays-Bas, ce qui garantissait le plus souvent de gros bénéfices, qu'il s'agit de lever les entraves territoriales. A ce

moment l'imprimeur s'adresse au Conseil Privé. Celà explique, en outre, comment un imprimeur muni déjà d'un octroi délivré par un conseil provincial, peut s'adresser au Conseil Privé.

Comment le gouvernement central procède-t-il pour accorder les privilèges pour imprimer?

Précaution essentielle, l'imprimeur se procure, avant l'introduction de sa requête, un 'imprimatur' ecclésiastique. Quoiqu'au début du 16e siècle celui-ci ne s'impose qu'aux ouvrages religieux, le Conseil Privé n'accorde pratiquement plus aucun octroi sans attestation d'une visite par un ecclésiastique compétant. Généralement on retrouve ceux-ci parmi les inquisiteurs officiels; parfois le Conseil Privé s'adresse, pour examen, à un conseiller-commissaire. La décision du Conseil Privé lors de la concession d'un octroi, se notifie par une simple apostille sur la requête même.

Retrouve-t-on des traces de délits contre ces formalités?

De toute évidence, les délits furent nombreux. On s'imagine aisément les tentations auxquelles doivent résister les imprimeurs non-privilégiés. Il suffit, bien entendu, d'imprimer un faux octroi ou une mention erronée pour se mettre en règle, apparamment du moins, avec les ordonnances. Le Conseil Privé se trouve dans l'impossibilité de démasquer toutes les mentions frauduleuses, d'autant plus que les autorités provinciales se montrèrent extrêmement larges lors de l'application des mesures répressives.

Enfin, une dernière constatation. Les octrois d'imprimeurs fournissent d'excellentes données, non seulement pour l'histoire de l'imprimerie, ils permettent encore l'étude de l'application des ordonnances concernant la censure. Pour les imprimeurs-éditeurs, les octrois représentèrent indubitablement un moyen de défense légal. Au Conseil Privé ils offrirent un moyen de contrôle efficace des publications les plus répandues dans les Pays-Bas.

En annexe, nous avons réuni une série de privilèges pour imprimer, d'après les documents conservés aux Archives Générales du Royaume. Il est évident que notre liste n'est point exhaustive; de ce fait, elle ne servira qu'à concrétiser notre exposé.(1)

(1) Nous remercions particulièrement notre excellent ami, Monsieur Luc Danhieux, Archiviste-paléographe au Archives du Royaume à Bruges, pour la revision de ce résumé français.

Kritisch onderzoek van de Hortulus animae-drukken ten onzent*

door A. Ampe, s.j.
(Antwerpen)

Men kent wel vrij algemeen de geschiedenis van de *Hortulus Animae*; ook van de verspreiding er van ten onzent, speciaal van de dietse vertaling er van, waartoe wij hier ons in hoofdzaak willen beperken. Toch zal het nodig zijn hier nader op in te gaan, wijl

* De hier volgende bladzijden vormen een organisch onderdeel van ons ruimer onderzoek naar tekst en verspreiding van de *Hortulus Animae*, het bekende getijden- en gebedenboek uit het einde der 15e eeuw stammende en in de 16e en 17e eeuw zowel bij ons als in de meeste landen van West-Europa verbreid. In de *Handelingen XV der Koninklijke Zuidnederlandse Maatschappij voor Taal- en Letterkunde en Geschiedenis*, 1961, p. 13-93, verscheen de voornaamste mededeling der resultaten van ons onderzoek. Een eerste hoofdstuk daaruit geeft de beschrijving van Hs. 3084 der KB. te Brussel, dat de aanleiding tot ons onderzoek is geweest, omdat het een verborgen Hortulus Animae-hs. bleek te zijn. Het tweede hoofdstuk behandelt de Hortulus-drukken in de Nederlanden. Hieruit lichten wij ten gerieve van de lezers van *De Gulden Passer* het bibliografisch gedeelte in vier onderscheiden paragrafen. In de voornoemde *Handelingen* worden nog allerlei problemen, die de dietse Hortulus stelt, behandeld. Het derde hoofdstuk snijdt een bijkomend probleem aan, nl. een onderzoek naar de verspreiding van de Hortulus in handschriften. Bovendien, terwijl wij hier een aparte paragraaf wijden aan de Hortulus-vertaling van Damiaan vanden Houte, die de best bekende redactie ten onzent mag heten, hebben wij in *Ons Geestelijk Erf*, 1961, p. 300-318, een onderzoek ingesteld naar ‘de aan Frans Vervoort toegeschreven Hortulus Animae.’ Daarin meenden wij dat deze toeschrijving op losse gronden stond, terwijl alles voor het auteurschap van Jacob Roecx, de augustijner monnik uit Grobbendonk pleitte. Intussen leerde onze studie van ‘Het aan Frans Vervoort toegeschreven Ghulde-Ghebedenboecxken’, dat de traditionele toeschrijving moet gehandhaafd blijven, mits men beseft dat Vervoort's auteurschap hoofdzakelijk in ontleningen bestaat, m.n. aan J. Roecx (zie *Ons Geestelijk Erf*, 1962, p. 129-164). - Wij zijn overtuigd dat het hier meegedeelde bibliografisch onderzoek ver van afgesloten moet heten: daarom zullen wij van de lezers alle mogelijke aanvullingen graag aanvaarden.
Wij gebruiken volgende afkortingen: HA = Hortulus Animae; LHA = de latijnse tekst van de HA; NHA = de nederlandse tekst van de HA; EHA = de ‘enkele’ Hortulus; DHA = de ‘dobbele’ Hortulus (de draagwijdte van deze termen wordt in de loop van onze uiteenzettingen aangegeven); BCNI = Bibliotheca Catholica Neerlandica Jmpressa.

wij langs deze weg geleidelijk allerlei onvermoede aspecten ter zake op het spoor komen, die ons meteen beter in staat stellen, om het probleem van druk en handschrift van de HA onder ogen te krijgen.

Om te gaan beseffen dat de klaarheid en de overzichtelijkheid, die uitgaan van alle uiteenzettingen over de HA, in dezen slechts schijn zijn, volstaat het de nog steeds in de wetenschappelijke wereld onbetwist geldende bibliografie van H. Bohatta[1.] over de *Horae B.M.V.*, onder de hoofding *Hortulus Animae*, even na te pluizen en onder de daar 110 met de éne naam *Hortulus Animae* opgesomde drukken[2.] enkele steekproeven te wagen, ten einde zich van de daaronder schuilende inhoud te vergewissen. Zo zal men in de gelegenheid komen, om even kennis te maken, na het prototype van de HA van Straatsburg 1498, met een HA, die het alles behalve anonieme werk is van Christianus Ischyrius, de auteur van de *Homulus*, waarover Nijhoff-Kronenberg, nr. 1180 (trouwens met de verkeerde datum 1523 ipv. 1533, zoals Kronenberg reeds opmerkte); met een HA, door Plantijn in 1571 te koop aangeboden als één uit de vele getijdenboeken, maar die formeel niets te maken heeft met de straatsbrugse; met een HA op naam van Vervoort uitgegeven, waarin wij nog amper een aflegger van een dietse HA herkennen[3.]; met een HA vertaald door Damiaan vanden Houte, O.P., naar de hoogduitse door kardinaal Truchsess geautoriseerde versie, die voor zijn minst wel zeer ver af ligt van een Vorstermandruk, enz. enz.

Het rijtje van 110/resp. 139 nrs. is inderdaad indrukwekkend,

1. Hanns Bohatta, *Bibliographie des livres d'heures (Horae B.M.V.)*, *Officia*, *Hortuli Animae*, *Coronae B.M.V.*, *Rosaria et Cursus B.M.V. imprimés aux XVe et XVIe siècles.* Vienne, 1909, pp. 61-65.
2. In de tweede druk 1924 vermeerderde dit getal tot 139 (geen aanwinsten voor de Nederlanden).
3. Zie onze artikels vernoemd in de voorafgaande noot *.

maar als wetenschappelijke basis is dit misschien moeizaam en vlijtig, maar toch onoordeelkundig bijeengegaard materiaal totaal onbetrouwbaar voor een ernstige studie van de HA in zijn geheel. De peilingen, die wij in deze maanden konden doorzetten, hebben ons telkens voor nieuwe en onbekende gegevens of vragen gesteld en ons aldus een kritische houding doen innemen omtrent het hele probleem, dat langs alle einders zo wat uitdeint, zodat telkens de definitieve oplossingen verschoven en de vragenkompleksen uitgebreid werden. Zo is dan ook onze bedoeling niet, in dit artikel de HA alzijdig te behandelen. Alleen wilden wij enkele gegevens naar voren brengen, waardoor de eigenlijke HA-problemen in hun ware gestalte aan de orde van het wetenschappelijk onderzoek gesteld kunnen worden. Zo zouden wij ons dan ook voor onze moeite beloond achten, indien alle bedrieglijke simplificaties, die tot nog toe algemeen opgeld doen, van de hand zouden gewezen worden met een kritisch *non liquet*, en indien aldus het inzicht zou doordringen, hoe op een zeer wijd en verheven plan onbevooroordeeld naar een oplossing moet gezocht worden, die alleen kan gegeven worden van uit een zeer breed vragenkompleks en na een nauwkeurig voortgezet onderzoek.

§ I. Algemeen bibliografisch overzicht van de Nederlandse drukken

Met ‘nederlandse’ drukken verstaan wij hier alle drukken, die rechtstreeks of onrechtstreeks van nederlandse drukkers, uitgevers of vertalers afhankelijk zijn. Wat wij hiermee bedoelen, zal geleidelijk uit onze uiteenzettingen blijken.

Uit dit overzicht weren wij: 1. het werk van Chr. I s c h y r i u s met de titel: *Hortulus anime recens editus*, Antwerpen, We Christ. van Ruremund, 1533 (beschrijving bij *Nijhoff-Kronenberg*, 1180; vgl. B o h a t t a , *o.c.*, nr. 74)[1]. Herdruk Leuven, M. Bergaigne,

1. Het werk van Ischyrius is wel afhankelijk van de LHA: buiten de titel, nam hij teksten over om ze te voorzien van commentaar (7 Psalmi poenitentiae; Psalmen uit OLV-getijden, Vigiliae Mortuorum enz.); ook de suffragia sluiten daarbij aan. Opvallend zijn de week-oefening over de passie en de apologetische stukken omtrent enkele gecontroverseerde punten. Zie *Addenda.* 1, p. 93.

1551; zie BOHATTA, *ib.*, nr. 86; *BCNI*, nr. 2290[1]. Dit is een zelfstandig werk, dat hoogstens geïnspireerd werd door ons gelijknamig werk; 2. het werk van de engelsman George JOYE, *Ortulus anime. The garden of the soule: or the englisshe primers*, gedrukt door Mart. De Keyser te Antwerpen in 1530, onder het schijnadres van *Argentine* (= Straatsburg), *Francis Foxe*[2]. Zie beschrijving bij *Nijhoff-Kronenberg*, nr. 4246. De inhoudsbeschrijving bij Kronenberg volstaat om in te zien, hoe dit werk op een nieuwe basis is aangelegd en dan ook grondig van onze HA verschilt, zodat het daarmee nog alleen de naam gemeen heeft. 3. Allerlei drukken van getijdenboeken, die bv. bij Plantijn onder die titel gedrukt werden maar waarvan het de vraag is of zij als weergaven van de straatsburgse HA bedoeld zijn (zie toch p. 79 s.).

I. Latijnse drukken uit de Nederlanden

1. Antwerpen, Henrick Eckert van Homberch, 1513. - *Hortulus anime cum ceteris pluribus tam orationibus quam varijs meditationibus horisque ex diversis divinis opusculis excerptis. novissime huic impressioni superadditis. ut tabulam in huius calce annexam intuenti luce clarius patebit... Finitum atque completum Antwerpie. per Hernicum Eckert de Homborch Anno domini .M.CCCCC Xiij. die vero .xx. Octobris.*
   Beschrijving bij N i j h o f f-K r o n e n b e r g , nr. 4355 (vgl. nr. 3212, onvoll. ex.).
2. Leiden, Jan Seversz., 1515. - *Ortulus anime devotarum orationum flosculis varijs refertus...* f. 17a: *Ingressus angelus gabriel ad sanctissimam virginem mariam ayt...* (kolofoon) *Hortulus anime In leydis per Iohannem severi impressus finem capit anno domini m.ccccc.xv.*

1. Andere druk: Keulen, G. Genepeus, 1536, in-8 (zie *Catalogue des livres... feu monsieur Jean-François Vande Velde*, 1831, t. 1, p. 111; nr. 2264. Vgl. nog. N i j h o f f - K r o n e n b e r g , nr. 0669.
2. Een engelse *Hortulus Animae* komt voor op de *Index librorum* van Hendrik VIII (zie J. H i l g e r s , s.j., *Der Index der verbotenen Bûcher*, Freiburg i. Br., 1904, p. 207). Wij kunnen niet uitmaken of hier de voornoemde HA bedoeld wordt dan wel de later te noemen HA (zie p. 79), noch om welke reden die veroordeling geschiedde.

Beschrijving bij N i j h o f f-K r o n e n b e r g , nr. 138.

3. Antwerpen, S. Cock - G. Nicolaus, 1524(?). - *Hortulus anime ad usum insignis ecclesie Sarum. Veneunt Londonij et ...li apud Franciscum Byrckman... Explicit hortul... usum insignis ecclesie Sarum cum officio beate marie virginis... Et multis alijs utilitatibus ac etiam psalmis de passione salvatoris nostri quos huic ultime editioni inserere opere precium visum est annexis. Antverpie impressus Per Simonem cock & Gerardum nicolaum... Impensis honesti viri Francisci byrckman Bibliopole ac civis Coloniensis. Anno domini Milesimo. Quingentisimo. Xxi[iij?].*
   Beschrijving bij N i j h o f f-K r o n e n b e r g , nr. 4356 (Wijst de *ultima editio* op een HA eveneens *ad usum insignis ecclesie Sarum* of op een HA in het algemeen?). N.B. Wij lezen *opere = operae* naar de vaste uitdrukking *operae pretium est*; Kronenberg schrijft ops.
4. Antwerpen, Joannes Crinitus, 1540. - *Hortulus Animae Cum Horis Divae virginis iuxta ritum ecclesiae Romanae. Cum preparatione accessuri ad rem divinam celebrandam. Adiecta sunt praeterea quamplurima*, *quorum indicem in calce reperies*[1]*... Impressum apud Ioannem Crinitum. Anno. M.D.XL.*
   Beschrijving bij Nijhoff-Kronenberg, nr. 3213; vgl. Bohatta, *o.c.*, 78.

II. Nederlandse uitgaven van de Hortulus Animae

*A. De '**Enkele Hortulus**'*

NB. Deze benaming staat tegenover de 'Dobbele Hortulus'. Elders hebben wij reeds de oorsprong en de diepere betekenis van deze termen verduidelijkt[2]. Zeggen wij nu slechts in het algemeen het

1. Met de *preparatio accessuri...* wordt bedoeld een achteraan hijgevoegde handleiding voor de priester omtrent het celebreren van de mis. Zij komt niet voor in de andere ons bekende LHA. Het *adiecta... quamplurima* betreft geenszins gebeden die in deze laatste uitgave bijgevoegd zouden zijn. Alles wat hier geboden wordt, vonden wij reeds in vorige drukken. Veel wordt zelfs weggelaten, veel wordt anders geschikt tov. de druk Antwerpen, 1513.
2. Nl. in de op p. 59 noot* genoemde *Handelingen*, p. 59 s.

volgende. De ‘Enkele Hortulus’ beantwoordt in hoofdzaak aan de latijnse *Hortulus Animae*, zoals deze algemeen bekend staat. In de ‘Dobbele Hortulus’ wordt aan de ‘Enkele Hortulus’, die er het eerste deel van vormt, een tweede deel toegevoegd, waarin een aantal korte zelfstandige tractaatjes samengebundeld zijn.

a. De Vorsterman-redactie:

. bij Vorsterman gedrukt:

1. Antwerpen, Vorsterman, 1525. - *Ortulus anime in duytsche...* Beschrijving bij N i j h o f f-K r o n e n b e r g , nr. 1139.
2. Antwerpen, Vorsterman, 1526. - *Ortulus anime in duytsche...* Beschrijving *ib.*, nr. 4241.
3. Antwerpen, Vorsterman, 1531. - *Ortulus anime in duytsche...* Beschrijving *ib.*, nr. 1140.
4. Antwerpen, Vorsterman, 1534. - *Ortulus anime in duytsche...* Beschrijving *ib.*, nr. 0656 en verder p. 82-3.
5. Antwerpen, Vorsterman, datum onbekend. - *(Ortulus anime in duytsche...)* (onvolledig ex. KB. Brussel). Beschrijving verder p. 83 s.

ß. elders gedrukt:

1. Antwerpen, Michiel Hillen van Hoochstraten, 1528. - *Ortulus anime in duytsche vol schone oracien Item daer sijn noch toe ghedaen die ghetiden vander weken Die .xv. bloetstortinghe ons liefs heren met figuren Ghebeden tot alle die wapenen vander passien Ende meer schone oracien die in die ander ortulus anime niet en staen... Gheprent in dye stadt van Antwerpen binnen die camer poorte In die Rape Bi mi Michiel van Hoochstraten. Int iaer ons heeren M.CCCCC. ende .xxviij.*
   Beschrijving bij N i j h o f f-K r o n e n b e r g , nr. 4357. Hiernaar zijn de titel en de inhoud volledig gelijk met de druk van Vorsterman 1525.
2. Antwerpen, J. Van Ghelen, 1573? - *Ortulus Anime in duytsche vol schoone oracien Item daer zijn noch toe ghedaen die ghetijden vander weken. Dye .xv. bloetstortingen ons liefs heeren met fygueren/ gebeden tot alle die wapenen vander passien ende meer schone oracien dye in die ander ortulus anime niet en staen.* (titelvignet: *Boodschap aan Maria*) (titel rood en zwart).

Onvolledig ex. in de bibl. van het Ruusbroec-genootschap te Antwerpen. Paastafel: 1563-77. Na kalender: Aanvang van St. Jans Evangelie. Katern D eindigt met houtsnede (Moeder van smarten: volblad) en reclame: *Hier beginnen dye seven Psalmen.* Deze staan, zonder titelaankondiging, op katernen A en B, in grootdruk, met de kolofoon: *Antverpie, Excudebat Joannes Ghelius*, *sub Cane Leporario Anno. M.CCCCC.LXXIII.* Daarna de katernen F-P van de *Ortulus.*

Na de *Oratien van S. Brigitta* wordt ingelast: *Om een warachtige vruchtbarige ende salige biecht ende belijdinge uwer sonden te doen/ sult u selven oeffenen in dese navolghen <de> vijf condicien* (M 2r-o lv), alsook *Een devoot ghebet tot God* (tegen de pest) en het *Thau-teken.* Na het Maximilianus-gebed volgt nog: *Een schoon ghebet voor vrouwen die bevrucht zijn*, dat afgebroken is, omdat alles na katern P ontbreekt. Wat volgde nog? - Waren er reeds drukken vanaf 1563?

3. Antwerpen, Jan Van Ghelen, z.j.(?) - (Ortulus animae). Het onvolledig ex. A. 1763 der UB. te Gent begint met half maart uit de kalender. De kolofoon luidt: § *Hier is voleynt dat Ortulus anime in duytsche veel schoone oratien* § *Gheprint Thantwerpen by Jan van Ghelen op die Lombaerde Veste*, *inden witten Hasewint.*

Na de kalender volgen de dagelijkse gebeden in het latijn; de 7 *Psalmi + Litaniae* in het latijn op katern B (geen zelfstandige); de vertaling in ‘Duytsche’ wordt aangekondigd maar ontbreekt (die moest dus op een katern B bis komen). Daarop dadelijk: Aanvang van S. Jans Evangelie. De rest gelijk aan de ongedateerde Van Ghelen-druk van het Ruusbroec-genootschap (zie nr. 2), maar zonder de biechtoefening, het Thau-teken en het ‘Ghebet voor vrouwen die bevrucht zijn’. Meestal zijn er andere houtsneden, die onbeholpener lijken. Het gebed vóór de suffragia der apostelen heet hier: *Een schoon ghebet tot God den Soon*, wat overeenkomt met de inhoud, terwijl men elders vaak tot ‘God den vader’ spreekt. Uit alles samen menen wij dat deze druk recenter is dan de druk 1573(?). 4. Antwerpen, Hier. Verdussen, 1594. - *Ortulus Anime. Dat is het Hofken der Sielen. Item daer zijn noch toeghedaen de ghetijden vander weken. Item de vijfthien bloetstortinghe ons liefs Heeren. Item noch meer Oratien*, *die in de ander Ortalus niet en staen.* (titelvignet zoals

in druk van Vorsterman, Ortulus anime, 1534 zonder de initialen W/V) *Tot Antwerpen. By Hieronymus Verdussen woonende op onser Liever Vrouwen Kerckhoff aende Noortzijde inde X. Geboden. 1594. Met Gratie ende Privilegie.*

Ex. KB. Brussel, LP 145. Niet vermeld in *BCNI.* - Katernen A-L. Paastafel 1593-1612. Na de kalender de dagelijkse gebeden met de 7 Psalmen + Litanie, latijn en diets. Het gebed tot S. Brigida van Schotland staat onmiddellijk vóór de *Oratien van S. Brigitten.* Geen Thau-gebed. Het ex. eindigt met de Wapenen der passien (katern L). De XV Bloedstortingen met de rest ontbreken, omdat zij op de nieuwe katern M zouden moeten beginnen en deze katern niet mede ingebonden werd. Met dit enig bekende ex. weten wij dus niet hoe die druk besluit.

Na de reeks suffragia (gebeden tot de Heiligen) volgen *de .X.geboden Gods*, waarna de communiegebeden. Welnu de rubriek bij de tekst der Geboden luidt (volgens druk J. Van Ghelen, 1573): *Die ten heylich sacrament wilt gaen is schuldich te weten die thien gheboden ons Heeren Jesu Christi ons alder salichmakers.* De plaats van deze tekst in de druk Van Ghelen, nl. na het suffragium van S. Thomas, Apostel, is onverantwoord; de Verdussen-druk geeft een passende verklaring, zodat wij de volgende daaruit als oorspronkelijk beschouwen.

Nr. 106: *O Maria*, *ioncfrou boven alle ioncfrouwen* uit NHA komt in de Verdussen-druk op zijn gewone plaats (juist vóór het gebed tot S. Brigida van Schotlant enz.; zie boven), maar ontbreekt in de Van Ghelen-druk. Uit dit alles mogen wij besluiten, dat de Verdussen-druk teruggaat op een uitgave, die oorspronkelijker en vroeger is dan de Van Ghelen-druk: dus vóór ± 1573.

*B. De '**Dobbele Hortulus**'*

Tegenover de hiervoren beschreven 'Enkele Hortulus' stellen wij de 'Dobbele Hortulus', waarvan het eerste deel gevormd wordt door het traditionele geheel, waarin de HA ons tot nu toe gemoet trad, maar waaraan een tweede deel aangehecht werd, dat bestaat in een verzameling van losse korte werkjes. Hieronder kunnen wij onderscheiden: een type A, dat in hoofdzaak het eerste deel

voorlegt in de Vorsterman-redactie, die we reeds kennen, en een type B, waarin het eerste deel een sterke wijziging heeft ondergaan.[1]

a. Type A

1. Antwerpen, Henrich Peetersen van Middelburch, 1548. - *Ortulus Anime in duytsche vol schone oratien. Item daer zijn noch toe ghedaen die getiden vander weken. Die .xv. bloetstortingen ons liefs heren met figueren, gebeden tot alle die wapenen van der passien ende meer schoone oratien die in die ander ortulus anime niet en staen.* (titelvignet: knielende man voor OLV. met Kind, zoals in de Vorsterman-drukken, met op het schild de initialen HP) § *Henric Peetersen van Middelburch* (rood en zwart).

Kolofoon: § *Hier is voleyndt dat Ortulus Anime in duytschen met vele schoone oratien.* § *Dit Ortulus Anime is gevisiteert by eenen gheleerden man inder Godheyt, door tbevel vanden doctoren van Lueven.* § *Gheprent Tanwerpen(!) binnen dye Camer poorte inden Mol bi mi Hendrick Peetersen van Middelburch. Int Jaer ons Heer en M.CCCCC.Ende XLviij.* - Vindplaats: Minderbroeders Alverna.

Katernen A tot N. Paastafel 1546-57. D 8v: volblad houtsnede: wenende vrouw met kruik als symbool der rouwmoedigheid, met de reclame: *Hier beghinnen dye seven Psalmen.* Katern E: *Incipiunt septem psalmi penitentiales + Litaniae*; op het einde de reclame: *Hier na volghen veel schoone gebedekens.* Met deze reclame kon deze katern wel niet afzonderlijk verkocht worden.

De druk en de verluchting zijn kennelijk afhankelijk van de Vorsterman-drukken (vooral laatste ongedateerde druk), maar werden op eigen gelegenheid uitgevoerd (bv. minderwaardige houtsneden). Na de suffragia der apostelen komt de tekst der X Geboden in dubbele redactie. Omzetting in de suffragia der HH. Vrouwen. Het gebed tot S. Brigida van Schotland staat vlak vóór de XV Oratien van Brigitta (zonder rubriek). Geen Thaugebed. Geen rubriek bij de XV Bloedstortingen. Na het Angelusgebed het Maximilianus-gebed. Geen inhoudstafel. Samen ingebonden met:

1. Beschreven in de op p. 59 n*. genoemde *Handelingen*, pp. 58-88. Hierheen verwijzen wij de lezer voor de beschrijving van alle hierna te vermelden kleinere werkjes.

1). *Een seer devoot boecxken om een yeghelijc hem selven inder missen te oeffenen.* Antwerpen, Henrick Peetersen van Middelburch, 1549. - Dit is het misboekje van Jacob R o e c x ; zie *BCNI* nr. 2255. Zie *Ons Geestelijk Erf.*, 1960, p. 50.
2). *Dat devoot boecxken gheheeten Onser vrouwen claghe oft Palmsondach.* Antwerpen, Wwe Jacob van Liesveldt, z.j. - Zie *BCNI*, nr. 4739.
3). *Den gheesteliken minnen brief.* Antwerpen, Simon Cock, z.j. - Zie N i j h o f f - K r o n e n b e r g , nr. 1522, gedateerd c. 1540; volgens deze inbinding te vroeg.
4). *Een devote oeffeninge tot een yegheliken choor der Enghelen...* Antwerpen, Simon Cock, z.j. - Zie N i j h o f f - K r o n e n b e r g , nr. 3618. Vgl. Handelingen, p. 76-80.
5). *Een devoot boecxken vanden Bloetstortinghen ons heren Jhesu Christi*, *ghenaempt der Sielen ghewin.* Antwerpen, Michiel van Hoochstraten, z.j. - Zie N i j h o f f - K r o n e n b e r g , nr. 434 (gedateerd c. 1540; eer c. 1548).
6). *Een sonderlinge wtvercoren salighe oeffeninghe der gansser passien ons Heeren seer wonderlijck*, *waerdich ende inwendich nae den rechten gheest*, *op die articulen des heylighen Pater noster ghedeclareert.* Antwerpen, Simon Cock. z.j. - Zie N i j h o f f - K r o n e n b e r g , nr. 3625 (lijkt ons uit c. 1548). Vgl. Handelingen, p. 66-67.

2. Antwerpen, Wwe Peeter van Keerberghen (typis M. van Roye), 1571. - *Ortulus Anime in duytsche vol schoone oratien. § Item daer sijn noch toegedaen die ghetijden vander weken <, die?> xv. bloetstortingen ons liefs Heeren met figuren*, *ende gebeden tot alle die wapenen vander passien ende meer schoone oratien*, *die in die ander Ortulus Anime niet en staen.* (titelvignet: boodschap des Engels aan Maria). § *Thantwerpen op onser liever vrouwen kerckhof inde gulden Sonne*, *by die weduwe van Peeter van Keerberghen. Anno. 1571.* (kolofoon) *Dit Ortulus Anime is ghevisiteert ende gheapprobeert by Heer Jan Goossens Prochiaen van Sint Jacobs kercke binnen Antwerpen. & Gheprint Thantwerpen op dijseren waghe in Amsterdam*, *by Matheus van Roye. Anno. M.D.LXXI.*

Paastafel 1571-84. Katern D sluit met titelvignet en reclame: *Hier beghinnen die seven Psalmen.* Deze komen op afzonderlijke

katernen A en B met eigen titelblad: *Die seven Psalmen der Penitencien* (titelvignet: vrouw met kruik) § *Thantwerpen op onser liever Vrouwen Kerckhof*, *inde gulden Sonne*, *by die Weduwe van Peeter van Keerbergen.* Met eigen kolofoon: *Geprint Thantwerpen by Matheus van Roye*, *op dijseren wage in Amsterdam*, *voor die Weduwe van Peeter van Keerbergen inde gulden Sonne.*

Het enig exemplaar, dat ik van deze druk vond, nl. H. 1853 der UB. te Gent (niet vermeld in *BCNI*), is slecht ingebonden, doordat na de katernen der *Psalmen* ingebonden werden: *Boecxken van Myrrhe* en *Der Sondaren troost* (1571), en hierna volgen de katernen F-N van de *Ortulus*, zoals we hierboven aangaven.

Wegens de aanwezigheid van *Boecxken van Myrrhe* en van *Der Sondaren troost*, gedrukt voor de zelfde en door de zelfde volgens titelopgave en kolofoon, helaas zonder datum, willen wij in dit bandje een toevallige samenstelling zien van de eigenlijke 'Dobbele Hortulus'. Het eerste deel vertoont het type A. Na de kalender komen de dagelijkse gebeden, latijn en diets. Het gebed tot S. Brigida van Schotland komt onmiddellijk vóór de 'Sinte brigitten oratien', waarvan de lange rubriek wegviel. Geen Thau-gebed. Na de XV Bloedstortingen (zonder rubriek) volgen het Angelus-gebed *(O Alder glorioose...)* en het Maximilianus-gebed.

3. Antwerpen, Henrick Wouters (typis M. van Roye), z.j. (na 1571). - (Ortulus animae). In A 4595 der UB. te Gent vinden wij:

1). *Een devote oeffeninghe tot eenen yeghelijcken choor der Enghelen...* Antwerpen, Henrick Wouters, inde Gulden Sonne. Met de kolofoon: *Gheprent Thantwerpen by Matheus van Roye*, *voor Henrick Wouters inde Gulden Sonne.*

2). *Dit is een devote meditacie op die passie ons Heeren...* (= Jan Bethlem). Antwerpen, Henrick Wouters. Met de kolofoon: *Gheprint Thantwerpen by Matheus van Roye*, *voor Henrick Wouters.*

3). *(Septem Psalmi poenitentiales)*, katernen A en B, alleen latijn. Geen titel, waaruit we moeten besluiten dat deze katernen ingeschoven werden in de tekst van de *Ortulus animae*, waar een reclame de inhoud der volgende katernen A en B verduidelijkte. De kolofoon luidt: *Gheprint Tantwerpen by Matheus van Roye voor Henrick Wouters.*

Daar H. Wouters blijkbaar de Wwe H. van Keerberghen opvolgde in de Gulden Sonne (te oordelen naar latere gedateerde drukken), menen wij deze ongedateerde uitgave recenter te moeten heten dan die uit 1571.

b. Type B

1. Antwerpen, Wwe Henrich Peetersen, 1551/2. - *Ortulus anime in duytsche met die getijden vander weken. Item daer is toeghedaen een troostelike bevelinge tot elc artikel van Christus lijden. Item noch schoon ghebeden tot die heylige namen der heyligher drievuldicheyt. Ende die .xv. oratien van sinte Brigitta. Ende dye .xv. bloetstortinghen ons Heeren* (titelvignet: engel, God de Vader, OLV.).
   Hier eyndet dat Ortulus anime/ende is gevisiteert ende geapprobeert bi Heer Jan Goossens, *Prochiaen S. Jacobs binnen Antwerpen. Ende is geprint Thantwerpen inden Mol. By die Weduwe van Henrich Peeterssen* (katernen A-O).
   Hierna volgen: *Een devote meditacie op die passie ons Heeren...* en 7 andere werkjes, op doorlopend of onderbroken genummerde katernen, met verschillende approbaties, alle gedrukt by 'dye Weduwe van Henrick Peeterssen van Middelburch' in 1551 of 1552. - Vindplaats: UB. Gent, Th. 3743. Niet vermeld in *BCNI.*[1.]
2. Antwerpen, Hieronymus Verdussen, 1603. - *Ortulus anime*, *Dat is te seggen in duyts: Der sielen Hofken: Hier is toe gedaen tot elck Artijckel van Christus lijden een devote memorie; ende veel schoone Ghebedekens* (titelvignet: kruisdragende Christus) T'Antwerpen, By Hieronymus Verdussen. 1603 (Katernen A-O).
   Hierna volgen: *Een devotie meditacie* + 8 andere werkjes. Vindplaats: Plantijn-Museum, Antwerpen.
3. Antwerpen, P. Stroobant, 1611. - *Ortulus anime. Dat is te segghen in Duytsch: Der Zielen Hofken. Hier is toeghedaen tot elck Artijckel van Christus lijden een devote meditatie ende veel schoone Ghebedekens.* T'Antwerpen, By Pauwels Stroobant, inde Cammerstrate inden witte Hasewint 1611. (Jaartafel 1603-1621; geen kolofoon).
   Hierna volgt: *Een devote meditatie...* en 7 andere werkjes. Vindplaats: Stadsbibl. Antwerpen. Niet vermeld in *BCNI.*

1. Deze uitgave beschrijven wij uitvoerig in onze bijdrage uit de genoemde *Handelingen*, p. 59 s.

4. Antwerpen, M. Verhulst, 1679. - *Hortulus animae. Dat is*, *Der Sielen Bogaert*, *Inhoudende veel schoone ghebedekens*, *van nieus oversien ende verbetert* (titelvignet: ten hemel varende Christus) *t' Antwerpen*, *By Martinus Verhulst*, *op den hoeck van't Meulegat*, *inde Croon. Anno 1665.* De katernen lopen van A tot K, eindigend met *Eene devote oeffeninge onder de Misse* en de reclame van 'de vijftien Bloetstortinghen'. Het ex. van het Plantijn-museum wordt hier afgebroken; dit van het Ruusbroec-genootschap bevat onder een zelfde band nog 8 werkjes met afzonderlijke titelpagina, waarvan het eerste: *De vijftien Bloetstortinghen ons Heeren Jesu Christi* (titelvignet: Doodstrijd van Christus). *T'Antwerpen*, *By Martinus Verhulst*, *op de oude Coremert inde Tes. Anno. 1679.* Vindplaatsen: hiervoren vermeld. Aangegeven bij *BCNI*, nr. 12209.
5. Antwerpen, J. Jacops, 1685. - *Hortulus Anime*, *Dat is te segghen: Het Hofken der Sielen. Inhoudende veel schoone Ghebeden.* (titelvignet: IHS-médaillon) *T'Antwerpen*, *By Joseph Jacobs*, *inde Borse-straet. Anno 1686.* (katernen A-O).

   Het tweede deel Vanden Hortulus Animae, *Dat is te segghen: Het Hofken der Sielen. Inhoudende veel schoone Oeffeninghen vande Passie ons Heeren ende devote Ghebedekens.* (titelvignet: IHS-médaillon) *T'Antwerpen*, *By Joseph Jacops*, *woonende inde Borse-straet Anno 1685.*
   Dit tweede deel van 't Hofken der sielen van nieuws oversien, *verbetert*, *ende vermeerdert*, *sal tot onderwijs ende voorderinghe vande devotie der Christen gheloovighe profijtelijck ghedruckt worden. Actum 13. Martij. 1624. // P. Coens S.T. Canonicus & Lib. Censor Antwerp.* (katernen a-i). - Vindplaats: Plantijn-Museum, Antwerpen; UB., Gent. Niet vermeld in *BCNI.*

C. Vertaling door Damiaan vanden Houte, O.P.

a. Nederlandse uitgaven

1. Brussel, De Latoire, c. 1552. - *(Hortulus animae).* Vermelding bij A x t e r s, *OGE.*, 1933, p. 155, nr. 438. Het enig aldaar aangegeven ex. in UB. te Leuven is verbrand in mei 1940.
2. Antwerpen, A. Tavernier, 1564. - *Hortulus animae*, *dat is der Sielen Bogaert...* Beschrijving *De Gulden Passer*, 1929, p. 179 s. en

opnieuw uitvoeriger bij H. Vervliet, *Rectifications et additions à la bibliographie d'Aimé Tavernier, tailleur de caractères et imprimeur anversois* (± *1522-1570*) in *Gutenberg-Jahrbuch* 1961, p. 124-5.
Vindplaats: KB. Brussel (ex. uit bibl. van Prins Arenberg). Vgl.; *BCNI.* Nijhoff-Kronenberg, nr. 0654. Niet vermeld bij Axters, *l.c.*

3. Antwerpen, A. Tavernier, 1568. - *Hortulus animae, dat is der Sielen Bogaert...* Zie *Tijdschrift v. Boek- en Bibl-wezen*, 1907, p. 34; *De Gulden Passer*, 1929, p. 189; H. Vervliet, *a.c.*, p. 126. *BCNI.* Niet bij Axters, *l.c.*
4. Antwerpen, Geeraert Smits, 1574. - *Hortulus animae, datis der Sielen Bogaert...* Beschrijving bij Axters, *l.c.*, nr. 439; *BCNI.*
5. Antwerpen, Henrick Wouters, 1584 (*typis Mathei Rodii*, 1585). - *Hortulus animae, Dat is, der Sielen Bogaert...* Beschrijving bij Axters, *l.c.*, nr. 440; *BCNI;* Het Boek, 1935-6, p. 73.
6. Antwerpen, Henrick Wouters, 1590 *(typis H. Swingen).* - *Hortulus animae. Dat is, Der Sielen Bogaert...* Beschrijving bij Axters, *l.c.*, nr. 441; *BCNI; Tijdschrift voor Boek- en Biblwezen*, 1907, p. 34.
7. Antwerpen, Marten Huyssens *(typis Jacobi Mesens)*, 1596. - *Hortulus animae. Dat is, Der Sielen Bogaert...* Beschrijving bij Axters, *l.c.*, nr. 442; *De Gulden Passer*, dl. 5, 1927, 259-62; dl. 13, 15-25; *Het Boek*, 1935-36, p. 75; *BCNI.*
8. Antwerpen, Henrick Van Keerberghen, 1596. - *Hortulus animae, Dat is Der Sielen Bogaert...* Zie *Het Boek*, 1936-6, p. 76, 242; *Biekorf*, 1932, 115-6; *BCNI;* niet bij Axters, *l.c.*
9. Antwerpen, Jan Van Keerberghen, 1606 *(typis H. Swingen).* - *Hortulus animae. Dat is, Der Sielen Bogaert...* Beschrijving bij Axters, *l.c.*, nr. 443; *BCNI.*
10. Antwerpen, Jan Van Keerberghen, 1608 *(typis J. Mesens).* - *Hortulus animae. Dat is, Der Sielen Bogaert...* Beschrijving bij Axters, *l.c.*, nr. 444; *BCNI; Het Boek*, 1935-6, p. 76.
11. Antwerpen, Pauwels Stroobant, 1613. - *Ortulus Anime. Dat is: Der Sielen Bogaert. Met sonderlinghe neersticheyt vernieut ende vermeerdert...* Anno MDCXiij.

Vindplaats: UB., Amsterdam (onnauwkeurig vermeld in *BCNI*, 5024).

12. Antwerpen, Jan Van Keerberghen, 1618 *(typis J. Mesens)*. - *Hortulus animae. Dat is*, *Der Sielen Bogaert...* Beschrijving bij A x t e r s , *l.c.*, nr. 445; *Tijdschrift v. Boek- en Bibl.-wezen*, 1907, p. 34; *BCNI.* - Zie *Addenda* 2 (p, 93).
13. Antwerpen, Verdussen, 1623. - *Hortulus animae*, *dat is der sielen bogaert...* Ex. in Redemptoristenklooster, Wittem; vermelding bij *BCNI.* - Zie *Addenda* 3 (p. 93).
14. Antwerpen, Hieronymus Verdussen, 1648. - *Hortulus animae: Dat is Der Silen Bogart...* Exemplaar Minderbroederklooster, Alverna; vermeld in *BCNI;* niet bij A x t e r s .
15. Antwerpen, Hendrick Aertssens, 1675. - *Hortulus Animae; dat is: Der Zielen Bogaert...* Beschrijving bij A x t e r s , nr. 446; vermeld bij *BCNI.*

b. Franse vertaling door Nicolas de Leuze.

1. (Leuven, J. Bogard, 1569?). - *(Hortulus animae. C'est à dire Le Jardinet de l'ame...).* - De latere druk (bv. ex. Ruusbroecgenootschap) vermeldt in het 'Advertissement au lecteur':... *ayans reveue & corrigé les faultes de la premiere impression avons remis le tout en meilleure ordre...* De approbatie zegt: *Hortulus iste gallice ex teutonico translatus per M. Nicolaum de Leuze à fraxinis Theolo. Licentiarum: Lectus & approbatus est ab iis quibus tutò credi posse iudico... Cunerus petri Pastor S. Petri Lovaniensis. 1. Februarij Anno .1569.* Zo is het waarschijnlijk, dat een eerste druk in dat jaar verscheen te Leuven, maar hiervan vond ik nog nergens een spoor.
2. Douai, J. Bogard, 1574. - *Hortulus animae*, *c'est-à-dire*, *Le Jardinet de l'ame Composé en faveur de tous amateurs de vraye devotion chrestienne.* Beschrijving bij D u t h i l l o e u l , *Bibliographie douaisienne*, 1842, p. 457. Over de verluchting zie *Biographie nationale*, t. II, c. 616.
3. Douai, J. Bogard, 1606. - *Hortulus animae. C'est à dire*, *Le Jardinet de l'ame...* Zie F r . V e r h e y d e n in *Handelingen van den Mechelschen Kring v. Oudheidkunde*, *Letteren & Kunst*, 1925, p. 87; A x t e r s , *l.c.*, p. 158, nr. 82.

Vindplaats: Bibl. Municipale de Douai; Ruusbroec-Genootschap te Antwerpen (onvoll.).

NB. De uitgaven van de op naam van Frans Vervoort verspreide Hortulus hebben wij beschreven in de *Bijlage* van ons artikel: *De aan Vervoort toegeschreven Hortulus Animae*, verschenen in *Ons Geestelijk Erf*, 1961, p. 316-8 (vgl. in dit Tijdschrift, p. 59, noot*).

§ II. Kritische beschouwingen bij de Latijnse Hortulus Animae

Algemeen wordt zonder veel bedenkingen aangenomen, dat de HA van de straatsburgse drukker W. S c h a f f e n e r als een oorspronkelijke en individuele grootheid op zich bestaat en dat alle andere uitgaven met die naam daarvan afhankelijk zijn. Toch menen wij dat men zich op dit schema niet al te zeer verlaten mag en dat men er goed zal aan doen, de concrete realiteit van dichtbij te onderzoeken, om ze in haar volle kompleksiteit te laten gelden.

Om hierin klaarheid te scheppen, zou men allereerst moeten nagaan, hoe de straatsburgse HA t e g e n o v e r h e t v e r l e d e n staat. Daartoe zou een nauwkeurige bronnenstudie moeten uitmaken, waaruit de afzonderlijk op zich beschouwde teksten geput zijn en wat nu aan deze uitgave eigen zou zijn naar inhoud en structuur. Globaal genomen mogen wij zeggen, dat de LHA alleen traditionele gebeden verzamelt, zodat we moeten vaststellen, dat het traditioneel type van het getijdenboek aan het geheel ten grondslag ligt, met een materiële uitbreiding van de persoonlijke devotiegebeden. Zo ontdekken wij het gebruikelijke stramien: getijden, passieverhalen en evangelieteksten, suffragia (sanctorale en temporale), vigiliae mortuorum, dagelijkse gebeden en devotiegebeden voor mis, communie, passie en OLV. Principieel en formeel zien wij dan ook geen verschil tussen LHA en andere destijdse getijdenboeken. Het blijkt nergens, dat de geest, die daarbij voorzat, enige merkbare verandering had ondergaan. Ook hebben de keus en de schikking van de opgenomen stukken de inhoud qualificatief noch specifiek gewijzigd, daar wij ze alle ook elders terugvinden. Zo er sprake zou kunnen zijn van vernieuwing of

particularisering, zou dit moeten blijken uit de aard der opgenomen gebeden (mede met hun rubriek en hun tekst), of uit een typische schikking en gebruikwijze, of uit de veelheid der stukken (bepaaldelijk de verhouding tussen de paraliturgische en de private gebeden bv.).

Aldus zou moeten onderzocht worden of en in hoever de LHA als verzameling van andere chronologisch vroegere of gelijktijdige verzamelingen van de zelfde aard verschilt. Op dit manier pas zou kunnen uitgemaakt worden of de straatsburgse LHA 1498 wel degelijk de eerste vorm is, waarin deze gebedenverzameling verscheen. Is dit wel de eerste druk? Is de verzameling aangelegd met het oog op de druk? Of is een handschriftelijke vorm en verspreiding hieraan vooraangegaan? Enz.

Bovendien is het een hieraan verwante kwestie, of de titel *Hortulus Animae* formeel voor deze straatsburgse gebedenverzameling-indruk werd gekozen. Of was dit een reeds (in druk of in hs.) verspreide titel voor geschriften van gelijke aard? Heeft de titel bv. het karakter van een eigennaam in strikten zin, zoals wij spreken van Streuvels' *Vlaschaard*, of wordt hij in rekbare zin aangewend om het soort, de klasse, het algemeen genre van het werk aan te duiden, zoals wij zouden spreken van ‘meditatieboek’? Wij ontkomen niet aan de indruk dat de term een soortnaam is, gegeven aan boeken (druk of hs.) met vrij vlottende inhoud rondom de vaste kern van het traditionele getijdenboek. In de verspreiding hiervan zouden er dan bepaalde lijnen vast te stellen zijn van typische tradities met een omschreven inhoudsschema, die onderling veel gemeengoed bezitten en al of niet de naam HA ontvangen, bewaren of laten vallen. Maar de naam zit niet vast aan een onveranderlijk, individueel gekarakteriseerd boektype, terwijl een bepaald gebedenschema zowel met HA. als met een andere naam kon aangeduid worden.

Een tweede vraag dringt zich bij het HA-onderzoek op: hoe staat de straatsburgse LHA tegenover de latere ontwikkeling; hoe heeft hij op de hierna volgende gebedsliteratuur ingewerkt, m.n. op die gebedenboeken, die wij onder de naam van HA kennen? Deze algemene vraag moeten wij hier al dadelijk verengen tot deze concrete: hoe is de HA verspreid

geworden door herdruk (en kopie)? Het onderzoek hieromtrent zal grotendeels afhangen van de resultaten die de navorsing aangaande de vorige vragen oplevert. Indien nl. mocht blijken, dat de LHA slechts één verschijnsel tussen vele andere is en dat de naam eer een rekbare soortnaam is, dan mogen wij aannemen, dat deze verhouding bij de verspreiding er van ook ná 1498 aanwezig zal geweest zijn. Zo zou het begrijpelijk zijn, dat andere werken gedrukt worden met ongeveer de zelfde inhoud, maar die daarom nog niet formeel van de straatsburgse LHA afhankelijk zouden zijn, of dat werken met de zelfde titel het licht zagen, waarvan de inhoud sterk hiervan afwijkt.

Wij zijn niet in staat, om uitvoerig en systematisch op heel dit vragenkompleks in te gaan, dat een alzijdig onderzoek zou vergen van de middeleeuwse gebeden- en getijdenliteratuur, speciaal uit het laatste kwart der 15e eeuw, en wel op internationaal plan. Wij zijn evenwel geneigd, om in de LHA te zien, niet zozeer het typisch gedifferentieerd werk van een individu, dat ingrijpend het bestaande genre omschept of vastlegt, dan wel een tijdsverschijnsel zowel naar inhoud als naar titel, zodat de straatsburgse LHA niet een specifieke en individuele verschijning is, maar als één door omstandigheden uitzonderlijk begunstigd en in het licht der publiciteit gesteld geval-onder-de-vele. Wat met dit boek is gebeurd, had evengoed met vele andere kunnen gebeurd zijn.

Deze algemene hypothese willen we slechts belichten door enkele bizonderheden, die als kritische raakpunten de verdere aandacht van de onderzoekers gaande mogen maken.

1. Wij noteerden een HA vóór de straatsburgse druk: *Idem opus* (nl. *Hortulus animae...*), Parisiis, P. le Dru, 1496 in-8 (in *Catalogue des livres... de feu monsieur Jean-François Vande Velde*, Gand, 1831, t. I, p. 180, nr. 2263). Een drukker P e t r u s L e D r u vinden wij werkzaam te Parijs ± 1494-1500 (zie W.A. C o p i n g e r, *Supplement to Hain's Repertorium Bibliographicum*, 1950, t. II, p. 466-7, die wel een *Hortulus Rosarum* sine anno vernoemt, vgl. nr. 3176, maar geen *Hortulus Animae*). Deze vroege druk kunnen we niet nader ophelderen of belichten, maar hij verdient onze volle aandacht.

2. Wij moeten vooral verwijzen naar de als vroegste bekende druk,

waarvan wij lezen in *Lexikon des gesamten Buchwesens* (J. Kirchner), 1936, II, i.v. *Hortulus Animae: Die erste lateinische Ausgabe erschien ca. 1491 bei M. Reinhard in Klein-Troya; jede Seite ist von Bordüren umrahmt, die Totentänze (s.d.) darstellen, ferner sind 49 Holzschnitte vorhanden*'. Helaas, over de inhoud van deze uitgave, haar verhouding tot de latere en haar oorsprong wordt niets medegedeeld. Deze vroege datum moet een aanknopingspunt voor nader onderzoek vormen.

Blijkbaar is de zo even vermelde inlichting geput uit L.W. S c h r e i b e r, *Manuel de l'amateur de la gravure sur bois et sur métal au XVe siècle*, Leipzig, 1911, t. V, nr. 4211, waar we lezen over de voornoemde druk: Cette édition sans titre, au début de la quelle se trouve un calendrier est ornée de 49 gravures sur bois dont quelques unes sont assez importantes, tandisque le reste est de peu de mérite. Presque toutes ses gravures sur bois se trouvent dans les Ns. 4060 et 4573 (comp. aussi 4570, 4570a et 3449). Toutes les pages sont entourées de bordures représentant une danse macabre, des sujets religieux etc., mais elles sont grossières à l'exception de celles qui représentent les 7 jours de la création. - Karlsruhe (Dr. 143).

Voir aussi N. 4569 - waar wij lezen: Der Crusz und ampt der heiligen iungfrowen Marie. Klein Troya? petit in-8. Les figures de cette édition qui forme une sorte de 'Hortulus animae', sont presque identiques à celles du No 4241 et 4570.

Men ziet dadelijk, hoeveel gegevens hieruit suggestief moeten heten bij het verder onderzoek naar de oorsprong van HA, in het ruimer verband met andere gebedenboeken des tijds.

Omtrent het ene bekende en door Schreiber vermelde ex. was de heer Bibliothecaris der Badische Landesbibliothek te Karlsruhe zo vriendelijk ons te melden:

'Der grösste Teil unserer ehemaligen Bestände an Druckschriften ist leider im Krieg vernichtet worden. Die Abteilung der Frühdrucke war als Ganzes wohl sichergestellt und wurde dadurch vor der Vernichtung bewahrt; durch widrige Umstände sind aber trozdem einige wenige dieser Werke ebenfalls verloren, darunter leider auch der "HORTULUS ANIMAE" + Dr 143. Wir besitzen auch kein bibliographisches Material zu diesem Werke und

können Ihnen zu unserem Bedauern daher auch Ihre weiteren Fragen nicht beantworten' (11-5-62).

3. Terwijl wij gewoonlijk vermeld vinden: *Ortulus anime. Argentine per Wilhelmum Schaffener*, *1498* (zie H a i n , II, 1, nr. 8936; P o l a i n , nr. 1999), vermeldt C o p i n g e r eveneens: *Hortulus animae seu officium b. Virginis*, *Argentinae*, *Johannes Grüninger*, 1498. 24°. Goth... *Elaboratum per providum magistrum Iohannem Grüninger*,[1] *Argentinae*, *1498* (*Supplement...* t. II, nr 3173). - De titel met de omschrijving *seu officium* is merkwaardig: men ziet daaruit hoe de term geldt als een soortnaam voor een boek met OLV.-getijden. Het feit, dat twee drukken met de zelfde titel in een zelfde stad verschijnen (welke is de eerste?), is opvallend. Is het werk dan wel zo nieuw, zo onbekend? Wijst dit niet veeleer op een reeds bekend, verspreid en alom gevraagd boek, dat voor de zoveelste maal zijn verspreiding vindt?

4. Zeer vroeg vinden wij de propagandistische toevoegingen op het titelblad. Terwijl de eerste uitgave zeer eenvoudig luidt: *Hortulus anime seu officium b. Virginis*, en de uitgave van Leiden 1515 wel uitvoeriger is, maar toch geen vergelijking opstelt: *Ortulus anime*, *devotarum orationum flosculis varijs refertus...* (N i j h o f f-K r o n e n b e r g , nr. 1138), zien wij hoe de vergelijking met vorige uitgave steeds meer op propagandistisch effekt berekend wordt. Zo de uitgave van J. Grüninger 1500: *Ortulus anime cum orationibus aliquibus superadditis*, *que in prioribus libris*[2] *non habentur*[3] *... Elaboratus per providum virum Magistrum Iohannem Grüninger... Argentine... MCCCCC.* (H a i n , nr. 8937); zo in de uitgave van Lyon, 1513: *Hortulus anime cum aliis quam plurimis orationibus pristine impressioni superadditis: ut tabulam in huius calce annexam intuenti patentissimum erit...;* zo de uitgave van Antwerpen, 1513: *Hortulus anime cum ceteris plurimis tam orationibus quam varijs*

1. Men is gewoon de HA in verband te stellen met *S. Brant* en *J. Wimpfeling* als bekende humanisten (zie F. H a i m e r l , *Mittelalterliche Frömmigkeit im Spiegel der Gebetliteratur Süddeutschlands*, München, 1952, p. 123). Moet men dit niet met meer recht doen t.o.v. *J. Grüninger*, aan wie de 'elaboratio' van de eerste druk wordt toegeschreven? Of, gezien de eerste druk van ca 1491, hebben beiden er weinig aandeel aan?
2. Wat is de juiste zin van *priores libri*, waar later *impressio* staat?
3. De druk van W. Schaffener 1500 bewaart de oude enkelvoudige titelopgave (zie H a i n , nr. 8938).

meditationibus, *horisque ex diversis divinis opusculis excerptis. novissime huic impressioni superadditis*, *ut tabulam in huius calce annexam intuenti luce clarius patebit* (zie N i j h o f f - K r o n e n b e r g , nr. 4355). - De vraag moet gesteld worden naar de objectieve waarde van dergelijke toevoegingen, omdat zij uiteraard geen betrouwbare criteria bieden omtrent de inhoud, ontstaanswijze of onderlinge verhouding.

5. Terwijl de algemeen-geldendheid van de LHA gehandhaafd werd, zien we toch hoe hij ook zeer vroeg aangepast werd aan het gebruik voor bepaalde kerken. Zo de antwerpse druk van 1524(?): *Hortulus anime ad usum insignis ecclesie Sarum...* (N i j h o f f - K r o n e n b e r g , nr. 4356). Door deze aanpassing sluit de LHA zich nog meer aan bij de structuur van het gangbare getijdenboek, waarvan het niet grondig of principieel verschilt.

Later vinden wij in de zelfde geest een Plantijn-druk: *Hortulus animae leodiensis in 16*^{o} (vermeld bij M. R o o s e s , *Le Musée Plantin Moretus*, Antwerpen, 1914, p. 21). Over deze uitgave gewagen de rekeningen van Plantijn veelvuldig van af 1557. Wij konden geen ex. er van inzien. We mogen veronderstellen, dat dit een *Hortulus animae ad usum ecclesiae leodiensis* is geweest.[1.]

6. Anderzijds vinden wij in het Archief-boek van Plantijn M 1228, f. 33 de authentieke titelbladen van de volgende onderling verschillende drukken, waarin, naast de vermelding *ad usum romanum*, opvalt hoe de 'zuiverheid' van de tekst beklemtoond wordt (teken van de tijd na Trente):

1) *Hortulus Animae. Ad usum romanum. Antverpiae*, *Ex officina Christophori Plantini M.D.LXVI* (titelvignet: Maria omringd met engelen).
2) *Hortulus Animae. Ad usum romanum. Antverpiae*, *Ex officina Christophori Plantini M.D.LXVI* (titelvignet: Passer, Labore et constantia). - Verschilt van formaat met 1).

1. In dit verband schreef mijn confrater L. Loosen uit Nijmegen mij: 'In het Enchiridion... van Verepaeus wordt in de voorin gegeven bronnenlijst vermeld: Hortulus Animae secundum usum Coloniensem, leodiensem, en secundum usum Ord. S. Benedicti' (25.6.62). Dit bibliografisch gegeven verraadt opnieuw allerlei verbanden en drukken, waarin de HA een diversifieerde verschijning bekwam, maar waarvan wij in de bewaarde exemplaren geen spoor zouden kunnen vermoeden.

3) *Hortulus Animae*, *Ad usum romanum. Nunc primùm perquàm syncerè castigatus atque repurgatus*, *ac triplici officio illustratus. Antverpiae*, *Ex officina Christoph. Plantini. M.D.LXVIII* (titelvignet: Passer, Labore et constantia).
4) *Hortulus Animae. Ad usum romanum. Antverpiae. Ex officina Christophori Plautini. M.D.LXVIII* (titelvignet: Maria omringd met engelen zoals in 1). - Verschilt van formaat met 3).
5) *Hortulus Animae. Ad usum romanum. Antverpiae*, *Ex officina Christophori Plantini. M.D.LXX* (titelvignet: Maria omringd door engelen).
6) *Hortulus Animae*, *seu officium beatissimae virginis Mariae*, *Septem psalmi poenitentiales*, *Officium defunctorum*, *Orationes de tempore et de Sanctis: omnia Ex decreto S. Concilij restituta. Antverpiae*, *Ex officina Christophori Plantini. M.D.LXX* (titelvignet: Passer, Labore et constantia).

Elders vinden wij nog:

Hortulus Animae denuo repurgatus; in quo Horae beatae Mariae virginis secundum usum novi breviarii ex sacrosancti concilii Tridentini... Antverpiae, *Joh. Withagius*, *expensis Christ. Plantini*, *1571*, petit in-12, vél. mod. (aldus volgens P i e r r e D a u z e , *Index bibliographique. 1er octobre 1896 au 30 septembre 1897.* Paris, *Répertoire des ventes publiques cataloguées*, 1900, p. 115, nr. 8101, die vermeldt: *Ex. Van Bellingen* [360]. [Nr. 8001-8152 = Bibliothèque de M.E.M. (ancel), verkocht 17, 18 en 19 dec. 1896]. Vgl. B o h a t t a , *o.c.*, p. 64, nr. 100. Ex. in British Museum te Londen (volgens mededeling van *George D. Painter*, Assistant Keeper aldaar).

In Plantijn's voornoemde Archief-boek, f. 34, vinden wij meerdere drukken met de titel: *Horae beatissimae virginis Mariae*, *Ad usum romanum. Nunc primum perquàm syncerè castigatae atque repurgatae*, *ac triplici officio illustratae. Antverpiae*, *Ex officina Christophori Plantini. M.D.LXV.* (enz.). De bijtitel hiervan klopt op zo verrassende wijze met wat wij lazen op het titelblad van Plantijn's *Hortulus*, dat wij ons moeten afvragen wat de onderlinge verhouding tussen deze twee reeksen werken met verschillende titel maar met de gelijke bijtitel kan zijn. Daar wij de *Horae* (waarvan meerdere exx. op het Plantijn-museum bewaard zijn, niet

kunnen leggen naast de Hortulus-drukken, waarvan wij één enkel ex. in het Britisch Museum alleen bij naam kennen), moeten wij helaas ons onderzoek hier met een vraagteken stopzetten.

Deze verspreide gegevens mogen intussen volstaan, om te gaan vermoeden, wat een verscheidenheid er schuil gaat onder de éne titel en hoe willekeurig de afwerking van de getijdenboeken was en bleef, ook nadat men zou gemeend hebben, dat het type zou gestandardiseerd zijn geworden door de straatsburgse LHA en zelfs door de decreten van Trente.

7. Al wordt de zuiverheid van tekst, mede onder het gezag van Trente, in de laatste Hortulus-drukken van Plantijn onderstreept, toch stellen wij vast, hoe het decreet van Pius V in 1571 resoluut zonder enig onderscheid iedere druk van de HA verbiedt:

> Motu proprio... Officium B. Mariae Virginis per Concilium Tridentinum Pio Quinto Pontifice maximo reformatum: denique & omnia & singula officia huiusmodi etiam latino sermone sub Hortuli animae, seu Thesauri spiritualis Compendij, aut quovis alio titulo & nomine quomodolibet pervulgata, omnemque illorum usum... tollimus et abolimus... Inhibemus ne illud (officium BVM.) infra sex annos proximos separatim, vel aliis libris insertum, sub praedictis Hortuli animae, Thesauri spiritualis Compendij, vel aliis quibusvis nominibus et titulis imprimere, aut alibi quam in alma Urbe nostra, et ante dicta Po. Ro. officina impressum tenere... audeant... (uit het begeleidend schrijven van *Officium BMV.*, *nuper reformatum*, *et Pii V Pont. Max. iussu editum*).

De uitspraak van dit verbod laat ons niet inzien, welke concrete bezwaren tegen de HA ingebracht werden (tekst-onzuiverheid; dogmatische onjuistheid; aflatenjacht; juridische fouten?) en of alle uitgaven zonder onderscheid onder de zelfde bezwaren gedrukt gingen[1].

Na dit decreet zien wij dan hoe de hiervoren vastgestelde snel opeenvolgende reeks heruitgaven van HA van af 1571 onderbroken is en vervangen door *Horae* naar het nieuwe door Pius V bevolen type, zowel bij Plantijn als elders (waarin de verschillen toch ook niet ontbreken).

1. De formulering zou o.i. integendeel eer inhouden, dat geen intrinsiek bezwaar bij deze veroordeling geldt, maar louter juridische beschouwingen, niet het minst de kwestie van monopolie-bescherming van de pauselijke drukkers. Men neme in acht hoe het Officium van het Concilie van Trente evengoed veroordeeld werd als HA. Men mag dus deze veroordeling niet urgeren, zeker niet eenzijdig ten nadele van de HA.

8. Toch ging de Hortulus-traditie niet helemaal verloren. F. W u l f zegt hieromtrent, helaas zonder bizonderheden: ‘Die Entscheidungen des Tridentinums und der Päpste haben sich für die *Livres d'heures* und *die Hortuli* günstig ausgewirkt (in *Lexikon für Theologie und Kirche*, 1960, i.v. *Hortulus animae*). Buiten de uitgaven van Dillingen (zie B o h a t t a , *o.c.*, nr. 101 s.) en van Antwerpen (*ib.*, nr. 107), waarover wij geen nadere gegevens bezitten, vinden wij latere drukken:

1) *Hortulus animae <seu?> officium B. Mariae virginis ad usum novi breviarii romani*, *cum pluribus orationibus et exercitiis*, *cumque figuris aeri incisis.* Antverpiae, 1620. Nigro-rubr. in-12. v.b.

Idem opus. Ibid., 1620, in-8, bas.

Idem opus. Ibid., 1624, in-24, mar. noir, d.s.tr.

(volgens *Catalogue des livres... de feu monsieur Jean François Vande Velde*, Gand, 1831, t. I, p. 111, nrs. 1480-1). - Verschenen er geen drukken vóór en na die datums?

Het zal wel buiten kijf staan, dat zelfs de latijnse HA een bonte verscheidenheid vertoont, zodat we beseffen hoe ons inzicht over zijn oorsprong en zijn verspreiding nauwer aan de realiteit moet getoetst worden.

§ III. Twee onbekende vorsterman-drukken

Van de aanvang af lijkt de dietse Hortulus animae een goede verspreiding gekend te hebben zoals blijkt uit de Vorstermandrukken. Hiervan zijn reeds drie in de bibliografieën vermeld. Wij kunnen er nog twee andere bijvoegen, nl. een druk uit 1534 en een andere, die wij helaas niet kunnen dateren.

A.F. 41331 der Stadsbibliotheek te Antwerpen

De Vorsterman-drukken van 1525, 1526 en 1531 werden door Nijhoff-Kronenberg nauwkeurig beschreven. We kunnen een nieuwe druk vermelden, waarvan een (enig?) exemplaar berust op de Stadsbibliotheek te Antwerpen. Het komt uit de collectie van de

bibliofielen *Fred. Verachter* en *G. van Havre.* Ziehier een bondige beschrijving.

Ortulus anime in // duytsche / vol schone oratien / met die .xv. // bloetstortinghen ons liefs Heeren / met Figueren ende ghebeden tot al die wapenen vander passien / ende meer schoone oratien. dye in die ander Ortulus anime // nyet en staen / met dye beduydenisse der // missen *(Houtsnede: geknielde man voor OLV. met het schild W V met randje links).* // § By my Willem Vorsterman. // (titel rood en zwart). *IV.* Almanack van .xiij. iaren // *(jaren 1532-45). 2a-10b. Kalender:* KL Januarius heeft .xxxi. dagen. // *10 v.r. 9:* A Silvester paus // § Dat beghin des heilighen evangelij be- // scrijft ons ioannes. Glorie si di heere // Inden beginne was... *O 3r r. 8* § Dit is die Tafele // van alle dye gebeden so si vervolghende in // desen boeck staen. // *O 4r* (onderaan) § Hier eyndt die tafel. // *O 4 v:* § Gheprent Tantwerpen buten die camer // poorte inden gulden Eenhoren. By mi Wil- // lem Vorsterman. Int iaer .M.CCCCC. // ende .xxxiiij. den .xiiij.sten dach van October *(drukkersmerk met de zijranden).*

8°. katernen A tot N met 8 bladen; katern O met 4 bladen; katernen A en B verkeerd ingebonden; f. B 8 v ontbreekt; katern E ontbreekt, al is dit aangekondigd: *Hier beghinnen dye seven psalmen* (de binder zal de katern, die afzonderlijk werd gedrukt, vergeten hebben, zoals dit ook bij vroegere drukken gebeurde). 24 rr.; de tafel in twee kol.; hsnn.

Niet vermeld bij B o h a t t a , *Livres d'heures*, Vienne, 1909;
N i j h o f f-K r o n e n b e r g III^2 0656 kent dit alleen uit catalogen.

B. Nr. II96627 der KB. te Brussel

Dit bundeltje met zijn vuil perkamenten bandje, dat van buiten er zo onooglijk uitziet en van binnen zo rommelachtig aandoet, is in feite zeer belangrijk in ons verband. Allereerst omdat het een paar katernen van een nog onbekende Vorsterman-druk bevat en vervolgens omdat het in zijn handschriftelijk deel allerlei stukken behelst, die behoren tot wat wij leerden kennen als de ‘Dobbele Hortulus Animae’. Daarom zullen wij eerst onze aandacht wijden

aan de Vorsterman-druk en daarna een algemeen onderzoek van het bundeltje instellen.

1. De onbekende Vorsterman-druk

Tussen de met de hand geschreven stukken in, zijn, op twee verschillende plaatsen, katernen uit een Hortulus-druk ingebonden,

nl. ff. 27-46	=	katern	H 3-6
		katern	L 1-8
		katern	M 1-8
ff. 55-65	=	katern	N 1-8
			O 1-3

Van de katern O, die oorspronkelijk uit 4 bladen bestond, ontbreekt het laatste blad. Wat volgde hierop nog? De bekende Vorsterman-drukken sluiten eveneens met katern O, bestaande uit 4 bladen, evenwel zo dat op O 3r het slot komt van het Angelusgebed: *O Alder glorioosste ende hoochste coninginne*, en de inhoudstafel begint, die loopt tot O 4r, terwijl O 4v de kolofoon met het drukkersmerk geeft. In het brusselse bandje daarentegen staat het Angelus-gebed volledig op O 2v, en op O 3r begint het Maximilianus-gebed, dat voortging op het nu ontbrekende O 4. Hoe de rest van de druk er uit zag (inhoudstafel? andere teksten? drukkersmerk?) hebben we voor het gissen. In elk geval de overgebleven katernen verschillen grondig van de reeds bekende drukken, zodat we moeten besluiten, dat wij hier te doen hebben met een tot hiertoe nog onbekende druk.

De grote slijtage van de houtsneden bewijst dat deze druk na de andere moet gedateerd worden. Nog vóór 1540? Ik meen niet, dat er aanwijzingen voorhanden zijn, om in een of andere zin te beslissen. Daarom moeten wij ons vergenoegen met de benadering ca. 1540.

2. Algemeen onderzoek van het bundeltje

I. - 1. f. 1r: *Maria. Verlaten noch vergheten in mijn leven*, *maer van nu aen wil ick... hier naer sal komen tot mijne eeuwighe salicheyt. Amen. Ave Maria.*

Persoonlijk gebed tot OLV., blijkbaar geschreven door *Catherina Boukin*, die haar bezitsmerk op de binnenzijde van de kaft vooraan inschreef.[1]

2. f. 1v: *O Heere Jesu christe*, *levende godts sone*, *ick bidt u... alle die dagen mijns leven. Amen.*

Gebed tot Jezus (omtrent Maria's vreugde bij paasverschijning) geschreven ineen hand, die afwijkt van de vorige bladzijden) heet elders het 'Paasgebed', dat op verdachte wijze van aflaten voorzien was. Afgedrukt en besproken bij M e e r t e n s , I, p. 84-6. Vgl. nog D a l m . v a n H e e l , *ME. hss... Rotterdam*, p. 79, nr. 22; P r i m s , *o.c.*, p. 97.

3. f. 2-8 v: bl.

II. - 4. (druk) f. 9r-12v: *Caelestes Letaniae in omni adversitate animae & corporis utiles*, *& Angelicis choris iucundae: quae in Ecclesia Laurentana B. Mariae Virginis saepe dicuntur.* (titelvignet: kroning van Maria in de hemel). *Bruxellae Ex officina Ioannis Mommartii Anno 1602.* - Dit is de gewone Litanie van OLV. van Loretten.
5. (druk) f. 13r-16v: *Letaniae Domini Nostri Iesu Christi.* (titelvignet: gekruiste Jezus met geknielde non). *Bruxellae. Ex officina Ioannis Mommartij. 1602.*

Elders genoemd *Litaniae de nomine Jesu* (zie *Litaniae sacrae*, *Psalmi*, *Hymni*, *Orationes Et alia pietatis exercitia*, Duaci, B. Bellerus, 1624, p. 7-17)[2].

III. - 6. f. 17r-19r: *Hier beghint een devoet ghebet totter heyligher dryvuldicheyt dwelck een yeghelijck kersten mensche alle dage eens behoort te overdinckene* (rubriek). *O Almachtich heere*, *god*, *scepper alder creatueren*, *die dryvoudich sijt inden persoonen ende eenvoudich inder substancien*, *dats die vader... ende verleent mij altijt uwen wille te doene. Want ghij sijt mijn heere ende mijn god, die moet gheloeft ende gheeert sijn van allen creatueren nu ende inder eewicheyt. Amen. Pater noster.*

Na een algemene inleiding tot de Drieëenheid, worden de

1. Een andere (latere) hand schreef aldaar nog: *S^r A Muc*, met daaronder de tekening van een bloem en een doodshoofd (symbolen van het leven aat opgaat in de dood). Ik zie niet hoe die letters moeten verklaard worden.
2. Nederlandse vertaling bv. in L. M a k e b l i j d e , *Den Schat der ghebeden*, 1611, p. 544-50.

3 personen afzonderlijk bedankt. Daarna gaat het dank- en smeekgebed opnieuw tot de Drievuldigheid.

7. f. 19v-23r: *Die paus Innocentius vercreech van gode dese bedinge om der coninghinne van cecilien haer leven met te beteren ende alle menschen dier minnen toe hebben. Ende die selve paus paus Innocentius ende Benedictus ende Gregorius hebben daer noch toe verleent xxx M. iaer aflaets van allen dootsonden*, *ende tvaghevier quite ende C. carenen Ende verlossinge eender zielen vuten vagevier* (rubriek). *O Goedertieren heere ihesu des levenden goids sone doer die ontfermhertichеyt dat ghij den hemel gheopent hebt... O Heere ihesu met dijnen heylighen gheest soe vervullet mijn ziele ende laet mij dij bevolen sijn. Amen. Pater noster. § Wie een hoedeken lesen wilt*, *mach telcker rooder litteren lesen eenen. Ave maria etc.*

Dit litanievormig smeekgebed wordt afgedrukt bij M e e r t e n s , I, p. 131-3; andere vindplaatsen vermeld bij M e e r t e n s , VI, p. 140, nr 82a, bij I n d e s t e g e , *Een Diets Gebedenboek*, Gent 1961, 70-71.

8. f. 23r-26v: *Int jaer ons heeren duysent drie hondert ende vijftich was van des paus weghen te roome ghepreect Soe wie dat inden staet van graden sijnde devotelijc leest dese navolghende bedinge die verdient alle die aflaten dij (sic) op dien dach binnen roome te colene ende te triere sijn Ende daer toe heeft die selve paus benedictus die xijste alsoe ghenoemt noch verleent alsoe menich iaer aflaets als ons heere ihesus christus menighe bittere wonde om onsen wille ontfinck etc.* (rubriek). *O*[1] *Aldersuetste lam Christe ende goedertierenste vader ihesu ende eewighe sueticheyt*, *Ic vermane u vanden allindeghen bitteren staene dat ghij van minnen voer mij stont... Ende gheweerdicht mij te bringhene in die eewighe blijscap sonder ynde. Amen.*

Dit aflaatgebed der passie komt nog voor in M e e r t e n s , VI, p. 4, nr. 14 en vooral p. 20, nr. 32a, waar andere hss., ook met latijnse tekst, vermeld worden. Nadere beschouwingen, tekstuitgave en handschriftenopgave zie M e e r t e n s I, p. 143-5. Hierdoor blijkt hoe dit gebed algemeen bekend was. Nog in *Dalmatius*, p. 76, nr. 12; L i e f t i n c k , *o.c.*, p. 121; p. 125;

1. In margine werd tegenover deze initiaal een klein, het Lam Gods voorstellend, prentje geplakt, nu gedeeltelijk weggesneden bij de inbinding.

p. 166; in De Flou-Gailliard, *Beschrijving van Mndl. en andere Hss. die in Engeland bewaard worden*, 1895 s., II, 35-36. - Over de getallen der wonden zie A. Viaene, in *Biekorf*, 1930, p. 110-8 en Meertens, II, p. 14-15. - Zie verder nr. 11. 9. f. 26 V: *Een devoet ghebet totten hemelschen vader alsmen totten heyligen sacramente gaen wilt* (rubriek). *O Almachtich god hemelsch vader Ic arm sondich mensche dancke u oetmoedelijc dat ghij mij die gracie verleent hebt dat ic in deser uren ontfangen mach uwen enigen sone inden heyligen sacramente des outaers. Ende ic biddu oetmoedelijck dat die weerde heyligen sacrament* (de rest ontbreekt, omdat de volgende katernen van het hs. niet bewaard zijn).

Meertens, VI, p. 50, nr. 21b, weet hiervan maar één ander hs. te melden.

IV. 10. f. 27r-46v: fragment uit Vorsterman-druk, waarover hiervoren p. 84.

V. 11. f. 47r-49v: *Soe wie dit ghebet sprect met innegher herten ghebicht met devocien ende berauwe van sonden ende staen inden staet van gracien alsoe menichwerf als syt lesen*, *soe verdienen sy al die aflaten die binnen roeme colene ende triere te verdienen syn ende die paus benedictus de xijste heeft daer toe ghegeven*, *alsoe menich iaer aflaets als christus jhesus wonden ontfinck om onsen wille dat was vi dusent vi hondert ende sessen sestich sonder die heylighe vijf wonden die hy aenden cruyce ontfinc. dit ghebet es ghecomen van roemen ende wert daer wtghegeven van spaus weghen int gulden iaer alsmen screef .M.CCC. ende L. daer menich dusent menschen hoordent* (rubriek in zwarte inkt). *O alder suetste lam christi ende goedertierenste vader ende eewighe soeticheyt Ick vermane u... op dat ic met uwer wtver...* (weggesneden onderaan de bladzijde) // *werden in die blijschap des eewigen levens. AMEN.* - Zie hiervoren nr. 8.

12. f. 49v-52v: *Onse live vrauwe saterdach ghebedt acht daghen geleesen is seer goedt met betrouwen* (rubriek, waarschijnlijk door een latere hand bijgevoegd op de voorafgaande bladzijde) (inc.) *Ick bidde u heylighe ioffrouwe Maria*, *doer die groote genade die u god gegeven heeft*, *ende doer alle die groote wonderen*, *die god ons heere doer u gedaen heeft... wilt ons toch ontfermen ende ons zielen vertroost tot gods eere ende onser zielen salicheyt. Amen. Magnificat. Pater noster. Dan suldi noemen die sake die ghij begeert met gheloove.*

Dit staat bekend als ‘gebed der vijf magnificats’; zie andere teksten bij M e e r t e n s , VI, p. 173, nr. 19.

13. f. 52v-54r: *Ghebet van allen den leden ons heere* (titel) (inc.) *Weest ghegrut o gloriose hooft ons ghesontmakers voor ons met doornen ghecroont... te beschermen van alle oploopen onser vianden sienlick ende onsienlick hier ende inder eewicheyt.*

Dietse vertaling van het zeer oude *Salve*, *tremendum caput nostri Salvatoris.* Zie bespreking bij M e e r t e n s , II, p. 54-56, waar een andere tekst wordt afgedrukt. Andere vindplaatsen vermeld bij M e e r t e n s , VI, p. 14, nr. 2; L i e f t i n c k , *Hss. van Leiden*, p. 99, 161, 206.

14. f. 54r-v: *Een ghebet tot onsen lieven heere* (titel) (inc.) *O hertelijck lief vryendelick heere Jhesu christe*, *hoe wee was u te moede doen ghij naeckt vol bloedighe wonden saedt op den herden couwen steen... ende bewaert mijnen mo... ende alle mijnder sinnen. Amen.*

Zie afdruk van een andere redactie van dit gebed tot ‘Christus op den steen’ bij M e e r t e n s , I, p. 139 naar het enig (?) gekende andere hs. Vgl. M e e r t e n s , VI, p. 166, nr. 9a.

15. f. 54r: *Een ghebet tot onser liever vrouwen* (titel) (inc.) *O hooge gheloofde eeuwige coninginne maria*, *ick gheve my eygen... ende in die ure mijns doots ontfant mij. Amen. Leest altijt vij ave maria hir op u leven lanck.* - Vgl. nr. 1.

IV (vervolg) 16. f. 55r-65v: katernen uit Vorsterman-druk, waarover hiervoren p. 84..

VI. 17. f. 66r-v: *Media vita* (rubriek) (inc.) *Int midden ons leven sijn wij inde doot... de geesselen uwer gramscappe van hen wilt wech nemen doer christum jesum onsen heere. Amen. Pater noster. Ave maria.* Dietse vertaling van het overbekende *Media vita.* Werd het vertaald uit de latijnse *Hortulus animae*, waar het voorkomt als *Oratio pro peccatis?* 18. f. 66v-71v: *Drie schoone gebeden te lesen in groote benautheyt ende tribulatie* (rubriek) (inc.) *O Jhesu van nazarenen*, *aensiet onse cativicheyt*, *benautheit ende tribulatien*, *die ons omringhen... want wij niet en weten te vlien dan tot u*, *o heere ihesu emanuel*, *die daer leeft ende regneert metten vader ende den heilighen geest een god inder eeuwicheyt. Amen.* - Gebed tot de namen Gods, waarover M e e r t e n s , I, p. 35-36. Andere vindplaats M e e r t e n s , VI, p. 66, nr. 43.

VII. 19. f. 72r-84v: *Die gulden Letanien* (rubriek) (inc.) *H* (versierde hoofdletter) *ier beginnen ter eeren gods die gulden Letanien vanden leven ende passien ons heeren iesu christi. Want ghelijck als dat gout te boven gaet... ende verleent ons volherdinghe in alle goede wercken totten eynde des levens*, *ende nae desen leven dat eewige leven door christum onsen heere. Amen.*

De bekende 'gulden litanie', waarover M e e r t e n s , I, p. 133-4; VI, p. 62, nr. 19. De aldaar genoemde *Magdalena*, waaraan de Litanie 'geopenbaard' zou zijn geweest, moet geïdentificeerd worden met *Magdalena Beutler van Freiburg*, waarover A c h t e n -K n a u s , *Deutsche und niederländische Gebetbuchhss... zu Darmstadt*, 1959, p. 94, met de aldaar aangegeven literatuur. - Uit het verband is het duidelijk dat de tekst overgenomen werd uit de 'Dobbele Hortulus animae'. Zie *Handelingen* p. 71; I n d e s t e g e , *o.c.*, p. 153. - Vgl. *Lex. f. Th. und K*^{2}., i.v.

20. f. 85-95v: *Die dornen croone ons Heeren iesu christi* (rubriek). *Item soo wie dese na geschreven bedinghe alle sondaghe leest ter eeren van die doornen croone ons heeren iesu christi... Ick vermane u lieve heere iesu christe dat ghi mi met grooter pijnen u hooft op boordet .ende u oogen ten hemelwert sloecht ende met luijder stemmen riept. vader in uwen handen beveel ic mijnen geest. Ende al-* (breekt hier af wegens het wegvallen van bladzijden - waarschijnlijk vier - uit de volgende katern).

Zie hierover M e e r t e n s , II, p. 61-9; VI, p. 62, nr. 16; p. 187, nr. 39; A c h t e n - K n a u s , *o.c.*, p. 55 met literatuur aldaar. De inleiding van onzen tekst bewijst dat deze uit de 'Dobbele Hortulus' werd overgenomen (vgl. *Handelingen*, p. 66-67).

21. f. 96r-99: *(Die XV bloetstortinghen)...* (het begin ontbreekt wegens wegvallen van de aanvang der katern) *ouders sielen ende alle geloovige die inde pijne des vaegeviers sijn*, *in afquijtinghe van haerder schult*, *ende verleent ons alle te samen die eeuwige ruste. Pater noster. Ave. // Die twede bloetstortinghe* (rubriek). *Ic dane u gebenedijde heere iesu christe dat ghi wtstorte u heijlige gebenedijde ende dierbaer bloet*, *doen ghi in dat hoofken waert... Ic bid u voor alle mijn ouders ende vrienden sielen*, *ende voor* (de rest ontbreekt wegens het wegvallen van de verdere bladen van het hs.).

De aanvang van de eerste bloedstorting ontbreekt. Het slot van

de achtste en alles wat hierop moest volgen, is wegggevallen. Daaruit moeten wij besluiten dat het oorspronkelijk hs., waarvan ff. 72-99 ons een fragment bewaren, nog meer katernen moet bevat hebben. - Zie Meertens, II, p. 40-2; andere teksten bij Meertens, VI, p. 3, nr. 6; Lieftinck, *Hss. van Leiden*, p. 34, 53, 122, 140, 168; Achten-Knaus, *o.c.*, p. 55 met de aldaar aangegeven literatuur. Weer zien we dat onze tekst uit de 'Hortulus animae', eerste deel, komt.

In ons bundeltje moeten wij 7 delen onderscheiden. Als geheel moet het in de eerste helft der 17e eeuw ontstaan zijn (zie de drukken 1602). Deel III (hand A) lijkt mij een fragment te zijn van een hs. uit de eerste helft der 16e eeuw. Deel V, één katern, met hand B voor nr. 11, hand C voor nr. 12, met hand D voor nrs. 13-15, lijken mij van lateren datum te zijn. Deel VI, één katern, geschreven door hand E, is eveneens van lateren datum (geen watermerken te onderkennen). Deel VII, met hand F, heeft als watermerk *G. Travers*, zie Briquet, *Les Filigranes*, nr. 9428, voor de jaren 1578-88. Uit deze samenstelling blijken de verscheidenheid van herkomst en de toevalligheid van het samentreffen der stukken: toch hoofdzakelijk beïnvloed door de HA, die hier zowel door druk als door handschrift vertegenwoordigd is.

§ IV. De Hortulus animae in de vertaling van Damiaan vanden Houte

De Hortulus Animae is feitelijk bij ons hoofdzakelijk bekend in en door de vertaling van Damiaan vanden Houte[1] (a Ligno) 'predicaer ende doctoor inder godtheyt', geboren te Antwerpen en te Dowaai gestorven op 15 october 1577. Zijn suppriooraat te Brussel verklaart dat de eerste ons bekende druk van deze vertaling in die stad zou verschijnen. De proloog van de druk 1564 ondertekent hij *Thandtwerpen ten Prekeeren.* Evenzo in

1. Over leven en werk van Damiaan vanden Houte zie Axters, *OGE.*, 1933, p. 155 s.; Brummel in *Het Boek*, 1935-36, p. 73-76; p. 242. Omtrent de verluchting van zijn drukken zie Brummel, *ib.;* A.J.J. Delen, *Histoire de la gravure dans les anciens Pays-Bas*, Parijs, 1934, p. 111; Reusens, in *Biographie nationale*, t. II, cc. 615-6 (s.v. *Bogard Jean*).

1574. De franse vertaling ervan door Nicolas de Leuze verscheen later te Douai, waar hij *regens primarius* was.

Met deze zeer verspreide en sterk uitgebreide redactie van de HA staan wij voor een streng afgebakende traditie, die trouw tot in de laatste herdruk voortgezet werd. Op dit punt is de vertaler zeer expliciet, doordat hij zijn 'Nederduytsch' tegen een 'Hoochduytsch' origineel stelt, zoals in de proloog van de druk 1564:

> Onlancx is tot ons overghecommen een nieuw Hoochduytsche Hortulus Animae, wtghegheven by autoritheyt ende bevel vanden Eerweerdighen H. Otto Trusscheſ, Cardinael ende Bisschop van Ausburch... Waer om dat wy dan ooch vermaent zijn, ende ons boven maten goedt ende ghestichtich ghedocht heeft, desen Hortulum in Nederduytsch over te stellen, tot geestelijcke vertroostinghe... (Antwerpen, 1563).

Het *onlancx* uit zijn verklaring van 1563 is een rekbaar begrip, daar de eerste druk van zijn vertaling reeds in 1552 verschenen was. Het is ons niet mogelijk geweest, dit hoogduitse origineel nader te identificeren. Het moet opvallen, dat de vertaler spreekt van 'een nieuw Hoochduytsch Hortulus Animae'. Hierdoor suggereert hij, dat er onderscheiden bewerkingen verschenen waren in het hoogduits: we denken bv. aan de vertaling van Sebastiaan Brant, te Straatsburg in 1510 door M. Flachs gedrukt en vooral bekend door het verluchte hs. 2706 der Nationalbibliothek te Wenen. Hij zinspeelt wel duidelijk op een redactie die in het hoogduits opgesteld is, en niet alleen in Duitsland verspreid is. We mogen hem niet zo verstaan, dat hij bedoelt dat de HA als zodanig een strikt duits product zou zijn; we kunnen vermoeden, hoe hij de nieuwe hoogduitse versie stelde tegenover allerlei (latijnse en dietse) drukken, die hij rondom zich verspreid zag.

Daar wij niet over het hoogduits origineel beschikken, moeten wij ons tot de tekst der vertaling beperken. Deze bevat 5 delen. Na het kalender, (het *Veni Sancte Spiritus*) en de 'vier beginselen der Evangelien', geeft het eerste deel 'de seven Ghetijden, na de seven daeghen vander weken' (meer dan de 2/5 van de druk). Het 2^{e} deel 'hout in veel schoone ghebedekens om des Morgens en Tsavonts te lesen, met de seven Psalmen der Penitentien van David, ende Letanien met ghebedekens der oude vaderen' (dit zijn teksten uit het Oude Testament). Het 3^{e} deel handelt over 'den Heylighen Sacramente der Biechte ende des Lichaems Christi'.

Het 4e deel is'ghestelt op de heylighe Drievuldicheyt ende Godts heylighen, ooc op de principaelste Feestdaghen der heyligher Kercken'. De gebeden tot Christus en Maria zijn zeer uitgebreid: passie-oefeningen enz. Van de suffragia zijn alleen die 'van de heylighe maechden ende weduwen' bewaard. Waarom? Het 5e deel betreft 'ghemeyne ende sonderlycke saken, oock voor crancken ende dooden', om te eindigen met 'seven devote Contemplatien, om alle daghe deur de gantsche weke te lesen' en de XV Oratien van S. Brigitta. Men ziet dadelijk hoe grondig dit alles verschilt, niet alleen van de Vorsterman-redactie, maar ook van de volgorde uit LHA. Hieruit zijn wel allerlei gebeden overgenomen, veel meer dan in de vorige dietse uitgaven, maar in een heel nieuwe schikking en geest.

Het zou een afzonderlijke studie vergen om uit te maken 1) wat uit de LHA nog bewaard en wat er bijgevoegd werd; 2) wat wij hiervan zouden kunnen terugvinden in de Vorsterman-redactie; 3) in hoever de vertaler al of niet afhankelijk is van de vorige dietse vertalingen, en 4) of hij wellicht teksten heeft ingelast, hetzij uit eigen vinding, hetzij uit de vroegere HA-vertalingen of andere dietse werken.

Besluiten

Uit onze voorafgaande uiteenzettingen zijn alvast enkele besluiten te trekken.

1. De HA heeft in de Nederlanden een zeer ruime verspreiding gekend: sinds het begin der 16e eeuw tot aan het einde der 17e eeuw (en daarna?). Daaruit blijkt dat het een graag gelezen gebeden- en getijdenboek was, dat ongetwijfeld zijn invloed heeft gehad op het vroomheidsleven onzer voorvaderen. En dit des te meer, daar steekproeven ons aantoonden, dat latere gebedenboeken hieruit ruimschoots, met of zonder vermelding der bron, hebben geput. Daarom past het, dat hiermee voortaan rekening zou gehouden worden bij de studie van onze vroomheidsgeschiedenis.
2. De HA werd ten onzent verspreid in velerlei vormen en gedaanten. Daarom is het nodig dat men voortaan deze onderscheiden vormen beter tot hun recht zou laten komen. Al is de

oorsprong de zelfde, de geest en de inhoud varieerden heel sterk, zodat ook de invloed er van telkens verschilde.
3. Over de oorspronkelijke vorm van de HA moet nog een nader onderzoek ingesteld worden, ten einde de ware herkomst er van vast te stellen, alsook de samenhang er van met de hele laat-middeleeuwse getijden- en gebedenliteratuur op internationaal vlak te bepalen.

Antwerpen, september 1962
Dr. A. Ampe, s.j.
Lid van het Ruusbroec-genootschap

ADDENDA
1. Bij p. 61, n. 1. Onder nr. M. 325 bewaart het Plantijnmuseum te Antwerpen (zie J. DENUCÉ, *Catalogue...* p. 95-6) een hs., dat Petrus Ma(e)rssaeus, bijgenaamd Cratepolius, geboortig uit Gulik, minderbroeder te Keulen, in october 1591 stuurde naar Jan Moretus, met de bede om het te drukken, wat nooit gebeurde. De titel luidt: *Hortulus animae juxta ecclesiae Romanae Usum cum ecphrasi et psalmorum enarratione.* - Het bevat o.a. de Horae Canonicae Mariae, passieoverwegingen enz. Het is blijkbaar bedoeld als aanvulling van Ischyrius, 'auctor noster', waarheen telkens verwezen wordt.
2. Bij p. 73. De 'Lijst van nieuwe uitgaven en antiquaria, nr. 95', H. Coebergh, Haarlem, dec. 1962, nr. A 4251, vermeldt een *Hortulus animae*, gehavend, zonder titelblad, *Typis Iacobi Mesens.* Dit ex. valt moeilijk te identificeren, maar komt volgens druk en band goed overeen met ex. uit Plantijn-museum, Jan Van Keerberghe, 1618. Al verschilt de druk, zou men geneigd zijn, het in deze omgeving te plaatsen.
3. Bij p. 73. *Hortulus Animae... Door H.D. Van den Houte... t'Hantwerpen*, *By Guilliam van Tongeren*, *woonende in de Cammerstrate inde Griffioen Anno 1632* (privilegie 1594). Samengebonden met 2 andere werken. - Recente aanwinst der bibl. van het Ruusbroec-genootschap. Elders nog niet vermeld.

Examen critique des éditions du 'Hortulus animae' imprimées aux Pays-Bas

Le *Hortulus animae* est loin d'être un livre inconnu aux bibliographes et aux historiens des idées et des arts. Il faut dire pourtant qu'on se contente généralement de notions et d'aperçus assez vagues, qui risquent d'amener des conclusions désaxées, sinon erronées, sur son histoire réelle. Dans le but d'obvier à ce danger, nous voulons attirer l'attention des chercheurs sur les problèmes, que pose ce livre si répandu et si important pour l'évolution de son

genre littéraire. Tandis que nous nous proposons d'expliciter ces questions dans d'autres publications, nous nous contentons ici de présenter aux lecteurs de cette Revue quelques vues, qui donnent accès au problème général.

Tout d'abord une bibliographie des éditions du Hortulus dans les Pays-Bas. De cette liste il faut écarter l'oeuvre de Christianus Ischyrius, qui porte bien le même titre, mais dont le contenu n'a que des faibles rapports avec notre livre. On doit faire la même remarque à propos du livre anglais *Ortulus anime*, imprimé par Mart, de Keyser à Anvers en 1530 sous des fausses adresses et qui est l'oeuvre de Francis Foxe. Pour nos pays nous pouvons signaler quatre éditions latines du Hortulus entre 1513 et 1540. Plus nombreuses sont les traductions en langue vulgaire. Distinguons le 'Hortulus simple', qui correspond directement au Hortulus latin, et le 'Hortulus double', dans lequel le précédent se voit augmenté de tout un recueil de textes dévots, qui n'ont aucun rapport direct avec le premier. Le 'Hortulus simple' ne parut pas seulement chez Vorsterman, mais également chez Hillen van Hoochstraten (1528), chez Van Ghelen (1573) et chez Verdussen (1594). Les éditions du 'Hortulus double' présentent deux types, soit qu'elles reprennent le texte des éditions Vorsterman, soit qu'elles remanient plus ou moins considérablement celui-ci. Nous avons pu découvrir ces publications à partir de 1548 jusqu'en 1685.

Un tout autre texte du Hortulus nous est offert dans la traduction de Damianus vanden Houte, O.P., d'après un nouvel original en haut-allemand. Nous ne comptons pas moins de 16 éditions flamandes entre 1552 et 1675 et trois éditions françaises dans la traduction de Nicolas de Leuze. Pour ce qui est des nombreuses éditions flamandes ou françaises publiées sous le nom du franciscain Fr. Vervoort († 1555), nous renvoyons le lecteur à notre étude dans *Ons Geestelijk Erf*, 1961, 300-318, et 1962, 129-164.

Dans un second paragraphe nous cernons de plus près le problème du Hortulus. Un examen quelque peu attentif nous fait constater facilement que son esprit et ses textes continuent globalement la tradition médiévale des livres d'heures et des livres de prières. Cela nous acule à la question de savoir si l'édition de Strasbourg de 1498, qu'on qualifie généralement de première, est

vraiment une oeuvre originale, ou si elle n'est qu'un chaînon dans une ligne traditionnelle des recueils de prières. On peut se demander de même si le titre de *Hortulus animae* lui est vraiment particulier, ou s'il est plutôt un nom commun désignant un type de livre de prières plus ou moins standardisé. Une autre question concerne l'influence que le Hortulus a exercée. La réponse se complique du fait que cette influence ne se mesure pas nécessairement au nombre des rééditions du Hortulus de 1498, s'il s'avère que celui-ci n'est pas une oeuvre originale, mais un produit, plus ou moins heureusement favorisé, d'une tradition anonyme dans le développement, que connut le livre d'heures et de prières sur un plan international. Dans cette perspective nous ne pouvons que signaler l'existence d'autres éditions de *Hortuli* avant 1498, ou d'adaptations à des fins particulières, (celles p. ex. que Plantin a maintes fois réimprimées), ou des refontes imposées par le Concile de Trente ou par plusieurs Papes.

Un troisième paragraphe nous renseigne plus en détail sur deux éditions flamandes du Hortulus chez Vorsterman, la première de 1534 que Kronenberg ne connaît que d'après des catalogues et dont nous pouvons signaler un exemplaire conservé à la Bibliothèque Municipale d'Anvers; la seconde dont nous avons découvert quelques cahiers épars reliés dans un recueil manuscrit de textes hétéroclites de la Bibliothèque Royale de Bruxelles, que nous décrivons en détail.

Un dernier paragraphe caractérise le Hortulus que Damianus vanden Houte a publié dans une traduction entièrement nouvelle d'un original en haut-allemand, qui présente une rédaction fortement remaniée. C'est cette forme du Hortulus, qui s'est le plus répandue dans notre pays, mais qui ne saurait faire oublier toutes les autres rédactions.

C'est en somme dans la comparaison de toutes les multiples formes, sous lesquelles le Hortulus s'est propagé, qu'on se rend compte des nombreux problèmes que posent l'apparation et la prolification du Hortulus.

Het kommentaar van Jacques Grévin op Vesalius' tekst in de Plantin-uitgaven van het 'Epitome'

door Dr. L. Elaut
(Gent)

Ondanks de geweldige tegenkanting die Vesalius met zijn revolutionaire vernieuwing van de menselijke anatomie had ontmoet, konden zijn opvattingen toch geleidelijk doordringen. Flink had hij zich te weer gesteld en, af en toe, scherp van zich afgebeten, wanneer hij meende dat zijn werk onrechtvaardig of met kwaad opzet werd aangevallen. Met onbaatzuchtigheid en moed speelde hij open kaart, en niets liet hij onverlet om de geleerde wereld te overtuigen.

Door anatomische sekties die hij zelf uitvoerde, en waarop hij elke aanwezige de vele vergissingen van de Galenische ontleedkunde voor de ogen legde en letterlijk onder de neus stak, slaagde hij er in zijn goed recht te doen zegevieren. Hoe hij die kolleges en demonstraties, reeds in 1540 te Bologna hield, is door het verslag van een ooggetuige, in 1959 uitgegeven, nog duidelijk gebleken.[1.]

Meer met zijn geschriften dan met zijn woord drong hij door, al lieten zijn tegenstanders niet na hem op de voet met hun boeken te volgen. Zijn *De Humani Corporis Fabrica* van 1543, en die van 1555, waren een alles overrompelende getuigenis voor de waarheid. Daarenboven kon het *Epitome* van zijn hoofdwerk, dat hij ook in

1. R. Erikson, *Andreas Vesalius' first public Anatomy at Bologna*, Uppsala, 1959.

1543 uitgaf, meer een leeratlas dan een leerboek, door zijn handzaamheid en zijn geringe prijs een talrijker lezersschaar bereiken en de medische studenten tot groot nut strekken.

Minder door haar tekst dan door haar oorspronkelijke verluchting had de *Fabrica* opgang gemaakt. Het *Epitome* deelde om dezelfde redenen in die geweldige belangstelling. Allerhande uitgevers en plagiarissen vonden hier een kolfje naar hun hand, en daar de zucht om het gewin met de verspreiding van een vernieuwde tak van wetenschap best te verzoenen was, verschenen weldra tal van uitgaven, die in mindere of in meerdere maat de *Fabrica* naäapten, of het *Epitome* aan een omwerking prijsgaven.

Zo zag in 1568, vier jaar na Vesalius' dood, te Venetië een *Fabrica* op kleiner formaat het licht; zij was toegerust met platen die kennelijk op de uitgaven van 1543 en 1555 waren afgekeken. Reeds in 1546 had Vesalius betreurd dat het *Epitome*, zonder enige bekommering om de exaktheid, was nagetekend door de Engelse uitgever Gemini, die het boek tegen een goede prijs, 't zij met bedekte, t'zij met onbedekte alluzies op de auteur, aan de man bracht. Waren de platen nog maar goed geweest, schrijft de anatoom bitter; ik ben beschaamd, als iemand zou menen dat ik die platen in zulke vorm uit mijne handen had laten komen.[1.]

Ook de tekst van het *Epitome* van Gemini is niet die van Vesalius, maar kwam uit een obskuur geschriftje van de obskure anatoomchirurgijn Vicary, die het nog elders had vandaan gehaald.[2.] De Gemini-boekjes gingen onder de naam van *Compendiosa* (1545, 1553, 1559, 1564, 1569) met Franse en Engelse edities van de hand; het waren de eerste plagiaten van het *Epitome.*

Het moet zijn dat de Gemini-onderneming, die zich op haar eigen koperplaten liet voorstaan, ingang vond, want Duitse uitgevers kopieerden die op haar beurt, terwijl de Franse uitgever André Wechel de arts, dichter en toneelschrijver Jacques Grévin, kon warm maken, om voor die platen een passende tekst samen te stellen.

Zo kwamen te Parijs, van Wechels pers, eerst een Latijnse en vijf jaar later een Franse *Epitome*, waar de naam van Vesalius bij

1. *Brief over de Chynawortel*, Opusc. Selecta Neerl. III, 1915, blz. 190.
2. H. Cushing, *A bio-bibliography of A. Vesalius*, N. York, 1943, blz. 119 en 125.

te pas werd gebracht. Het zijn *Anatomes/totius*, *aere in/sculpta delineatio*,/*cui addita est epitome innu/meris mendis repurgata*, *quam/ de corporis humani fabrica conscripsit/clariss. And. Vesalius... per Jacobum Grevinum 1564;* en *Les portraicts anato/miques de toutes les/parties du corps humain/... L'Abbregé d'André Vésal*, *et l'explication d'iceux*, *accompagnee/d'une declaration Anatomique/par Jaques Grevin /de Clermont en Beauvoisis*,/*Medecin à Paris. (1569)*.

Van deze uitgaven brengt Harvey Cushing een gedetailleerde bibliografische beschrijving[1] met een opgaaf van de biblioteken waar een eksemplaar voorhanden is.

Tot ver in de zeventiende eeuw, bleven de platen van het *Epitome* de gunst van uitgevers, van studenten, van chirurgijnen en artsen genieten, en werden auteurs bereid gevonden om daarvoor een kommentaar te schrijven, of een nieuwe tekst pasklaar te maken. Maar altijd stond de naam van Vesalius in de titel vermeld, om daarmee een waarmerk van wetenschappelijke degelijkheid aan het boek mee te geven. Cushing somt al die uitgaven op.

Een auteur wiens naam, nog meer dan die van Gemini, bij het *Epitome* en de verluchting van dat laatste is betrokken geweest, was de Spaanse anatoom Juan Valverde de Hamusco, een leerling van Realdo Colombo, Vesalius' opvolger te Padua. Latijnse, Spaanse, Italiaanse en Nederlandse uitgaven hiervan, vanaf het jaar 1556 tot het jaar 1647, worden door Cushing vermeld in zijn hoofdstuk ‘The Fabrica and its sequelae’. Er zijn 3 Plantin-uitgaven bij: 1566, 1568 en 1579.

Voor die Plantin-uitgaven werd J. Grévins tekst ten geleide van de verluchting meegegeven. Maar ook de tekst van Vesalius' *Epitome* zelf werd meegegeven door Plantin in 1566 (Latijn), in 1568 (Nederlands) en in 1579 (Latijn). Een laatste maal vindt men Plantin en Grévin te samen met de Vesalius-Valverdeplaten in de *Anatomie ofte Af-beeldinghe van de Deelen der menschelijcken lichaems en derselver Verklaringhe*, *Amsterdam bij Cornelis Danckertz 1647*.

***

1. *Op. cit.*, blz. 128-130.

Onderhavige bijdrage beperkt zich tot een studie over Jacques Grévin en zijn *Epitome*-tekst, in het bijzonder omdat de artshumanist te Antwerpen heeft vertoefd, en met de aartsdrukker Kristoffel Plantin in betrekking stond.

Jacques Grévin had een kort maar bewogen leven (± 1538-1570). Hij werd te Clermont bij Beauvais geboren, liet zich spoedig opmerken door zijn poëzie en zijn aanleg voor het schrijven van komediën; hij wordt wel eens beschouwd als de grondlegger van het Franse toneel. Vanaf 1556 ging hij zich op de studie van de geneeskunde toeleggen; hij studeerde af in 1562. Zijn beste literair werk dagtekent uit die tijd. Reeds in 1560 stond hij als protestant aangeschreven en moest uitwijken, eerst naar Engeland, later naar Nederland en tenslotte naar Italië, om aan erger te ontsnappen. Hij overleed te Turijn in 1570.[1.]

Als dichter wordt Grévin tot de geestesverwanten van de Pléiade gerekend. Als medicus schreef hij twee boekjes over de geneeskracht van het antimoon (1566 en 1567), en een ander over de giften (1568); zij worden als zijn beste geneeskundige werken beschouwd. Zij zijn in het Frans en tamelijk kwerulant van toon. Deze boekjes bezorgden hun auteur een niet onverdiende faam, ook buiten Frankrijk; ze werden in het Latijn vertaald, maar brachten hem de onvermijdelijke kritiek. Hij nam vergelding, zoals een dichter dat doet, met verzen.

Grévins anatomisch geschriftje is zijn eerste medische publikatie. Het dagtekent uit 1564 en werd, bij de bovenvermelde Franse, Nederlandse of Latijnse edities geplaatst. De auteur was maar sinds een paar jaren afgestudeerd en liet zich reeds door een uitgever inschepen om een kunstambachtelijke onderneming, met het gezag van zijn literaire naam en zijn doctorstitel te steunen.

Daar het gepubliceer van het *Epitome* in het raam van de anatomische bedrijvigheid vaak meer op commerciële dan op wetenschappelijke gronden was berekend, kunnen wij moeilijk beweren dat het onder een bijzondere aandrang of voorliefde tot de anatomie is geweest dat Grévin zijn 14 bladzijden kommentaar

1. L. Pinvert, *Jacques Grévin. Sa vie*, *ses écrits*, *ses amis*, Paris 1898; R. Récatas, ‘L'humanisme de J. Grévin, médecin et poète de la Pléiade’, in *Mélanges H. Grégoire*, Bruxelles, 1953.

op het *Epitome* geschreven heeft, daar waar Vesalius er tweemaal zoveel aan besteed had. We hebben de indruk dat het meer een bravourstuk is geweest vanwege een weinig konformistische arts, die in Vesalius' tekst geen vergissingen maar wel tekorten had aangevoeld. Door het ontbrekende in te voegen, kon hij tot een beter begrip van het gehele bijdragen.

***

Wat ons stijft in deze mening is het ‘Advertissement’ dat Grévin bij zijn Franse vertaling van het *Epitome* heeft geplaatst voor de Wechel-uitgaaf van 1569. Hij wil met zijn geschrift de chirurgijnen ten dienste staan. Deze zijn het Latijn en het Grieks niet machtig om zich met Vesalius te behelpen; door de fortuin onrechtvaardig bejegend, konden zij de oude talen niet leren maar, door de natuur rijk begaafd, baanden zij zich een weg in de chirurgie; zij staan, als zelfstandige en koene werkers onder hun evenmensen, en zijn een achtenswaardige groep; wie er toe in staat is, moet hun verstandelijke en sociale positie helpen verhogen. Het is plicht, en met in de volkstaal te schrijven draagt men bij om de woordenschat van de Franse taal uit te breiden. Het is onbillijk zijn schoonste jeugdjaren te moeten doorbrengen met de studie van een vreemde taal, laten wij onze chirurgijnen helpen: ‘je ne dy pas que la cognoissance des langues ne soit à loüer: mais elle ne nous seroit necessaire, si ce qu'elles contiennent, estoit tissu par une main Françoise. Ayant donques deliberé d'aider en partie, voire d'enrichir, s'il m'est possible, nostre langue, i'ai choisi ce qui m'a semblé estre convenable à ma profession, à scavoir le traicté de l'une des parties de Medecine, laquelle est auiourd'huy la plus requise et necessaire...’.

Uit die woorden spreekt geen liefde tot het wetenschappelijke onderzoek, maar liefde tot de minder goed bedeelde ambtsgenoten. Het is een zeer bijzonder motief dat de opgejaagde protestantse medicus bezielt. Dat woord vooraf had geen zin in een Latijnse editie van het *Epitome.* Die vertaling was het laatste medisch geschrift van Grévin die in 1570, in ballingschap stierf.

***

Een vergelijking tussen de twee auteurs leidt tot de konklusie dat zij het over een verschillende boeg hebben gegooid. Vesalius brengt zes kapittels, elk met een zeer algemene titel voorzien: over de beenderen en de kraakbeenderen, d.w.z. de delen die het lichaam tot steun dienen, over de banden en de spieren, d.w.z. de instrumenten van de willekeurige beweging, over de organen die de spijsvertering ten dienste staan, over het hart en de organen die het ten dienste staan, over de hersenen en de organen die hen ten dienste staan, over de voortplantingsorganen. Daarop volgt een opsomming van de uitwendige delen, en een nog kortere van de beenderen van het menselijk lichaam. Het is van een tamelijk summiere maar didaktische precisie.

Grévin geeft 12 kapittels: over het verschil der lichaamsdelen, over de beenderen, over de kraakbeenderen, over de banden, over de vezels, het vlees en de vliezen, over de klieren en het vet, over het (been)merg, over de binding van alle beenderen, over de organen van het animale stelsel, over de organen van het vitale stelsel, over de organen van het naturale stelsel, over de menselijke voortplanting. Tot slot is er een tabelle met akkolades, verdelingen en onderverdelingen, die aan het geheel een overzichtelijk karakter verlenen en op de visuele mnemotechniek afgestemd zijn.

Grévin legt het aan boord alsof hij de grondtrekken van Vesalius' anatomie wil aanvullen, door een meer explicitieverende omschrijving van de weefsels dan van de orgaanstelsels. Hij heeft de funktionele weefselbouw en minder het organisch saamgebondene op het oog. Hij houdt zich aan een algemene anatomie, terwijl Vesalius reeds het gebied van de bijzondere anatomie betreden heeft. Zo is toch de inhoud van Grévins korte hoofdstukjes over het been, het kraakbeen, de banden, de vezels, het vlees, de klieren, het vet, enz.; Vesalius spreekt daarover niet, doch gaat tot de systematiek van de orgaanstelsels over.

Zo gezien, blijkt Grévin een goede aanvulling van Vesalius te zijn; zijn kommentaar bij het *Epitome* dat in wezen en vorm Vesaliaans is en blijft, zou de studenten-artsen ten goede komen en zal hun inzicht in de fundamentele anatomie en de funktionele betekenis van de systemen verdiept hebben.

Vesalius voelt niet veel voor spekulatieve beschrijvingen; Grévin,

wellicht onder invloed van zijn dichterlijke aanleg, kan er zich moeilijk van ontdoen en keert naar het algemene terug, in plaats van te diffentiëren. Wat Vesalius systematizeert, brengt Grévin meer bijeen, en gaat hij van een struktureel standpunt uit bekijken; hij verdoezelt de scherpe grenzen en zoekt naar algemener kenmerken, die hij verenigt in plaats van ze gescheiden te beschouwen. Zo schrijft hij een kort funktioneel-anatomisch kommentaar ten overstaan van de meer deskriptief-morfologisch aangelegde Vesalius.

Tussen de twee kommentaarschrijvers op de *Epitome*-beelden is er over de grond der zaak geen tegenspraak. Grévin valt kordaat Vesalius bij waar deze ‘stoutelick en by avonturen niet sonder redenen, gedacht heeft dat hy behoorde metten ouders te verschillen’[1]; hijzelf grijpt zeker niet terug naar de Galenische anatomie, wanneer hij meent te moeten afwijken van de ‘leeringe Andries Vesalius’. Hij wil voorts ook maar enkele korrekties aanbrengen in de letters, die aanwijzingen verstrekken voor de verklaring van de figuren.

De Grévin-tekst werd ten ‘behoeve ende profijt vander ghemeynten’ uitgegeven, dat is van diegenen die met behulp van platen en tekst een opleiding in de anatomie moeten krijgen. Dit zullen in de allereerste plaats de toenmalige chirurgijnen geweest zijn. De synoptische tabel op het eind spreekt ook in die zin.

***

Plantin heeft voor zijn eerste uitgaaf van het *Epitome* in 1566 de Grévin-tekst gebruikt. Als man van het vak, die een fijne neus had voor wat goed, geschikt en gewenst was voor zijn lezende en studerende kliënteel, voelde Plantin dat hij met een heruitgaaf van het Grévin-Gemini-Wechel *Epitome* uit 1564 een kultureelwetenschappelijke zaak diende, die ook zijn handelsfirma ten bate zou komen. Hij schrijft in de opdracht aan de Antwerpse magistraat van 1566, dat Grévin Vesalius' *Epitome* had terechtgewezen en verbeterd. We menen dat hij juister had gezegd ‘toegelicht’, want van een terechtwijzing in de echte zin van het woord is geen spraak.

Nauwe banden van innige vriendschap en goede verstand-

1. *Anatomie ofte Af-beeldinghe*, uitg. Danckertz 1647, blz. 180.

houding bestonden tussen het Parijse uitgeversbedrijf van Andreas Wechel en de Antwerpse Gulden Passer, en met de geleerde Grévin was Plantin wegens velerlei redenen verbonden ‘cui me pluribus nominibus fateor devinctum’. Daarom had de aartsdrukker het kommentaar van Grévin bij dat van Vesalius gevoegd, zodat de student in de medicijnen en de jonge arts niets te kort hadden om hun anatomische kennis op peil te houden. Er staan heel wat meer platen in, dan in de andere *Epitome*-uitgaven, zegt Plantin, ze zijn daarenboven duidelijker, en niet overladen in hun beknoptheid. Hij sluit met een dankwoord voor de magistraat en met de belofte dat weldra zijn sinds tien jaar in 't vooruitzicht gestelde boek, *Thesaurus theutonicae linguae*, over enkele maanden het licht zal zien,[1.] hetwelk de rijkdom van de voor arm gehouden Nederlandse taal voor allen zal blootleggen.

In de *Bibliotheca Belgica* heeft F. van der Haeghen,[2.] in het lang en in het breed de Plantin-uitgaaf 1566 van het *Epitome* ontleed en alle bibliografische bijzonderheden nauwkeurig aangetekend. Over Grévin en de toedracht van zijn kommentaar ten overstaan van Vesalius heeft de Gentse hoofdbibliotekaris geen woord gerept; het lag niet op zijn weg. Daarom was het niet overbodig hier op de betekenis van het korte geschrift van de Franse arts en humanist te wijzen. Het moge voorts de klemtoon leggen op Plantin zelf, die elk gebied van de menselijke kennis met zijn machtig bedrijf hielp verrijken, en precies die mannen op het gepaste moment wist uit te kiezen, welke hem voor dat opzet zeer gelegen kwamen.

Le commentaire de Jacques Grévin sur le texte de Vésale dans les éditions plantiniennes de l'‘epitome’

L'*Epitome* d'André Vésale a joui au cours des seizième et dixseptième siècles d'un grand renom; il se traduit e.a. par un nombre d'éditions, de traductions et de commentaires plagiés. Parmi eux il convient de citer trois éditions plantiniennes, en 1566, en 1568

1. Verscheen slechts in 1573.
2. Tome 25, 1880-1890, V. 91.

et en 1579 dont celle de 1568 en néerlandais, les autres en latin. Tout en donnant une plus large part et un plus grand soin aux figures. l'éditeur, pour fournir le texte, s'est servi de deux commentaires, celui de Vésale même et un autre de Jacques Grévin médecin et humaniste. Les deux textes sont complémentaires celui de Grévin a une portée morphologique générale, tandis que celui de Vésale se caractérise par une description anatomique systématique. Il n'y a, quant au fond, aucune contradiction entre les deux auteurs, il n'y a qu'une différence d'ordre méthodologique; Grévin s'avoue Vésalien et opposé aux doctrines anatomiques de l'antiquité. Plantin en publiant ces *Epitome* s'est montré à la hauteur de sa tâche; il a su choisir au moment opportun les hommes qualifiés pour donner de l'éclat à son entreprise aussi bien au point de vue économique, que culturel et scientifique.

De Antwerpse hervormingsgezinde drukker Mattheus Crom en zijn naaste omgeving

door Mr. H.F. Wijnman
(Amsterdam)

I

Degeen die zich op de hoogte wil stellen van de bedrijvigheid van de Antwerpenaar Mattheus Crom als drukker wordt het al bijzonder gemakkelijk gemaakt. Hij behoeft slechts op te slaan het in 1961 verschenen derde stuk van het derde deel van Nijhoff-Kronenberg's *Nederlandse bibliographie van 1500-1540* om daarin alle bekende drukken van Crom aan te treffen, die tot en met 1540 zijn verschenen, terwijl men voor een aantal van diens persproducten, die vanaf 1540 het licht hebben gezien, een door Willem de Vreese zorgvuldig bewerkte lijst kan raadplegen, die als bijlage is opgenomen bij een biografie van Th. J.I. Arnold in het *Jaarboek der Koninklijke Vlaamsche Academie voor taal- en letterkunde*, XV (Gent 1901).

De lijst van Mejuffrouw Kronenberg bevat een 18tal tussen 1537 en 1540 gedateerde van Crom's naam voorziene drukken, benevens een 5tal ongedateerde doch wel gesigneerde, de lijst van Prof. de Vreese bevat 12 titels, gedateerd tussen 1540 en 1543/'44 of ongedateerd, waarvan er een 5tal ook bij Nijhoff-Kronenberg voorkomen. In totaal zijn dus van Crom met zekerheid 30 drukken bekend; hieronder zijn uitgaven van het Nieuwe Testament in de Latijnse vertaling van Erasmus en in de Engelse vertaling van Miles Coverdale. Crom heeft echter na 1540 meer drukken verzorgd dan men bij de Vreese vindt opgesomd.

Wil men zich orienteren over het leven van bovengenoemde drukker, dan gelukt dit niet zo gemakkelijk. Immers feitelijk moet men zich nog steeds behelpen met een notitie, te vinden in F. Olthoff's werk over *De boekdrukkers*, *boekverkoopers en uitgevers in Antwerpen* (Antwerpen, 1891), die als volgt luidt:

> '*Crom*, C r u m , M a t h e u s , boekdrukker, aangenomen in St-Lucasgilde in 1542. Hij was reeds werkzaam in 1537 en woonde in de Cammerstraete[1.] I n d e n K e t e l ; in 1541 vinden wij hem woonachtig in de Corte Cammerstraet, I n h e t H u y s v a n D e l f t en in 1557 by die Ysere Waegheplaetse waarschijnlijk ook in de Cammerstraet. Hij bediende zich van het volgende drukkersmerk[2.]:

> In 1543 drukte Steven Mierdmans voor hem een werkje genaamd *Der siecken troost; onderwysinghe om ghewillichlyck te sterven.* Antwerpen, Matth. Crom 1543, in-8°, hetwelk in den *Index van verboden boeken*, verschenen bij Chr. Plantijn in 1570 voorkomt'.

Deze biografie - gebaseerd op titelpagina's van door Crom gedrukte werken en op diens inschrijving in het St-Lucasgilde, gepubliceerd in *De liggeren en andere historische archieven der Antwerpsche St-Lucasgilde*, bew. door Ph. Rombouts en Th. van Lerius (Antwerpen 1872) - geeft aanleiding tot een enkele opmerking. Het lijkt niet erg waarschijnlijk, dat Crom in 1557 nog leefde en te Antwerpen 'by die Ysere Waegheplaetse' woonachtig was. Raadpleging van Nijhoff-Kronenberg doet dan ook zien, dat 1557 een drukfout is voor 1537: N.K. no. 4202 vermeldt *Dat leven ons Heeren* van Guilielmus van Branteghem 'ghedruckt by Mattheus

1. De Cammerstraete heet thans Kammenstraat en bevindt zich vlak bij de Groenplaats in de richting van de Schelde.
2. Monogram.

Cromme voor Adriaen Kempe van Bouck-hout by die ijsere wagheplaetse', dat op 24 dec. 1537 het licht zag. Maar tevens blijkt, dat dit niet het adres is van Crom, maar van de uitgever Adriaen Kemp.[1] Dat Crom in de tegenwoordige Kammenstraat In den Ketel heeft gewoond, volgt uit het adres van N.K. no. 3393: *Leven ons Heeren na het scriven der vier Evangelisten*, 'ghedruct Tantwerpen in die Cammerstrate inden Ketel by Mattheus Crom 1539'. Latere drukjes localiseren Crom 'int Huys van Delft' in de tegenwoordige Kammenstraat, n.l. N.K. no. 3682: *Die passie*, *verrisenisse ende hemelvaert ons Heeren Iesu Christi*, 'ghedrnct (sic) Tantwerpen in die Cammerstrate int huys van Delft[2] by Mattheus Crom' (1540?), en N.K. 2032: *Nieu tijdinghe van die vergaderinge van Wormes*, 'ghedruct Tantwerpen by Matteus Crom int huys van Delft'. In dit drukje komt een brief voor van 1 okt. 1540 en een antwoord van 8 dec. 1540, in verband waarmede het jaar van uitgave op 1540'/41 wordt gesteld. Andere adressen van Mattheus Crom zijn niet bekend, evenmin verdere levensbijzonderheden of familieomstandigheden. Slechts heeft Prosper Verheyden aan het licht gebracht,[3] dat op 24 sept. 1546 Geertruyt Scrommen te Antwerpen het octrooi van boekhandelaar verkreeg. Men heeft uit de overeenkomst van namen wel geconcludeerd, dat Geertruyt Scrommen de vrouw of liever gezegd de weduwe van Mattheus Crom is geweest en dat zij na de dood van haar man de boekhandelsaffaire van deze heeft voortgezet.

II

Tot mijn verrassing vond ik verleden jaar het eerste spoor van een familiebetrekking van Mattheus Crom in het Staatsarchief te Aurich in Oost-Friesland. Zoekend naar gegevens omtrent de

1. Behalve een Latijnse uitgave en een tweede Hollandse van genoemd werkje resp. uit 1537 en 1538 met de naam van Adriaen Kempe als uitgever (N.K. 486 en 2558), verscheen in 1539 een Franse 'en Anvers par Adrien Kempe et Mathieu Crome' (N.K. 490).
2. In het Huis (Schilt) van Delft te Antwerpen worden gesignaleerd de drukkers Hendrick Eckert van Hombergh 1500-'21 (deze kocht het huis in 1499), Peter Kaetz (circa 1525) en Joannes Steels 1533-'36; zie Olthoff i.v.
3. *Tijdschrift voor boek- en bibliotheekwezen*, VIII (1910), blz. 213.

drukker Steven Mierdmans of Mierdman, die tussen 1554 en 1558 te Emden voorkomt, trof ik in de in genoemd archief berustende Kontrakt-Protokollen van Emden dd. 3 sept. 1574 (dl. 14, f° 105) een acte aan betreffende de nalatenschap van Mierdmans' weduwe. Nu was tot dusverre slechts de voornaam van deze vrouw bekend: op lidmatenlijsten van de Londense Vluchtelingengemeente uit 1550 en 1551 komen voor 'Stephanus Myrman met Elisabeth'[1], terwijl in het *Bouck van den aermen vremdelinghen wtgedeilt binnen Embden* dd. 19 sept. en 1 dec. 1573 vermeld wordt een bedrag van f. 200. - 'ontfanghen van Hendric van Haellewijn van het testament van L i j s k e n M i e r m a n, weduwe van Steven Mierman, dat zij den armen duytschen alhier ghegheven hadde'.[2]

Uit de genoemde acte van 3 sept. 1574 blijkt echter, dat Elisabeth of Lysken de achternaam C r o m droeg. In verband met de afwikkeling van de nalatenschap van Elisabeth verschenen toen nl. voor de autoriteiten van Emden Steven Mierdmans' broer Hans Mierdmans te Hooge Mierde in de tegenwoordige Nederlandse provincie Noord-Brabant, gevolmachtigd door verschillende aldaar wonende familieleden, alsmede 'Anthonij Alen van Hasselt als vulmechtigen van wegen L i j s k e n M y r m a n s' broeder Arendt C r o m unnd seins broeders Dierick Croms saligens erven und van wegen P i e t e r M e s e n s ahn statt seiner hussfrouwen Marryken Croms nha luet seiner vullmachtschrift under der stadt van Antwerpen segell am lestleden anderen Augusti datirt.' Verder verschenen nog in persoon Pieter Roey, burger van Emden, en zijn vrouw Martyncke Crom.

Dit is een heel merkwaardige acte, want nu wordt het duidelijk, dat Mattheus Crom in Antwerpen de compagnon is geweest van Steven Mierdmans. Immers het door Olthoff geciteerde boekje uit 1543 *Der siecken troost* vertoont op de titelpagina het monogram van Crom en aan het einde de woorden 'Ghedruct Tantwerpen, by Steven Mierdmans.' De bibliografie bij De Vreese citeert hetzelfde

1. *Publications of the Huguenot Society of London*, X, 1 (1900), blz. 209 en 214.
2. *Werken der Marnix-Vereeniging*, I, 2: *Stukken betreffende de diaconie der vreemdelingen te Emden 1560-'76 uitgeg. door* J.J. van Toorenenbergen (Utrecht 1876), blz. 40.

werkje onder n° 6, bovendien nog de beide volgende, die ontstaan zijn door de samenwerking van Crom en Mierdmans:

(9) *Der Christen reghel. Hoe elck Christen mensche daghelics behoort te leven.* 1543;

(10) *Gheloove, hope ende liefde. Hoe een yeghelijck hem daer daghelicx in oeffenen sal.* 1543.

Vermeldenswaard is, dat van al deze boekjes een exemplaar aanwezig is op de Universiteitsbibliotheek te Gent (resp. 32, 24 en 16 ongenummerde bladen) en dat alleen het eerste reeds op de Index van 1546 voorkomt.

Uitteraard heeft De Vreese zich met Crom en Mierdmans bezig gehouden. Hij vraagt zich af, in welke verhouding beiden tot elkander stonden. 'Zou Mierdmans zijn drukmateriaal in den loop van het jaar 1543 aan M. Crom overgedaan hebben? Leende Mierdmans (zijn) lettersoorten aan M. Crom? Wellicht mag men denken aan een soort van vennootschap', oordeelt hij ten slotte. De laatste conclusie is op grond van de familieverhouding tussen Crom en Mierdmans als juist te aanvaarden, alleen weten wij nog niet of Mattheus de broer of de vader is geweest van Elisabeth, m.a.w. of Mierdmans met zijn zwager dan wel met zijn schoonvader geassocieerd is geweest.

De Antwerpse stadsarchivaris Prof. Dr. Fr. Blockmans was zo vriendelijk voor mij de acte op te sporen, die met de te Aurich gevondene correspondeert.[1.] En zo kwam ik te weten, dat op 2 aug. 1574 voor de Antwerpse schepenen verschenen a) Aert Crom, optredende voor zichzelf, b) Marie Tymmermans, dochter van wijlen Gheertruyt Crom, de zuster van Aert, met P e e t e r M e e s e n s haar man, c) Marie Cuyermans weduwe van wijlen Diericx Crom, d) Gheertruyt Crom, dochter van dezen Diericx met haar man Gheerard Collaert, e) Symon Jordaens[2.] als vader en voogd van zijn kinderen en van wijlen Martynke Crom, ook een dochter van wijlen Diericx, f) de voormelde Aert Crom en Symon Jordaens in naam en als voogden van de minderjarige kinderen van

1. *Schepenbrieven van Antwerpen* in het Stadsarchief, no. 340 (1574), f° 268 r°.
2. Volgens mededeling van Prof. Blockmans was Symon Jordaens een oudoom van de bekende schilder Jacob Jordaens, zie Génard, *Notice sur Jacques Jordaens suivie du catalogue des principales oeuvres de ce maître* (Gand, 1852).

dezelfde Diericx. Zij allen gaven machtiging aan Anthonis Aleman van Hasselt om de erfenis van Elisabeth Crom te Emden te aanvaarden.

Met Peeter Meesens of Mesens zijn wij op bekend terrein. Volgens Olthoff i.v. was dit een Antwerps boekverkoper, die omstreeks 1534 als leerjongen bij de hervormingsgezinde drukker Henrick Peetersen van Middelborgh werkzaam was en als meesterboekverkoper in 1557 als lid van het Sint Lucasgilde te Antwerpen werd aangenomen. Hij kreeg op 20 sept. 1558 octrooi als boekdrukker en boekhandelaar.[1.] Verder wordt hij vermeld tussen de huurlingen van de kerkfabriek van O.L. Vrouwe in rekeningen van 1562 tot 1579. Hij woonde 'Op 't Kerckhof' en was de stamvader van een uitgebreid geslacht van drukkers. Wanneer hij omstreeks 1534 leerjongen is geweest, zal hij omstreeks 1520 geboren zijn.

III

Uit het voorgaande is te concluderen, dat Lijsbeth Crom twee broers heeft gehad, nl. Aert, die nog leeft in 1574 en Dirck, die in dat jaar overleden is en een weduwe Marie Cuyermans heeft nagelaten. Kinderen van Dirck zijn: a) Gheertruyt, getrouwd met Gheeraert Collaert, b) Martyncke, getrouwd met Symon Jordaens en c) ten minste twee ongenoemden, die in 1574 nog minderjarig zijn. Verder heeft Lijsbeth een zuster gehad, Gheertruyt Crom geheten, die met een zekere Tymmerman getrouwd is geweest; hun dochter was Marie Tymmermans, getrouwd met de Antwerpse drukker Peeter Meesens. De plaats, die Pieter Roey te Emden en zijn vrouw Martyncke Crom in de familie innamen, is niet duidelijk, doch gelukkig komen de Kontrakts-Protokollen van Emden ons hier te hulp. In deze registers (dl. 7, bl. 31) treft men nl. de huwelijksvoorwaarden van dit echtpaar aan:

> 'Anno 1558 den 13 January sindt thor Eeren Godes... Hillick... besloten twyschen P e t e r R o y van Mastricht eins und M a r t i n T y m m e r m a n s, Lubbert Tymmermans dochter andersiets, als dat Peter Roy bringeth an Martin

1. *Tijdschrift voor boek- en bibliotheekwezen*, VIII (1910), blz. 218.

seiner eelichen Huysvrouwe tweehundert gulden enz. Tuige Johan van Amsterdam und Johan Galliardt Borger bynnen Embden'.

Uit dit stuk blijkt, dat de vrouw van Peter Roy of Roey niet Martyncke Crom, maar Martyncke Tymmermans heette, dat zij een nichtje was van Steven Mierdmans en een zuster van Marie Tymmermans, de vrouw van de drukker Peeter Meesens. De twee meisjes waren dochters van Geertruyt Crom en Lubbert Tymmerman, van welke laatste wij dus thans de vóórnaam kennen. Beide ouders waren in 1574 overleden.

Peter Roy wordt in de acte van 3 sept. 1574 burger van Einden genoemd, doch zijn naam komt in het Burgerboek van deze stad niet voor. Wel werd op 20 juni 1554 Jan Roy van Maestricht als burger van Emden ingeschreven. De oplossing is nu gemakkelijk: Jan is de vader geweest van Peter en laatstgenoemde behoefde als zoon van een burger niet meer zelf als zodanig worden ingeschreven. De vader werd in 1549 in Engeland genaturaliseerd,[1.] sloot zich aan bij de Gereformeerde Vluchtelingengemeente te Londen, die door de Poolse edelman Johannes a Lasco in 1550 was georganiseerd, en vluchtte na de troonsbestijging van Bloody Mary in 1553 met vele anderen per schip, vergezeld door zijn vrouw en twee kinderen[2.] via Denemarken naar Emden, waar hij op 26 maart 1554 aankwam. Aldaar had Jan Roy in verband met de gedragingen van zijn zoon Peter wel eens strubbelingen met de Kerkeraad,[3.] maar na de dood van Bloody Mary keerde hij naar Engeland terug, waar hij in 1562 wederom werd genaturaliseerd.[4.]

Het is jammer, dat het beroep van Peter Roy niet na te speuren was, immers het is verleidelijk om hem te identificeren met P e t e r B o e c k d r u c k e r, die op 18 juli 1569 in het Kerkeraadsprotocol van de Gereformeerde Gemeente te Emden voorkomt:

1. *Publications of the Huguenot Society of London*, VIII (1893), blz. 210.
2. 'Johann Roy mett synn Husfrue och II Börn', zie o.a. *Bibliotheca reformatoria neerlandica*, IX ('s-Gravenhage 1912), blz. 89.
3. 16 aug. 1557 'Johan de Roy ys hyr vermanet dat he solde unbillijck de predicanten naseggen, dat se hem nicht ordentlick synes soens halven solden vermanet hebben. Darup he gesecht de sick geargert' (Kerkeraadsprotocol van de Gereformeerde Gemeente te Emden, thans op het Stadsarchief te Emden).
4. *Publications of the Huguenot Society* l.c.

> ‘Is ons ingebracht van P e t e r B o e c k d r u c k e r als dat he ein yar lanck syck van ons untholden heft, um dat he der Doeperen thohengich geworden als seer ock, dat he der kinderdoepe niet voer gudt ansyen kan. So schoeien Paulus unde rector hem darup ansprecken.’

Deze identificatie kan echter niet juist zijn, omdat Peter Roy met zijn gezin in 1568 met vele anderen voorkomt als bewoner van een huis in ‘the liberty of Shoredich’ te Londen: ‘Peter de Roye and Markyn his wif, Nicholas, John and David their sonnes, Mary and Johan their daughters.’[1.]

Peter Roy, die omstreeks 1535 te Maastricht geboren werd,[2.] is blijkbaar een weinig interessante figuur geweest. Een onderzoek naar zijn verdere levensomstandigheden leverde alleen nog maar op dat hij op 6 maart 1559 met 25 andere met name genoemde personen het ongenoegen opwekte van de Emdense Kerkeraad, omdat hij zich van het avondmaal onthield. Heel zuiver in de leer was hij dus niet.

Althans de oudste dochter van Geertruyt Crom is dus met een drukker getrouwd geweest, nl. met Peeter Meesens. Zou nu niet deze Geertruyt identiek geweest kunnen zijn met Geertruyt Scrommen, die op 24 sept. 1546 te Antwerpen het octrooi van boekhandelaar verkreeg? Jammer is, dat wij haar man Lubbert Tymmerman nòch bij Oltmans nòch bij Nijhoff-Kronenberg als Antwerps drukker tegenkomen, want het zou voor de hand hebben gelegen, wanneer ook hij te Antwerpen als drukker werkzaam was geweest. Dit vak bleef in die tijd vaak in de familie.

IV

Behalve een afschrift van de Antwerpse acte van 2 aug. 1574 verschafte Prof. Blockmans mij ook een afschrift van een acte dd. 13 okt. 1577 uit het Antwerps Schepenregister (n° 351, f° 167 r°), waarbij a) Marie Cuyermans, weduwe van de slotenmaker Diercx

1. Ald., X, 3 (1907), blz. 424.
2. In een ‘Catalogus puerorum qui ad catechismum in ecclesia germanica (i.c. te Londen) respondent’ dd. 7 juni 1551 vindt men vermeld Pieter Roy, zie *Publications* a.v., X, 1 (1900), blz. 210.

Crom, b) haar dochter Gheertruyt Crom, weduwe van Gheert Coolaert, c) Symon Jordaens, 'oudtcleercooper' als voogd van de kinderen geboren uit zijn huwelijk met Martyncken Crom en als gemachtigde van Adam Crom Diercxz. een overeenkomst aangaan met 'Hans Nuyts alias Miermans' omtrent de nalatenschap van Elisabeth Crom 'die deser werelt overleden is den 26 aprilis anno 1573 tot Empden'. Hans Mierdmans te Hooge Mierde, die wij reeds ontmoet hebben als een broer van Steven Mierdmans, werd dus behalve Mierdmans ook Nuyts genoemd, d.w.z. Noutsz., Arnoutsz. of Aertsz., waaruit volgt dat de vader van Hans en Steven de voornaam Nout, Arnout of Aert moet hebben gedragen.

En inderdaad trof ik in het reeds in 1463 beginnende schepenprotocol van Hooge Mierde[1.] dd. 11 febr. 1539 een acte aan betreffende de verkoop door Jan, Aert en Steven, kinderen van Aert Myerdmans alias Noyts, aan hun oudste broer Wouter van hun moederlijk erfdeel en van hetgeen hun van vaderszijde te wachten staat, bestaande uit een boerenhoeve met daarbij behorende landerijen. Vader Aert was dus ook weer de zoon van een oudere Aert en dit komt uit: op 29 dec. 1537 paraisseert hij in het genoemde schepenprotocol als Noyten Airen Myerdmans, op 9 febr. 1506 als Airen Noyts Myerdmans, de grootvader op 6 januari 1502 als Aert sone Arnouts Myrdmans.

De ontdekking van de naam Nuyts als alias van Mierdmans had ongedachte gevolgen, immers het artikel van Prof. de Vreese -getuigend van een ongewone typografische kennis - vermeldt een persproduct van Steven Nuyts uit 1543:

(30) *Vanden seer wonderlijcken teekenen die inder locht ghesien sijn in Duytschlant te Witten dael Anno M.D.xliii. den vierden Junij. Ghedruct bi mi Steuen Nuyts.*[2.]

De Vreese, die volstrekt niet de opzet heeft gehad om een volledige bibliografie van de door Mattheus Crom gedrukte werken

1. In het Rijksarchief te 's-Hertogenbosch.
2. Prof. de Vreese geeft geen vindplaats op. Volgens mededeling van Dr. H. Vervliet, adjunct-conservator van het Museum Plantin-Moretus te Antwerpen, is het enig bekende exemplaar aanwezig in de bibliotheek van het Museum Plantin-Moretus (A 3661).

na 1540 te geven, doch slechts de titels heeft verzameld van boeken, waarin o.a. dezelfde lettertypen voorkomen als in de geheimzinnige *Sermoenen* van Niclaes Peters uit 1520,[1.] heeft dus een bijzonder fijne neus gehad: hij ontdekte, dat typen in deze *Sermoenen* ook gebruikt werden door Mattheus Crom sinds 1540, door Steven Mierdmans sinds 1543 en door Steven Nuyts in 1543. In verband hiermede vroeg hij zich logischerwijze niet alleen af of Crom en Mierdmans soms als vennoten beschouwd moesten worden, maar ook of Steven Nuyts niet een pseudoniem geweest zou kunnen zijn van Steven Mierdmans. Op beide vragen kunnen wij nu een definitief antwoord geven. Alleen blijkt 'Nuyts' geen pseudoniem te zijn van Mierdmans, maar een alias. Onder die naam is hij te Antwerpen zelfs getrouwd:

{ Steven Nueijts
{ Lisken Crom

luidt de intekening van ondertrouw op Dominica 3a post Trinitatis 1543 (d.i. 3 juni 1543) in het register van de O.L. Vrouwekerk te Antwerpen.[2.] Maar op 16 november van hetzelfde jaar laat hij zich onder de naam Mierdmans als poorter van Antwerpen inschrijven: Steven Mierdmans boeckprinter geboren van Hooge Mierde.[3.]

Zowel Mattheus Crom als Steven Mierdmans hebben - behalve de drie genoemde gezamenlijk - in 1543 boeken gedrukt op eigen naam, Mierdmans zelfs één die een bijzondere bekendheid heeft verworven, nl. de Spaanse Bijbel in de vertaling van Francisco de Enzinas alias Dryander. De Vreese noemt er verder een van Mattheus Crom, die op de titelpagina het jaartal 1544 draagt, doch aan het einde 1543:

(24) *Een Christen oft Kersmis bancket.* (monogram van Crom en:) *M.D.XLIIII.* (achteraan:) *Ghedruct Tantwerpen by Mattheus Crom. Anno MDXLIII.* Een exemplaar hiervan berust in de Universiteitsbibliotheek te Gent. Best mogelijk is, dat het cijfer op de titelpagina een drukfout is voor 1543; in dat geval zou Mierdmans kort na de

1. Uitgegeven door Prof. dr. J.G.R. Acquoy in 1891 vanwege de Maatschappij der Vlaamsche Bibliophielen.
2. Vriendelijke mededeling van Prof. Blockmans uit het Parochieregister no. 190, bl. 22.
3. *The Library*, 1948, blz. 213/214.

dood van Crom zich als poorter van Antwerpen hebben laten inschrijven, na enige tijd met laatstgenoemde geassocieerd geweest te zijn.

De Vreese stelt in zijn artikel nog een derde vraag, en wel of niet Nicolaes van Oldenborch een tweede pseudoniem van Mierdmans is geweest. Van Oldenborch zou nl. ten dele hetzelfde lettermateriaal hebben gebruikt als Crom-Mierdmans-Nuyts. In het bijzonder citeert dan De Vreese twee werkjes - waarvan exemplaren door hem waren aangetroffen resp. in de Universiteitsbibliotheek van Gent en van Utrecht - die bedoelde lettertypen vertonen:

(7; NK 2193) *Der Waerheyt onderwijs. Een tsamensprekinghe*, *waer in de Waerheyt (welcke Gods woort selve is) alle simpele ende onwetende menschen onderwijst*, *wat haer tot der salicheyt van noode is te weten. Wt de heylige schrift vergadert*, (aan het einde:) *Gheprint by Niclaes van Oldenborch An.* 1536;

(31; NK 915) *Een expositie op den hondersten ensessentwintichsten Psalm van David*, (aan het einde:) *Ghedruct bi mi Niclaes van Oldenborch* z.j.[1.]

De vraag van De Vreese is zeer logisch, temeer omdat hij vermoedde, dat *Der Waerheyt onderwijs* van 1536 evenzeer geantidateerd was als de *Sermoenen* van Niclaes Peters uit 1520. ‘Een nauwkeurige vergelijking der drukwerken die op naam van Nicolaes van Oldenborch gaan, zou zekerheid geven omtrent het vermoeden, dat Van Oldenborch en Mierdmans één en dezelfde persoon zijn’, zegt De Vreese aan het slot van zijn artikel. Maar hier heeft Mejuffrouw Kronenberg met haar gezaghebbende stem De Vreese een halt toegeroepen: Niclaes van Oldenborch, een geheimzinnige

1. Dr. Vervliet was zo vriendelijk mij mede te delen, dat in de op naam van Van Oldenborch staande werken de 220 mm, de 90 mm en de 76 mm textura voorkomen, die men ook bij Crom en Mierdmans aantreft, maar in het bijzonder de 80 mm textura; deze laatste vond hij mede in de *Sermoenen* van Niclaes Peters, in *Een schoone Prophetie* uit 1546 van Mierdmans (de Vreese 2) en in Crom's *Christelijcke onderwijsinghe* (de Vreese 8). Onderaan het titelblad van de *Sermoenen* en *Een schoone Prophetie* verschijnt hetzelfde motto ‘Leest en oordeelt’. De 80 mm Oldenborch-textura is volgens Dr. Vervliet zeer gelijkend, doch niet identiek (de hoofdletters zijn afwijkend) met de Mierdmans-textura, die opduikt in *Der siecken troost* uit 1543 (de Vreese 6), in het *Nieuwe Testament* van Mierdmans uit 1545 (de Vreese 13) en in Engelse Mierdmans-, Jugge-, Day-, Singleton-, Crowley- en Cawood-drukken vanaf 1546.

figuur van grote attractie,[1] een man die een ereplaats verdient onder de Nederlandse drukkers-martelaren,[2] is volgens haar overtuiging een werkelijk bestaande figuur geweest, die vermoedelijk in Antwerpen een drukkerij exploiteerde en aldaar op een onbekend tijdstip, in ieder geval vóór 1570, om den gelove is geëxecuteerd. Zijn gedateerde drukken vertonen de jaartallen 1531 tot 1555, doch zijn waarschijnlijk (op die van 1555 na) geantidateerd. Mejuffrouw Kronenberg heeft hem niet lang geleden in een meesterlijk artikel identiek verklaard met de niet minder geheimzinnige drukker Magnus vanden Merberghe van Oesterhout, van wie drukjes bekend zijn uit de jaren 1555-1557.[3] Dat laatstgenoemde ontdekking een belangrijk winstpunt oplevert voor het standpunt van De Vreese, is haar echter ontgaan: het jaartal 1557 als einddatum van de activiteiten van de steeds z o n d e r v e r m e l d i n g v a n w o o n p l a a t s voorkomende Van Oldenborch-Vanden Merberghe spreekt in dit opzicht boekdelen. En nog meer dan boekdelen spreekt het niet te lochenen feit dat nog nimmer in het zo rijke Antwerpse archief een spoor is gevonden van de executie van Van Oldenborch...

V

Laat ons echter voorlopig afstappen van dit interessante onderwerp, dat - mocht De Vreese ter zake gelijk hebben en Mejuffrouw Kronenberg ongelijk - vrijwel onafzienbare vergezichten opent, en ons bepalen tot de niet onbelangrijke vraag in welke verhouding Elisabeth Crom, de vrouw van Mierdmans, stond tot de blijkbaar in 1543/'44 overleden Mattheus Crom. Was dit haar vader of haar broer?

Wederom bracht Prof. Blockmans in deze kwestie uitkomst. Hij dolf nl. in het Antwerpse stadsarchief een interessante acte op

1. *Het Boek*, X (1921), blz. 71/72, vgl. ook *De Gulden Passer* (1926), blz. 112/113.
2. *Verboden boeken en opstandige drukkers in de Hervormingstijd* (Amsterdam, 1948), blz. 123.
3. 'Is Magnus vanden Merberghe van Oesterhout een schuilnaam van Niclaes van Oldenborch?' en 'Meer drukken van Magnus vanden Merberghe van Oesterhout' in *Het Boek*, XXXI (1952/'54), blz. 105/112 en 311/12.

van 12 april 1541.[1] In deze acte komen voor *Mattheeus de Cromme* en zijn broer Dierick de Cromme, zonen van wijlen Peter de Cromme, benevens hun zusters Geertruyt de Cromme, weduwe van L i b r e c h t L e t t e r g h i e t e r e, en Lysbeth de Cromme. Allen samen treden zij op voor hun broer Aert. Bovendien worden in de acte genoemd Aert en Joris de Cromme, zonen van wijlen Aert, verder hun zuster Marie de Cromme met haar man Everaert Cornelisz. van Ammersfoort, en ten slotte de broers Aert en Joris te zamen met de genoemde Mattheeus de Cromme als voogden van de onmondige kinderen van de overleden Aert de Cromme, geheten Mattheeus, Anna en Margaretha. Zij verkopen allen aan Margaretha van Nuffele, weduwe van de slotenmaker Adam de Cromme de helft van het huis Het Gulden Maelslot in de Stoofstraat te Antwerpen, waarvan de andere helft reeds aan deze Margaretha van Nuffele toebehoort. De echtelieden hadden dit pand gekocht op 2 mei 1533; na de kinderloze dood van Adam de Cromme hadden de comparanten blijkbaar de helft ervan geërfd.

Uit deze acte is te concluderen, dat Mattheus Crom niet de vader, maar de broer van Elisabeth Crom is geweest, zodat beide compagnons zwagers waren. Vermoedelijk was Aert de Cromme de oudste zoon uit het gezin en wel omdat de oudste zoon van zijn oom Aert eveneens Aert heette en beiden de naam kunnen hebben gekregen van hun grootvader. De oudste dochter zal Geertruyt geweest zijn, die in 1541 reeds weduwe was. Merkwaardig is, dat de man van Geertruyt lettergieter is geweest: wij herkennen Lubbert Tymmerman nu gemakkelijk als de drukker L u b b a e r t d e L e t t e r g h i e t e r, die wel bij Nijhoff-Kronenberg, doch niet bij Olthoff voorkomt. Ziehier de titel van een boekje uit 1530, dat eerstgenoemde bron signaleert:

(3940) J a n T h i b a u l t, *Prognosticatie vanden jaere 1531. Gheprent Tantwerpen by my Lubbaert de Letterghieter voor Mr. Jan Thibault*, *Astrologien van den K.M.*

Lubbaert de Letterghieter was geen geboren Antwerpenaar, maar een Duitser, uit Schüttorf afkomstig; zijn poorterinschrijving

1. *Collectanea* dl. 5 (1520-'49), f° 185 r° en v^{o}.

te Antwerpen dd. 12 febr. 1534 luidt: 'L i e b r a c h t T i m m e r m a n Janssoone van Schutdorp lettergieter.'[1] Zijn vrouw Geertruyt Cromme was dus 'nourrie dans le sérail' en moet wel identiek zijn met Geertruyt Scrommen, die op 24 sept. 1546 octrooi verkreeg als boekhandelaar te Antwerpen. Wij kunnen nu tevens vaststellen, dat Steven Mierdmans, een overtuigd hervormingsgezinde, in 1546 naar Engeland is uitgeweken, omdat de grond hem te Antwerpen te warm onder de voeten werd; tot dusverre heeft men hem eerst in 1549 in Engeland gesignaleerd. Uit 1546 kennen wij nog twree Antwerpse drukjes van Mierdmans, nl. een vertaling van het bekende werkje van Erasmus over goede manieren[2] en *Een schoone Prophetie... tot int Jear van sessen veertich* (de Vreese 2); van dit laatste is een exemplaar in de Gentse Universiteitsbibliotheek. Mierdmans' boekhandel te Antwerpen sloot echter in 1546 niet zijn deuren, maar werd voortgezet door zijn schoonzuster Geertruyt Crom. Ook de latere lotgevallen van deze affaire kunnen wij thans reconstrueren. Geertruyt's dochter Marie Tymmerman trouwde naar schatting omstreeks 1545 met Peter Mesens, die in 1558 octrooi kreeg als boekdrukker en boekhandelaar. In dat jaar zal dus Geertruyt Crom gestorven zijn of zich uit de zaken hebben teruggetrokken. Na Peter Mesens hebben diens nakomelingen de zaak verder geëxploiteerd.

Er rest nu nog slechts enige orde in de chronologie te brengen. Geertruyt Crom zal omstreeks 1500/'05 het eerste levenslicht hebben aanschouwd, immers haar beide dochters zullen omstreeks 1525/'35 geboren zijn. Haar man, Liebrecht of Lubbaert de Letterghietere alias Lubbert Tymmerman, moet eveneens omstreeks 1500 geboren zijn. Hij is in 1530 als drukker te Antwerpen gevestigd en wordt in 1534 aldaar poorter. Als lettergieter is hij

1. Medegedeeld door Dr. H. Vervliet.
2. Zie over dit merkwaardige boekje laatstelijk Prof. Mr. H. de la Fontaine Verwey in *De Gulden Passer*, XXXIX (1962), blz. 301 en 304. De (eerste) uitgave van 1546 wordt o.a. geciteerd bij E.J. Worman, *Alien members of the book-trade during the Tudor period* (London, 1906), blz. 45, uit de veilingcat. van Gust. van Havre (Fred. Muller Amsterdam 11/15 dec. 1905); waar dit unicum is gebleven, weet men echter niet. De specifiek katholieke passages over het gedrag in de kerk zijn in deze vertaling weggelaten, terwijl het wordt gevolgd door de vertaling van Otto Brunsfeld's *De disciplina et institutione puerorum* uit 1525.

- althans volgens de onderstelling van Dr. Vervliet - werkzaam geweest voor de lettersnijder Jan Thibault. Waarschijnlijk heeft Mattheus Crom (afkomstig uit een familie van slotenmakers?) bij zijn oudere zwager het vak geleerd. Misschien kunnen wij de dood van deze zwager stellen in 1537, het jaar waaruit de eerste persproducten van Crom stammen; Crom heeft dan de drukkerij van Lubbert Tymmerman voortgezet. Crom zal omstreeks 1505 of iets later geboren zijn; zijn dood moet - zoals wij reeds vaststelden - in 1543/'44 plaats hebben gevonden. Zijn jongste zuster Elisabeth was in 1541 reeds meerderjarig en moet dus omstreeks 1515 geboren zijn; op ruim 25jarige leeftijd trouwde zij met Steven Mierdmans en was dus bij haar dood op 26 april 1573 bij de zestig. Zij is kinderloos gestorven, terwijl haar broer Mattheus Crom blijkbaar nooit getrouwd is geweest.

Helaas moeten wij bij Mattheus Crom en zijn naaste verwanten nog veel met schattingen en veronderstellingen werken, maar in ieder geval kunnen de verkregen resultaten ten aanzien van de chronologie van nut zijn bij het toeschrijven van boeken aan de pers van Crom of Mierdmans. Een overzicht van de ingewikkelde familieverhoudingen wordt ten slotte in Bijlage I gegeven.

VI

Resumerende kan men zeggen, dat de toevallige vondst van de achternaam van Mierdmans' vrouw o.a. tot gevolg heeft gehad, dat een compagnonschap van Mattheus Crom met zijn zwager Steven Mierdmans was vast te stellen, dat de Antwerpse drukker Peter Mesens bij de familie Crom was onder te brengen, dat de naam Steven Nuyts als een alias van Steven Mierdmans kon worden ontmaskerd, dat de lettergieter en drukker Lubbert Tymmerman een plaats kon worden aangewezen worden in het Antwerpse drukkersbestel en dat een zekere continuiteit was vast te stellen, althans aannemelijk te maken, ten aanzien van de activiteiten van Jan Thibault, Lubbert Tymmerman, Mattheus Crom, Steven Mierdmans, Geertruyt Crom, Peter Mesens en diens nakomelingen.

Maar hiermede houdt het niet op. In een volgend in *Het Boek* te verschijnen artikel, dat in het bijzonder gewijd zal zijn aan de

activiteiten van Steven Mierdmans te Hooge Mierde, Antwerpen, Londen en Emden, hoop ik als uiteindelijk gevolg van de identificering van Mierdmans' vrouw en daarbij geleid door de mij door De Vreese verstrekte draad van Ariadne, aan te tonen dat genoemde Brabander vermoedelijk als verreweg de belangrijkste van de Nederlandse reformatorische drukkers beschouwd zal moeten worden, die niet alleen de naar zijn bloed dorstende ketterjagers van zijn tijd, maar ook onze 20e eeuwse postincunabulisten op een formidabele wijze om de tuin heeft geleid. Dit zal tevens het einde betekenen van het lijflijk bestaan van de geheimzinnige drukker Niclaes van Oldenborch; het komt mij nl. waarschijnlijk voor, dat Steven Mierdmans onder deze naam werkzaam is geweest na zijn aankomst te Emden en wel in de jaren 1554 en 1555 en dat dezelfde drukker van 1555 tot 1557 gebruik heeft gemaakt van het pseudoniem Magnus vanden Merberghe van Oesterhout. De door Mejuffrouw Kronenberg aan de pers van Niclaes van Oldenborch toegeschreven deels geantidateerde deels ongedateerde werken kunnen dan door Mierdmans in zijn Antwerpse tijd (1543-1546) zijn gedrukt; in die tijd moet hij trouwens nog veel meer werken ter perse hebben gelegd.

In dit verband is het een gelukkige omstandigheid, dat Colin Clair, die enige jaren geleden een uitvoerige studie aan Plantijn heeft gewijd, binnenkort in *The Library* een artikel zal publiceren omtrent de drukkersactiviteiten van Mierdmans te Londen. Op typografische gronden meent Clair talloze werken, die tussen 1546 en 1553 te Londen zijn verschenen op naam van verschillende drukkers en uitgevers, aan de pers van Mierdmans te mogen toeschrijven, verder ook verscheidene Engelse werken, die nog te Antwerpen in 1545 en 1546 gedrukt zijn. Uit dit alles blijkt wel, dat Mierdmans - die zeer kort na het verlijden van zijn testament op 6 jan. 1559 te Emden overleden is - èn in Antwerpen èn in Londen èn in Emden een enorme activiteit en wel in het bijzonder op het gebied van reformatorisch drukwerk met een uitgesproken propagandistisch karakter, moet hebben ontwikkeld.

En ten slotte is het niet onmogelijk, dat de val van Niclaes van Oldenborch nog twee andere 16e eeuwse drukkers van gevestigde reputatie - die ook steeds zonder vermelding van

w o o n p l a a t s voorkomen - naar het rijk der schimmen doet verdwijnen: Nicolaes Biestkens van Diest (1560/'62) en Lenaert der Kinderen (1562/'67) zouden wel eens pseudoniemen geweest kunnen zijn van Mierdmans' opvolger te Emden, de uit Brugge afkomstige Willem Gheyliaert of Gailliart... Waarom zou laatstgenoemde in dit opzicht zijn voorganger niet hebben nagevolgd?

Naschrift.

Nadat bovenstaande studie reeds gezet was, verscheen van de hand van Colin Clair in *The Library* (5th series, XVII, 1962, blz. 155/156) een artikel getiteld *A misdated Testament printed by Crom*, waarin deze schrijver bewijst dat *Le Nouveau Testament de nostre Seigneur Jesu Christ* met adres ‘imprime en Anvers par Mathieu Crom. An M.D. XXXXVIII’ (exx. in het Brits Museum te Londen en de Landsbibliotheek te Stuttgart) in werkelijkheid in 1538 is gedrukt, een en ander aan de hand van de houtsneden van de in 1513 te Gent geboren Lievin de Witte, die in voornoemd Testament voorkomen en ook in drukken van Crom uit 1540 en 1541. Ook Colin Clair komt tot de conclusie dat Crom in 1557 niet meer leefde.

Bijlage I

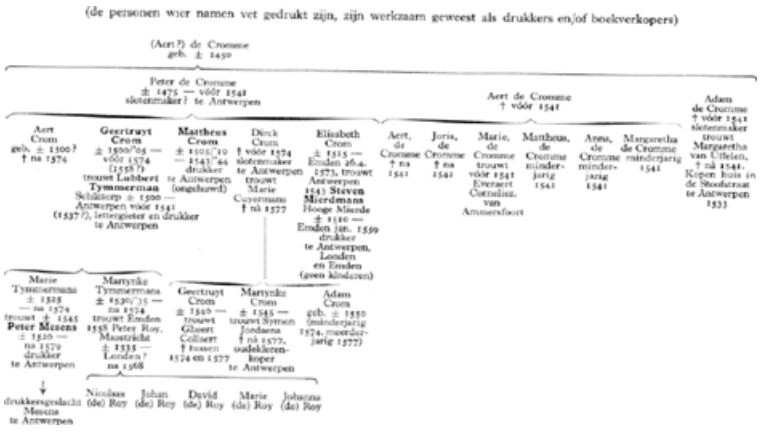
(de personen wier namen vet gedrukt zijn, zijn werkzaam geweest als drukkers en/of boekverkopers)
(Aert?) de Cromme
geb. ± 1450
Peter de Cromme
± 1475 — vóór 1541
slotenmaker? te Antwerpen
Aert de Cromme
† vóór 1541
Adam de Cromme
† vóór 1541
slotenmaker
trouwt Margaretha van Uffelen, † ná 1541.
Kopen huis in de Stoofstraat te Antwerpen 1533
Aert Crom
geb. ± 1500?
† na 1574
Geertruyt Crom
± 1500/'05 — vóór 1574 (1558?)
trouwt Lubbert Tymmermans Schiltorp ± 1500 — Antwerpen vóór 1541 (1537?), lettergieter en drukker te Antwerpen
Mattheus Crom
± 1505/'10 — ± 1543/'44
drukker te Antwerpen (ongehuwd)
Dirck Crom
† vóór 1574
slotenmaker te Antwerpen
trouwt Marie Cuyermans
† ná 1577
Elisabeth Crom
± 1515 — Emden 26.4.1573, trouwt Antwerpen 1543 Steven Meerdmans
Hooge Mierde ± 1510 — Emden 1561, 1569
drukker te Antwerpen, Leiden en Emden
(geen kinderen)
Aert, de Cromme
† na 1541
Joris, de Cromme
† na 1541
Marie, de Cromme
trouwt vóór 1541 Everaert Cornelisz. van Ammersfoort
Matheus, de Cromme
minderjarig 1541
Anna, de Cromme
minderjarig 1541
Margaretha de Cromme
minderjarig 1541
Marie Tymmermans
± 1505
— na 1574
trouwt ± 1545 Peter Mezers
± 1520 — na 1579
drukker te Antwerpen
drukkersgeslacht Mezers te Antwerpen
Martynke Tymmermans
± 1530/'35 — na 1574
trouwt Emden 1558 Peter Roy, Maastricht ± 1535 — Leiden? na 1568
Nicolaas (de) Roy
Johan (de) Roy
Geertruyt Crom
± 1540 — trouwt Gloert Collaert
† tussen 1574 en 1577
Martynke Crom
± 1545 — trouwt Symen Jondaens
† ná 1577, oudekleren-koper te Antwerpen
David (de) Roy
Marie (de) Roy
Adam Crom
geb. ± 1550 (minderjarig 1574, meerderjarig 1577)
Johanna (de) Roy

The Antwerp reformation printer Mattheus Crom and his relatives

The author points out that although we are well informed regarding the activities as a printer of Mattheus Crom, we know very little about his life. Nyhoff-Kronenberg's *Nederlandse bibliografie van 1500-1540* mentions the titles of the books printed by Crom from 1537 to 1540, and an article by W. de Vreese in the *Jaarboek der Vlaamsche Academie voor taal- en letterkunde* XV (Gent 1901) details many of Crom's printings published between 1540 and 1543/44. As for his life, Olthoff in his *De boekdrukkers*, *boekverkopers en uitgevers in Antwerpen* (Antwerp, 1891) gives little more than the addresses of Crom as found on the title-pages of the books printed by him.

From the State-archives of Aurich, in East Friesland, the author discovered that the Emden printer Steven Mierdmans (d. Emden at the beginning of 1559) had been married to Elisabeth Crom (d. Emden 26 April, 1573), from which we may infer that Mattheus Crom was working in association with Mierdmans in Antwerp in 1543, for we know three Antwerp-printed Reformation books of that year at the end of which the name of Mierdmans figures as printer, whilst the title-page bears the monogram of Crom. Antwerp legal documents prove, moreover, that Crom and Mierdmans were brothers-in-law. After the death without issue of Elisabeth Crom, several claimants to the heritage came forward: members of Steven Mierdmans' family from the Dutch village of Hooge Mierde as well as the heirs of Elisabeth Crom from Antwerp. To the first group belonged, i.a., Steven's brother, Hans Nuyts, alias Mierdmans, from which it seems clear that the printer Steven Nuyts who worked in Antwerp in 1543 is the same person as Steven Mierdmans, who, under the name of Nuyts (that is, Noutsz or Arnoutsz) was married the same year in Antwerp Cathedral. To the second group belonged the Antwerp printer Peter Me(e)sens,

who was married to Marie Tymmermans, a daughter of the typecaster and printer Lubbaert or Librecht Tymmerman and Geertruyt Crom, sister of Mattheus and Elisabeth Crom. Geertruyt Crom, at that time already a widow, obtained in 1546 a patent as bookseller in Antwerp, and in that capacity succeeded Steven Mierdmans, who had carried on Crom's business in 1543, but had emigrated to England in 1546. Peter Mesens was granted a patent in 1558, probably because his mother-in-law, Geertruyt Crom, died at that time. Lubbaert Tymmerman, born at Schüttorf in Germany, and who became a citizen of Antwerp in 1534, is the same person as Lubbaert de Letterghieter, who printed a small book (Nyhoff-Kronenberg 3940).

Mattheus Crom, presumably born at Antwerp about 1505/'10 of a family of locksmiths, must have been a pupil of his older brother-in-law, Lubbaert Tymmerman, who most likely died in 1537, the year when Crom set up as a printer on his own account. It is thought that Tymmerman was the type-caster for the punch-cutter Jan Thibault.

Finally the author presumes that Steven Mierdmans is identic with the mysterious printers Niclaes Van Oldenborch and Magnus vanden Merberghe van Oesterhout.

Over een ‘vocabulaer’ van de Brusselse schoolmeester Jan Berthout

door O. de Neve
(Mariakerke bij Gent)

Meermaals is gebleken hoe belangrijk voor taal- en volkskunde, en in 't bijzonder voor de geschiedenis der lexicografie, onze oude woorden- en gesprekboekjes zijn.

Wij willen daarom trachten belangstelling te wekken voor een werkje dat, zo al niet totaal onbekend, toch vrijwel ‘onbemind’ is gebleven, t.w. de *Samenspraken* van de Brusselse schoolmeester *Jan Berthout.*

De bekende Antwerpse folklorist Emile H. van Heurck († 1931) bezat er een exemplaar van, dat hij, samen met een andere uitgave, die aan de Stadsbibliotheek van Antwerpen toebehoort (Antwerpen, Hieronymus Verdussen, 1619), beschreven heeft onder het nr 120 in zijn *Voyage autour de ma Bibliothèque*[1].

Tot aanvulling en verbetering van het aldaar medegedeelde moge het hierna volgende dienen, waarbij Van Heurck's eigen exemplaar, thans op de Koninklijke Bibliotheek van België te Brussel,[2] als basis werd genomen.

Er zij vooreerst nog eens op gewezen, dat het titelblad van dit exemplaar ontbreekt. Op het vooraan ingevoegde blad staat een,

1. Anvers 1927, blz. 90-94.
2. Nr III 92682 A. - Zie: *Bibliothèque Royale de Belgique*, *Exposition. Le livre populaire. Imagerie*, *contes et histoires populaires.* Bruxelles 12 mai - 12 juillet 1934, blz. 38, nr 365 - in deze catalogus o.i. ten onrechte geplaatst onder ‘Préceptes moraux’.

misschien door Van Heurck zelf, geschreven titel: *Collocutions familieres de Jean Bertout*, *contenants trois belles et profitables Dialogues des propos de table et diverses marchandises. texte flamandfrançais. 't Antwerpen*, *bij Hieron. Verdussen (1623)*,[1.] met daarbij nog de aantekening: 'La présente édition est d'un éditeur inconnu, la date de l'attestation [nl. 10.3.1695] est cependant erronée, Van Eynatten étant mort le 29 juin 1631.'

Noch deze titel, noch die opgegeven in de *Voyage* is in het boekje zelf te vinden; daarentegen zegt de Approbatie: 'Desen Vocabulaer van Ian Bertout half Vlaems ende Frans, behelsende seer soete t'Samen-spraecken, van nieuws oversien ende verbetert naer den oprechten nieuwen Franschen stijl, magh herdruckt worden, als wesende seer nut ende dienstigh om van de kinders in de Scholen gheleert te worden.'

De inhoud is als volgt:

[I] *De eerste t'Samen-spraecke.* Een Noen-maeltijdt met twintigh Persoonen: te weten Hercules, Samson, Laureys, Margriete, Pauwels, Meester Jacob, Zacharias, Cecilia, Ian, Isaias, Willem, Thomas, Barbara, Antonius, Nicolaes, Steven, Felix, Dierick, Jouffrouw Catharina, ende Rombout.

[II] *De tweede t'Samen-spraecke.* Een Avondt-mael in de somersche daghen met thien Persoonen/te weten: Lambrecht, Bernaert, Michiel, Jooris, Daniel, Jouffrouwe Margarita, Meester Pieter, Vespasiaen, Isabella en Roelant.

[III] *De Derde t'Tamen-Spraecke.*[2.]

[1°] Dese derde t'Samen-spraecke is om te leeren Koopmanschappen/koopen ende verkoopen in veelderhande manieren/ende is ghestelt met twelf Personagien/te weten: Benedictus/Gregorius/ Agnes/Dorothea/Robert/Matthijs/Pieternelle/Clara/Erasmus/Vincent /Quintinus ende Servaes.[3.]

[2°] Ende op het eynde van dese t'Samen-spraecke, sult ghy vinden het ghetal ende de daghen van de weke met de vier Hoogh-

1. Deze titel komt bijna letterlijk overeen met die opgegeven in *Catal. C.P. Serrure*, Bruxelles, 1872-73, 2e dl., blz. 179, nr 3108.
2. Aldus! Het gehele opschrift in hoofdletters, behalve *t*'.
3. Een gedeelte van dit gesprek ontbreekt, nl. de blz. 49-50.

tijden ende andere daghen van het Jaer, mitsgaders de namen van het gheldt, soo in Goudt als in Silver.

[IV] *Maniere om te leeren stellen en ordonneren Sendt-brieven*, *Conventien*, *Voorwaerden*, *Obligatien*, *ende Quitancien.*

[1°] Voor eerst eenen Sendt-brief.[1.]
[2°] Antwoorde op den voor-gaenden Sendt-brief.[2.]
[3°] Eenen anderen Sendt-brief om een schuldt te eysschen.
[4°] Antwoorde op den voor-gaenden Brief.
[5°] Sendt-brief tot eenen vriendt die wederkomt van eene verre Reyse. [Het slot van deze brief ontbreekt.][3.]
[6°] [Het antwoord op de voorgaande brief ontbreekt.][3.]
[7°] [Conventie] [Het begin hiervan ontbreekt.][3.]
[8°] Een Conventie van Huys-hueringhe.
[9°] Een Obligatie van koop van een Huys met payementen.
[10°] Obligatie van gheleent Gheldt.
[11°] Quitancie van Huys-hueringhe.[4.]
[12°] Quitancie voor de verkoopinghe van een Huys.
[13°] Op-schriften ende beghinselen van Brieven.

[V] *Approbatie.*

Deze blote inhoudsopgave doet terstond denken aan het *Vocabulare* van Noël van Berlaimont. Dit bevat immers evenzo:

A) Drie gesprekken, nl. a) een tafelgesprek (maaltijd met tien personen) - b) een marktgesprek (om te leren kopen en verkopen) - c) een gesprek tussen schuldeiser en schuldenaar; waarop volgen de getallen en de dagen van de week.
B) Brieven en formulieren, nl.: a) een brief van een zoon aan zijn vader - b) het antwoord hierop van de vader - c) een maanbrief - d) het antwoord hierop (verzoek om uitstel van betaling) - e) een bericht van geldzending met verontschuldiging wegens late schuldvereffening - f) een brief van beklag over het niet lenen van een boek - g) een huurcontract van een huis - h) een

1. nl. van Ian Bertout (Brussel) aan zijn vader Pieter Bertout (Mechelen).
2. nl. van Pieter Bertout aan zijn zoon Ian Bertout.
3. Blz. 63-64 ontbreken. De inhoudsopgave is aangevuld volgens de uitgave van 1619 en andere.
3. Blz. 63-64 ontbreken. De inhoudsopgave is aangevuld volgens de uitgave van 1619 en andere.
3. Blz. 63-64 ontbreken. De inhoudsopgave is aangevuld volgens de uitgave van 1619 en andere.
4. Ondertekend door Ian Bertout.

kwitantie (betaling van huishuur) - i) een schuldbrief van een koopman - j) een schuldbekentenis (geleend geld) - k) een kwitantie (terugbetaling van geleend geld) - l) opschriften van brieven.[1.]

In deze ‘Vocabulaer van Ian Bertout’. d.w.z. in het oud-exemplaar-Van Heurck, zijn echter *niet* te vinden: een alfabetische Nederlands-Franse woordenlijst in den aard van Noël van Berlaimont's ‘tweede partie’, regels voor de uitspraak van het Frans en gebeden.

Is Jan Berthout soms een navolger van Noël van Berlaimont?

Die vraag kunnen wij nu nog niet beantwoorden en we zijn thans ook niet voornemens de drukker en het drukjaar van dit exemplaar na te speuren. Weliswaar schrijft Van Heurck ‘Impression d'un éditeur inconnu, après 1750...,’[2.] maar hij zegt niet, waarop die datering berust en als wij ons niet bedriegen is dit jaartal nergens in de tekst zelf te vinden. Mogelijk kan het drukjaar afgeleid worden uit zekere toespelingen, aanwijzingen, data en ‘verbeteringen’, al blijkt hieruit, hoe slordig deze uitgave op de hoogte van de tijd werd gebracht.

Ons leek het boeiender - zo niet belangrijker - na te gaan, wanneer Jan Berthout zijn ‘*Vocabulaer*’ heeft geschreven, en op deze vraag geeft het boekje o.i. wel geen stellig maar toch een vrij bevredigend antwoord.

Laten we even luisteren naar de *eerste samenspraak.* ‘Goeden dagh/ende goede ghesontheydt gheve u Godt Samson’. ‘Ende u oock Hercules/goeden dagh/ende een goedt nieuw jaer verleene u Godt’. Aldus begroeten Hercules en Samson elkaar, waarna ze hun indrukken wisselen over de drukte op straat de vorige nacht. Hercules heeft bijna geen oog toegedaan. Van twaalf uur af heeft hij anders niet gehoord dan zingen en spelen op allerlei instrumenten, eerst de ‘speel-lieden van de Stadt’, dan de ‘Sanghers van den *Keyser*’ en de ‘Italiaenen ende Spaignaerden’. Samson heeft ook horen spelen ‘met vier Duytsche fluyten’. Vermoedelijk waren het ‘Duytschen’, want - zegt hij - ‘die van onsen Lande

1. Zie *Colloquia et Dictionariolum Septem Linguarum gedrukt door Fickaert te Antwerpen in 1616.* Opnieuw uitgegeven door Prof. Dr. Verdeyen, Antwerpen & 's-Gravenhage, 1926, dl. 1, blz. VII-X en XV-XVI en dl. 2 (a^{o} 1925).
2. Zie *Voyage*, blz. 90.

en spelen in sulcker manieren niet ghelijck sy-lieden speelden/oft het moesten zijn van des *Keysers* volck naer mijn verstandt'.

Het is bij negen uur en tijd om naar de mis te gaan. 'Willen wy gaen naer S. Goedele Kercke/oft naer onse L. Vrouwe op de Savel?' vraagt Samson. Het is Hercules om 't even, maar waar zou 'den Hertogh van Beyeren' ter kerke gaan? Samson heeft 'verstaen dat hy sal ter Savelen gaen.' Hercules wil dan liever daarheen, als ze tenminste niet te laat zijn. Geen nood! Samson heeft immers zelf gezien, dat 'als sijne Hoogheydt lest te Brugghe was dat het somtijdts was wel elf uren oft daer ontrent eer hy ter Kercken ginck'. Inderdaad, in de verte komt de hertog met zijn gevolg aanrijden. Hercules kent de 'Heeren' die 'by den Hertogh rijden' blijkbaar goed. 'D'een is den Cardinael van Luyck ende d'ander den Bisschop van Doornijck/ende daer voor rijdt den Hertogh van Loreynen met den Prince van Oragnien'. Volgt nog 'mijn Heere van Berghen', dien Samson voor 'den Heere van Nassau' hield.

'Maer seght my de Hertoghinne is die ghepasseert?' informeert Samson. Hercules weet het niet. Ze vragen het Laureys, die het evenmin weet en daarom Zacharias aanspreekt. Neen, de hertogin is nog niet voorbij, maar ze zal wel spoedig komen. Werkelijk, 'sy komt ende al haeren staet komt met haer'. Ook de 'Hertoghinne van Milanen' is er bij en '*de dochter van mijn Heere van Breederode...* de schoonste van alle s'Hertoghinnen dochters'. Deze is '*de bruid*'*;* Zacharias heeft horen zeggen, dat '*den Grave van Mansfelt haer trouwen sal*'.

Als het viertal aan de kerk komt, is die stampvol. Ze geraken toch nog binnen, maar de mis is begonnen; reeds wordt het Evangelie gezongen. Zij horen de schoonste stemmen ter wereld o.m. 'den boven-sanck van den Hertogh' en 'een van de bas-conters des Hertoghinne' met name Pieter de Ionghe en Meester Marten, 'd'een een Hollander... d'ander... een Vriese'.

't Wordt laat; 't is bij half twaalf en de mis, die nog geen uur heeft geduurd, zal weldra uit zijn. Wil men 't gedrang vermijden, dan is het tijd om weg te gaan, want men zingt al het motet 'In te Domine speravi' met twee 'boven-sanghen'.

Over dit zangstuk ontspint zich het volgende gesprek:

‘Z. T'is een goedt Motet/wie magh het ghemaeckt hebben?

L. *Iacob den Sangh-meester van Sinte Donaes tot Brugghe....*

Z.... dat was een goedt Componist in sijnen tijdt.

H. *Hoe/is hy overleden? 't en is niet langhe gheleden dat ick hem noch ghesien hebbe.*

L. *Ick gheloove wel dat hy doodt is/want als ick lestmael tot Brugghe was/daer was eenen anderen meester....*

L.... ick hebbe verstaen dat *Richafort* oock *overleden* is.

H. *Maer wanneer stierven sy?*

L. *Als er soo veel volck stierf in 't jaer vyfthien hondert en veertigh/in 't selve jaer als den Keyser vertrock van Brugghe.*

S. By mijnder trouwe t'was in dien tydt wel een heet ende droogh weder, t'en reghende niet in vijf a ses weken....’

Het is nu bij twaalven en tijd om aan het middageten te denken. Het blijkt, dat onze vier gezellen uitgenodigd zijn op een noenmaaltijd bij Meester Jacob van den Daele. Hun aankomst aldaar, de verwelkoming door de heer des huizes, de maaltijd beginnende met de ‘benedictie’, de komst van nog meer mensen, het tafelgesprek enz. ook maar in het kort samen te vatten is voor ons doel van geen nut. De volgende passage trekt evenwel de aandacht.

Er worden aan tafel een paar liederen gezongen, die in de smaak vallen van Meester Jacob.

‘M.I.... een schoon liedeken/wie heeft het ghemaeckt?

R. Ick gheloove voor vast Dat het *Gomber* ghemaeckt heeft.

M.I. Wie is dien?

R. T'is '*s Hertoghs Sangh-meester.*

M.I. Seker 't is een goedt liedeken/ende wie heeft t'ander ghemaeckt?

D. *Ioannes Lupus den Sangh-meester van Camerijck*’.

De maaltijd eindigt met het zeggen van de ‘gratie’ door Cecilie, het 8½ jaar oude dochtertje van Meester Jacob en Juffrouw Catharina. Het meisje gaat nog maar twee jaar naar school ‘in de pijl-poorte/by de spieghel-brugghe’. Een van de disgenoten wil zijn zoontje ook daarheen zenden. Weldra staan de gasten van tafel op, danken de gastheer voor het goed onthaal en nemen afscheid.

Welke positieve gegevens doet deze eerste samenspraak ons aan de hand?

De plaats der handeling is zonder enige twijfel Brussel: de St.-Goedelekerk en de Onze-Lieve-Vrouwekerk op de Zavel zijn overbekend. De tijd der handeling valt *na* 1540 en *voor* 1546. Het eerste jaartal wordt voluit genoemd. In dat jaar vertrok de Keizer - die dus niemand anders kan zijn dan Karel V - uit Brugge,[1.] en zouden Jacob, de zangmeester van de St.-Donatuskerk te Brugge en Richafort gestorven zijn. Het tweede jaartal leiden we af uit de mededeling, dat de dochter van de Heer van Brederode de 'bruid' is en met de Graaf van Mansvelt zal trouwen. Het huwelijk van Peter Ernst, graaf van Mansvelt, stadhouder van Luxemburg, met Margareta, dochter van Reinout (III) van Brederode en van Philippa van der Marck had plaats in 1546.[2.]

Stemmen de overige bijzonderheden hiermee overeen?

Voorlopig zullen wij niet beproeven de 'Hertogh van Beyeren' en de heren van zijn gezelschap, de 'Hertoghinne' (zonder verdere bepaling) en de 'Hertoghinne van Milanen' te identificeren. Wie Jacob, de zangmeester van St.-Donatuskerk te Brugge, is en welke Richafort bedoeld wordt - er schijnen er drie geweest te zijn[3.] - is vooralsnog niet met zekerheid uit te maken. Er bestaat verder weinig kans dat we iets meer te weten komen over de 'boven-sanck' Pieter de Jonghe, de 'bas-conter' Meester Marten en de gastheer Meester Jacob van den Daele.

Daarentegen is Ioannes Lupus, de zangmeester van Kamerijk, hoogst waarschijnlijk identiek met Johannes Lupi (Leleu) † 1531[4.] en lijdt het geen twijfel dat Gomber niemand minder is dan de kapelmeester van Keizer Karel V, Nicolaas Gombert.[5.]

1. Zie *Biographie nationale*, dl. 3, kol. 641, alwaar we ezen: 'Charles ayant, le 10 mai [1540], renouvelé la loi de Gand, quitte cette ville deux joura après avec la reine Marie et le roi des Romains... Il visite Anvers, Malines, Louvain, passe une quinzaine de jours à Bruxelles; retourne à Gand... *va de là à Bruges*, *d'où il se dirige vers la Zélande et la Hollande*, toujours en compagnie de la reine et revient le 13 août à Bruxelles...'
2. Zie *Biographie nationale*, 13, kol. 382 en *Nieuw Nederl. Biograf. Wdb.* 10, kol. 136.
3. Zie A. de Schrevel, *Histoire du Séminaire de Bruges*, Bruges 1895, I, 195.
4. Zie *Biographie nationale* 12:573 en E. Closson en Ch. van den Borren, *La musique en Belgique du moyen âge à nos jours*, Bruxelles, s.d. [1950], blz. 108, noot 1; blz. 110 en 116.
5. Zie *Biographie nationale* 8:101 en Closson en Van den Borren, *a.w.* blz. 109 en 324.

De verklaring ‘'s Hertoghs Sangh-meester’ achten wij dan ook een bijwerking te zijn, zodat we ons meteen afvragen, of de ‘Hertogh (van Beyeren)’ soms de *Keizer* vervangen heeft en de ‘Hertoghinne’ de landvoogdes Maria van Hongarije.

Doch gissen doet missen. Laten we daarom liever horen, of de *tweede samenspraak* ons wijzer maakt.

We zijn nu in Anderlecht ten huize van ‘Meester Pieter de Ridder/een van de principaelste Canonincken’, sedert kort kanunnik aldaar, want hij is ‘eerst ghekomen uyt Hollandt t'zedert een half jaer herrewaerts’. Onder de genodigden bevindt zich ‘Iouffrouwe Margriete... de huys-vrouwe van mijn Heere Pieter de Witte/Ridder-Heere van de Orden van het Gulden Vlies’, die ‘ontrent onder half jaer’ weduwe is. Haar man stierf te Gent ‘een weynigh voor het vertrecken des Hertoghs’ Het avondmaal wordt opgediend in de hof onder de wijngaard, waardoor de gasten de schone erve van hun gastheer kunnen bewonderen.

Na het eten toont Meester Pieter de Ridder - die ook nog een ‘huys van plaisancie’ in aanbouw heeft ‘gheleghen... Iust buyten de Lovensche poorte’ - de twee vijvers en de beemden en velden, die zijn eigendom zijn. De velden zijn ieder groot ‘vier ghemeten en een half’ en de beemden ieder ‘neghen bunderen’. Daar achter heeft hij nog een bosje van ‘sesthien roeden’. Geen wonder dat zijn buurman Daniel zegt, dat hij rijkdommen en goederen genoeg heeft. Hij voegt er bij: ‘ende het is hier de soetste locht die ontrent Brussel zijn magh/want *Erasmus* heeft hier ghewoont om dat het hier een soo soete locht is’.

Erasmus verbleef werkelijk in de zomer van het jaar 1521 ten huize van zijn vriend Pieter Wichmans, kanunnik van Anderlecht.[1.]

Verder moeten wij ons op de speurzin en de scherpzinnigheid van anderen verlaten om uit te maken wie ‘Meester Pieter de Ridder’ en ‘mijn Heere Pieter de Witte’ zijn. Wij houden uit dit tweede gesprek alleen het jaartal 1521 over als gebeurlijke terminus a quo.

De *derde samenspraak* verplaatst ons naar Antwerpen.

Ook nu weer zijn de tijdsaanwijzingen schaars, doch de volgende plaatsen kunnen wellicht van nut zijn.

1. Zie o.m. *Biographie nationale*, 27, kol. 278.

1°) ‘B. Wel Voerman wat seght-men t'Antwerpen nieuws? is den op-loop noch niet ghe-eyndight?
R. Neen/noch niet mijn Heeren/men houdt 'er noch de wacht/ende het gheschut is rondtsom de stadt ghestelt.
E. Is het waer?
B. Weet ghy dat niet?
E. Neen waerachtigh/ick en kome maer eerst van Doornyck om naer de Sinxen-merckt te gaen; ick en hebbe t'Antwerpen niet gheweest t'sedert de leste Bamis-merckt’.

2°) ‘A. Wat gaet-men hier maecken?
M. Het Stadts-huys ende alle die huysen die hebben verbrandt gheweest.
B. Is het langhe gheleden?
M. Ontrent een jaer’.

Er is sprake van het stadhuis van Antwerpen, en wellicht mag hiermede in verband worden gebracht wat F.H. Mertens en K.L. Torfs schrijven in hun *Geschiedenis van Antwerpen*, dl. 4,[1] blz. 112: ‘Een niet minder gewigtig bouwgevaerte was het *nieuwe* Stadhuis. *Het ontwerp van hetzelve dagteekent van den jare 1542*, en men wilde het zetten ter plaetse waer de Lakenhal stond. Te dien einde kocht de Stad van de kerk van O.L. Vrouwe al de huizen tusschen de Groote Markt, de Oude Korenmarkt, de *Maelderystraet* en de Handschoenmarkt gelegen, en verkocht dezelve wederom, onder de voorwaerde dat geen dier huizen mogt hersteld of verbouwd worden’. En op blz. 107 lezen we: ‘De *Maelderystraat*, alwaer *den 4^{n} October 1541* vier-en-dertig huizen brandden, moest dien ten gevolge byna geheel herbouwd worden.’[2]

Derhalve moeten wij veronderstellen, dat het derde gesprek gevoerd wordt in het jaar 1542, aangezien de brand omtrent één jaar geleden uitbrak.

Of het monsteren van de *lijst der gouden en zilveren munten* ons in staat zou stellen het jaar, waarin Berthout zijn boekje schreef, te benaderen, kunnen wij niet beoordelen. Wij moeten ons vergenoegen met na te gaan, wat *het laatste gedeelte* van de ‘Vocabulaer’ ons daaromtrent mededeelt.

1. Antwerpen 1848.
2. De schrijvers verwijzen naar het *Antwerpsch Chronykje*, blz. 41.

De *brieven en documenten* zijn alle gedateerd, met uitzondering van de vijfde brief, het onderstelde antwoord hierop en de conventie (zie hiervoor de inhoudsopgave IV, 5°, 6°, 7°).

Eerste brief	20 sept.	1642
Tweede brief	4 oct.	1642
Derde brief	6 oct.	1704
Vierde brief	11 oct.	1542
Huurceel	9 oct.	1542
Koopakte	10 nov.	1553
Schuldbekentenis	11 nov.	1542
Kwitantie	15 jan.	1642
Kwitantie	15 jan.	1632

Tegenover die wondere mengeling van data staan we een beetje perplex. Het is echter terstond duidelijk, dat *een brief van 11 oct. 1542* tot antwoord op *een schrijven van 6 oct. 1704* een ongerijmdheid is. Behalve de dagtekening bevat deze laatste brief geen enkele tijdaanwijzing; in gene daarentegen schrijft Maximiliaen vander Groenstraete uit Brugge aan zijn vriend Pauwels de Haene in Antwerpen, dat ‘men seydt voor seker dat den Keyser de dochter trouwen sal van den Koninck van Enghelandt’, en hij wenst de voltrekking van dit huwelijk tot profijt van allen.

De gebeurtenis, waarop hier gezinspeeld wordt, is vermoedelijk de verloving van Keizer Karel V met Prinses Maria, dochter van Hendrik VIII, in het jaar 1521, of 1522. We kunnen dus eensdeels het jaartal 1704 als niet oorspronkelijk beschouwen; anderdeels zijn de jaartallen 1521 (1522) en 1542 moeilijk met elkaar overeen te brengen. Desondanks komt de datum van 11 oct. 1542 ons juist voor en veronderstellen wij, dat de derde brief dagtekent van 6 oct. 1542 i. pl. v. 1704.

De ‘*Quitancie van Huys-hueringhe*’ verdient nader bekeken te worden. Ze luidt:

‘Ick Ian Bertout sone Pieterssen/gheboren Poorter der stadt van Brussel/kenne ende lijde by dese teghenwoordighe/ontfanghen te hebben van Frederick de Prince/Koopman van zijde-laeckens woonende tot Aelst/de somme van ses-en-dertigh guldens/voor een jaer huys-huere verschenen te Kersmisse lestleden/duysent ses hondert twee-en-dertigh/van welcke somme van ses-en-dertigh

guldens/ick my houde voor wel ende eerlijck betaelt/quytende by dese teghenwoordighe den voorseyden Frederick ende alle die de Quitancie behooren sal. In teecken der waerheydt/hebb'ick onderteeckent dese teghenwoordighe Quitancie met mijn eyghen handt den vijfthiensten der maendt Ianuarij duysent ses hondert twee-en-veertigh.

Ian Bertout.'

De kwitantie zou dus opgemaakt zijn de 15e januari 1642 voor de betaling van de jaarlijkse huur 'verschenen te Kersmisse *lestleden*' 1632! Onbestaanbaar!

Moeten we dan 1632 lezen i. pl. v. 1642, of omgekeerd 1642 i. pl. v. 1632? Het ene zowel als het andere is strijdig met onze kalender.

Er zal echter op *beide* plaatsen gestaan hebben 1542, en dan zijn deze data niet tegenstrijdig, want hoogst waarschijnlijk schreef Jan Berthout 'na stijl van Brabant', waarbij het jaar immers met Pasen begon.

Beschouwen wij nu de *eerste twee brieven*, nl. het schrijven van Jan Berthout aan zijn vader en het antwoord van Pieter Berthout, dan rijst een sterk vermoeden, dat ook die gepostdateerd zijn.

'Weet mijn seer eerweerdighste Vader' - schrijft Jan Berthout - 'dat ick verstaen hebbe van Meester Ian Barrador mijnen Peter... dat het Legher van den *Keyser* verjaeght heeft ende verslaghen een groot ghetal van Franschen/die te samen beleghert hadden een groote ende schoone Stadt waer van den naem my vergheten is. Ende men seydt hier openbaerlijck dat den Dolphijn met veel Edeldom daer oock verslaghen soude zijn/maer of het waer is en weet ick niet:... Noch hebb' ick ghehoort dat de Franschen willen slagh leveren teghen ons volck/'t welck verstaen hebbende mijn Heere van Reux/heeft met hem gheleydt veel Edeldom des Landts/ende noch ses duysent vechtende mannen/ende ons volck heeft een stadt beleghert in het Landt van Luxemborgh/voor de welcke sy gheleghen hebben 't sedert Sondagh lestleden/om dat het soo vuyle weder ghemaeckt heeft.... Zijt Godt bevolen/uyt Brussel den twintighsten dagh van September sesthien hondert en twee-en-veertigh....'

Vader Berthout heeft weliswaar gehoord, dat al die geruchten vals zijn, maar het feit, dat zijn zoon spreekt van het 'Legher van

den Keyser', is een aanwijzing dat het jaartal 1642 onmogelijk juist kan zijn. De landsheer van de Zuidelijke Nederlanden was immers in die tijd Koning Filips IV van Spanje. In verband met de overige data ligt het vermoeden voor de hand, dat beide brieven in 1542 i. pl. v. in 1642 geschreven werden.

Hoewel het slot, en hiermee de datum, van de *vijfde brief* is weggevallen, lijkt ons deze zo belangrijk, dat wij niet kunnen nalaten het grootste gedeelte ervan hier over te schrijven.

'Mattheus mijnen seer lieven ende goeden vriendt/... men seydt dat ons volck anders niet en doet dan rooven ende branden in het Landt van Cleve[1]/ende dat de Hertoghinne van Cleve lest tot Antwerpen was by de *Koninghinne* om met haer vriendtschap te onderhouden. De reden waerom ons voorseyde volck ghegaen is in 't voorseyde Cleefsche Landt/is dese: om datter gheweest heeft eenen Capiteyn in het Landt van Brabandt. ghenaemt Marten van Rossem/den welcken eerst quam voor Antwerpen met veel vendels voet-knechten en twee Regimenten grenadiers wel ghewapent/ meynende de stadt te nemen/ maer waerachtigh sy en hebben daer niet veel ghedaen dan dat mijn Heere den vromen Prince van Oraignien daer ghelaeten heeft veel van sijn volck/ aenghesien dat hy gheenen bystandt en kreegh. Van daer zijn sy ghegaen voor Lier/meynende daer assaut te leveren/maer sy en deden daer oock niet/mits d'overvloedigheydt van het gheschut dat'er in de Stadt was/want men dede anders niet dan schieten/en siende den voorseyden Capiteyn dat hy niet en konde verderven de steden/noch dat hy die eenighsints en mochte hinderen/heeft hy verbrandt Walem ende Duffel/die twee schoone plaetsen ende vryheden/een droeve saeck/ende van daer zijn sy ghekomen voor de Stadt van Loven/vraeghende oft sy die gheven wilden in de handen van den Koninck van Vranckrijck/waer in die van Loven gheensints en wilden consenteren/maer sy hebben hun vromelijck ghehouden/als Marten van Rossem hun ghelevert hadde twee oft dry assauten/waer in hy veel volck verloren heeft. Dit aenmerckende den voorseyden Capiteyn/is hy ghegaen met gheheel sijnen Legher naer Vranckrijck/

1. Zie *Nieuw Nederl. Biogr. Wdb.*, 9, kol. 895 en *Alg. Geschied. d. Nederlanden*, 4, blz. 96.

hebbende berooft ende gheplundert gheheel het plat Landt van Brabandt....'[1]

Ziedaar in het kort het verhaal van de bekende plundertocht van Maarten van Rossem in Brabant, a° 1542!

Al missen wij de datum van deze brief, toch mag verondersteld worden, dat hij in 1542, of ten laatste in 1543, geschreven is, mede gelet op het begin van het schrijven, waar gezinspeeld wordt op de wraaktocht tegen Willem van Kleef. Hier wordt tevens voor het eerst gewag gemaakt van de 'Koninghinne', die wel identiek is met Koningin Maria van Hongarije, landvoogdes der Nederlanden.

Ten slotte is er nog de *koopakte*, die - vreemd genoeg - ondertekend werd 'den thienden dagh der maendt van November/ in het jaer duysent vijf hondert dry-en-vijftigh', terwijl de *laatste kwitantie* de datum draagt van 'den vijfthiensten der maendt Ianuarij/in het jaer ons Heeren duysent ses hondert twee-en-dertigh'.

In deze beide stukken zelf is niets te vinden, dat ons zou toelaten de echtheid van de datering in twijfel te trekken. Toch gissen wij, dat, waar alle overige stukken het jaartal 1542 dragen of hoogst waarschijnlijk droegen, ook de koopakte en de kwitantie van de verkoop van een huis eigenlijk in 1542 werden opgemaakt.

Nog eens overziende wat wij, tot nu toe, omtrent het jaar van ontstaan van Berthout's boekje uit het oud-exemplaar-Van Heurck hebben opgediept, lijkt het ons niet al te gewaagd dit te stellen op 1543.

Zo al niet de proef op de som, dan toch een bevestiging van dit vermoeden vonden wij in het exemplaar waarvan de Stadsbibliotheek van Antwerpen de bezitster is.[2]

Zien we vooreerst de datums na, zo krijgen we het volgende overzicht:

1. Vgl. het verhaal van die plundertocht in de *Biographie nationale*, 20, kol. 145-158 en in het *Nieuw Nederl. Biogr. Wdb.*, 9. kol. 893.
2. Van Heurck heeft zijn exemplaar met deze uitgave vergeleken, echter niet met de gewenste aandacht, naar het ons voorkomt. Zo schrijft hij: 'L'empereur Charles-Quint étant mort, le titre d'empereur est remplacé par celui de duc *(duc de Lorraine)*, ce qui permet de dater peut-être l'édition.' - 'la première [lettre] que Jean Bertout signe, date du 20 septembre *1649*'. - Van de stukken, die ook in zijn exemplaar het jaartal 1542 dragen, spreekt hij niet; enz.

Jaartal vermeld in het eerste gesprek		1540
1ste brief	20 sept.	*1542*
2de brief (antwoord op 1ste brief)	4 oct.	*1542*
3de brief	6 oct.	*1542*
4de brief (antwoord op 3de brief)	11 oct.	1542
5de brief	*19 oct.*	*1542*
6de brief (antwoord op 5de brief)	*25 oct.*	*1542*
Conventie [werkcontract]	*26 oct.*	*1542*
Conventie [huishuring]	9 *nov.*	1542
Obligatie [koop van een huis]	10 nov.	*1542*
Obligatie [geleend geld]	11 nov.	1542
Kwitantie [huur van een huis][1]	15 jan.	*1542*
Kwitantie [verkoop van een huis]	15 jan.	*1542*
Approbatie	14 oct.	1589

De rangschikking naar tijdsorde van brieven en documenten is treffend; in deze stukken is blijkbaar de Brabantse stijl (Paasstijl) gebruikt. Is het derhalve niet zeer waarschijnlijk, dat Berthout zijn boekje, althans dit gedeelte, afgesloten heeft in het jaar 1543?

Zoeken we nu in dit exemplaar de overige plaatsen op, die enigerwijs het jaar van ontstaan kunnen helpen bepalen, zo vinden we in het eerste gesprek: '*de Keyser ons alderghenadichste Heere*' i. pl. v. 'den Hertogh van Beyeren', '*zijn Maiesteyt*' i. pl. v. 'sijne Hoogheydt', en overal elders '*Keyser*' i. pl. v. 'Hertogh'. Er is geen sprake van de 'Hertoghinne' maar wel van de '*Coninginne*' en de dochter van de Heer van Brederode, de 'bruid' van de Graaf van Mansvelt, is de schoonste van 'allen *s' Coninginnen* dochters'. De componist van het motet 'In te Domine speravi' heet *Lupus* i. pl. v. Iacob, maar is, evenals deze, zangmeester van St.-Donatuskerk te Brugge. Ten slotte is Gomber, hier Gombert, niet ''s Hertoghs' maar '*s Keysers*' zangmeester.

In het tweede gesprek tekenen we alleen aan, dat 'wijlen Heer Peeter de Witte' stierf 'wel corts *naer s' Keysers* vertrecken', en in het derde gesprek, dat het antwoord op de vraag 'Wat gaet-men hier maecken?' luidt 'T' stadthuys/ende alle die huysen

1. Vgl. in dit stuk: 'te Kersmisse *1542 lestleden*'.

hebben verbrandt gheweest' (Franse tekst: '... & toutes ces maisons la ont esté brulées').

Andere tekstverschillen, waarvan E. van Heurck er enkele aanhaalt,[1] blijven, als o.i. niets ter zake doende, buiten beschouwing.

Blijft nog over na te gaan wie de componist Lupus, uit Brugge, is. Het komt ons voor, dat hij met zijn volle naam *Lupus Hellinck* heet. Deze stierf 14 jan. 1540 (oude stijl) en van hem is een (vijfstemmig) motet 'In te Domine speravi' bekend.[2] Wat Richafort betreft, wij menen hem te mogen vereenzelvigen met *Willem* Richafort.[3]

Ondanks het vele dat hier is aangevoerd om onze mening te staven, dat Berthout's werkje dagtekent van 1543, ontveinzen wij ons niet, dat wij geen volkomen zekerheid daaromtrent hebben. Er blijft immers de zinspeling op het aanstaande huwelijk van de Keizer met de dochter van de Koning van Engeland, die wij aantreffen in de vierde brief (datum: 11 oct. 1542) en in de zesde brief (datum: 25 oct. 1542). Nu kan dit wel niet anders slaan, dan op de verloving van Keizer Karel V met Maria Tudor, dochter van Hendrik VIII in 1521 (of 1522) - verloving welke immers verbroken werd in 1525 - en is het niet duidelijk waarom er in 1542 nog gewag wordt gemaakt van *in omloop zijnde* geruchten omtrent een *ophanden zijnde* gebeurtenis uit het jaar 1521 of 1522 - ten ware er van een toespeling op het door ons bedoelde evenement helemaal geen sprake was.

Zoeken we dientengevolge een vaste terminus ad quem, zo vinden we die noch in de datum van de Approbatie in het oud-exemplaar-Van Heurck (10.3.1695), noch in de dagtekening van de Approbatie van het exemplaar uit 1619 (14.10.1589). De oudste bewaarde uitgave is de reeds herhaaldelijk geciteerde editie van Hieronymus Verdussen, 1619. Er bestaat echter een lijst van de boeken die de Antwerpse typograaf Jan van Waesberghe gedrukt heeft, welke lijst hij in een verhoor door de autoriteiten gezegd had te zullen voorleggen. Welnu, onder de 'Livres en Francoys et en Flamen ensemble pour apprendre et l'un et l'autre langage' staan

1. Op blz. 93 van zijn *Voyage* schrijft Van Heurck: '... la première [lettre] que Jean Bertout signe, date du 20 septembre 1649...'. Dit moet zijn 1642. Zie hiervoor blz. 127 en 134.
2. Zie E. Closson en Ch. Van den Borren, *La musique en Belgique du moyen âge à nos jours*, Bruxelles, s.d. [1950], blz. 108, 110, 116. - A.C. de Schrevel, *Histoire du Séminaire de Bruges*, Bruges, 1888-1898, dl. 1, blz. 58, 190 en vlg.
3. Zie A.C. de Schrevel, *a.w.*, blz. 195.

de ‘Colloques de M. Jan Berthout, en francoys et flamen’ vermeld. Het verhoor van Jan van Waesberghe had plaats 14 april 1569.[1.]

Wat de eerste *druk* van het boekje betreft gaat het dus in ieder geval om een datum tussen 1543 en 1569.

In de eerste twee brieven stelt Jan Berthout het voor - en waarom zou het ook werkelijk niet zó geweest zijn - alsof zijn ouders, broer en zusters te Mechelen wonen. Een gebeurtenis, die zich aldaar heeft voorgedaan en waarover onze kranten tegenwoordig een omstandig verslag zouden geven, ware hem denkelijk wel ter ore gekomen. Ook ligt het vermoeden voor de hand, dat hij dit nieuws in gesprek of brief te pas zou hebben gebracht. Welnu, op 7 aug. 1546 vloog te Mechelen een kruitmagazijn in de lucht, waardoor o.a. het paleis van Margareta van Oostenrijk half vernield werd. In het boekje wordt er evenwel nergens op dit springen van de Mechelse Zandpoort gezinspeeld,[2.] al is Jan Berthout's vader ‘schrijver volghende het Hof’ geweest en heeft hij gewoond te Mechelen in de ‘Huyvetters-straete by de Augustijnen’.[3.] Mogen wij er niet uit afleiden, dat Jan Berthout met zijn werkje klaar was vóór die datum? Het ware tevens een bevestiging van de gevolgtrekking die wij maakten uit het bericht over het aanstaande huwelijk van de dochter van de Heer van Brederode met de Graaf van Mansvelt.

De *redactie* van de Samenspraken en Brieven valt dus, onzes inziens, in elk geval tussen 1543 en 1546.

Daar het geenszins onze bedoeling is de stof, die het geschrift van Jan Berthout ons biedt, in haar volle omvang te behandelen, en wij gaarne een uitgebreid onderzoek aan anderen overlaten, willen wij ons tot nog een enkele opmerking en mededeling beperken.

Zoals gezegd heeft het oud-exemplaar-Van Heurck geen titelblad. De in de *Voyage* opgegeven titel is blijkbaar ontleend aan het exemplaar van de Stadsbibliotheek van Antwerpen uitgegeven

1. Zie A.M. Ledeboer, *Het geslacht Van Waesberghe*, 2e uitg. 's-Gravenhage en Utrecht 1869, blz. 261-263.
2. Zie hierover o.m. R. Foncke, *Die Explosion des Mechelner Sandtores (1546) in Flugschriften der damaligen Zeit*, Antwerpen, 1932.
3. Volgens het adres van de 1ste brief (20 sept. 1542) - in de uitgave van 1619 heet hij ‘clerck’ i. pl. v. ‘schrijver’.

in 1619. Van Heurck is van oordeel, dat dit laatste volledig is, omdat er achteraan een Nederlands-Franse woordenlijst staat. Moeten we daarom besluiten, dat zijn eigen exemplaar onvolledig is? Wij wagen het dit te betwijfelen.

De titel van de uitgave van 1619 luidt:

Ghemeyne T'samen cou= || tinghe/ghemaeckt by wijlen Ian Berthout/ || Schoolmeester tot Brusselle/by de welcke ghevoeght || is een Vocabulare/ghedeylt by Capittelen. || Van nieus ouersien ende verbetert. || Collocvtions || familieres, composees par || fev Iean Berthovt Maistre || d'Escole à Bruxelles, au quelles est adiouté vn || Vocabulaire, diuisé par Chapitres. || De nouueau reueu & corrigé. || [Drukkersmerk] || T'Hantwerpen, || By Hieronymus Verdussen/inde Cammerstrate/ || inden Rooden Leeu. Anno. M.DC.XIX. || Met gratie ende Priuilegie. I. de Buschere. ||

Naar onze mening blijkt hieruit, dat Jan Berthout *wel* de 'Ghemeyne T'samen coutinghe' geschreven heeft, maar *niet noodzakelijk* ook de '*Vocabulare*' heeft samengesteld.

Op blz. 133 van zijn *Voyage* deelt Van Heurck de 'Taxatie oft priisen vande ghemeyne school-boecken' mede, opgemaakt door de Antwerpse magistraat op 10 febr. 1642. Onder n° 29 staat: 'Groote Vocabulaers van Berthout, 11 ou 13 fe., 4½ st.'. Zijn er wellicht ook *kleine* Vocabulaires van Berthout gedrukt, en is het oud-exemplaar-Van Heurck er één van? In de fondslijst van Jan van Waesberghe uit 1569 vinden we immers ook: 'Vocabulaire de Noël de Barlaimont francois-flamen' en daaronder '*Cleyn* vocabulaerkens van Noël'.

Aan het slot van zijn beschrijving vermeldt Van Heurck nog drie uitgaven, alle in het bezit van de Universiteitsbibliotheek te Gent. Het zijn Antwerpse drukken t.w. één van Reynier Sleghers, a^{o} 1671 - één van Hieronymus Verdussen, zonder jaartal,[1] - en één van Ioannes van Soest, eveneens zonder jaartal.[2] 'Ce dernier exemplaire est en très mauvais état' zegt Van Heurck niet ten onrechte.

Ofschoon de tekst van de tot nu toe vermelde vijf exemplaren niet *woordelijk* dezelfde is, mogen we toch zeggen, dat de *inhoud*

1. Van Heurck schrijft zonder meer: 'vers 1700'.
2. Van Heurck schrijft zonder meer: 'vers 1750'.

overeenkomt, dus ook wat betreft het *vocabulaire* in vier van deze uitgaven.

De Gentse exemplaren hebben evenwel een *titel* die niet gelijkluidend is met die van de uitgave van 1619. Reynier Sleghers (‘inde Cammer-straet/in den Schilt van Artoys’) heeft het boekje als volgt genoemd:

‘Ghemeyne T'samen-koutinghe || van || Ian Berthovt || Besluytende dry schoone ende profijtighe || Dialoguen van Maeltijden ende verscheyde Coopmanschappen. || Boven dese/de maniere om alle soorten van Brieven/ || Obligatien ende Quitancien te dichten/ met eenen || noodelijcken/ende van alle dinghen mellende || Vocabulaer. || Van nieuws oversien ende verbetert. || Collocutions Familiers || de || Iean Berthovt || Contenantes trois belles & profitables Dialogues || de la propos de table & diverses Marchandises. Et de plus maniéré de || composer toutes sortes de Lettres Missives, Conventions, || Obligations & Quitances, avec vn Vocabulaire tres necessaire || & ample des mots plus communs & usitez. || De nouveau reveu & corrigé.’

Zo deden ook Hieronymus Verdussen ‘woonende op de groote Merckt/in Sinte Augustinus’ en Ioannes van Soest, ‘Boeckdrucker ende Boeckverkooper/woonende op de groote Merckt in de Pau’.[1.]

De drie boekjes hebben eveneens dezelfde approbatie[2.]: ‘Dese T'samen-koutinghe van Ian Berthout van nieuws oversien ende gecorrigeert/mach herdruckt worden/ende is seer bequaem om inde Scholen gheleert te worden.

Quod attestor 10 Mart 1623. Max. ab Eynat. Can. & Schol. Antv.’

Bestaat er een uitgave van *1623*, verschenen bij *Hieronymus*

1. Varianten in de uitgave van Verdussen: T'samen-koutinghen... Jan Berthout... profijtige... Quitantien... vocabulaer... Familieres... Jean Berthout... Contenants... des (i. pl. v. de la) Propos... table,... après la (i. pl. v. de plus)... De... ‘toutes sortes de’ staat hier niet... Obligations,... un... tres-necessaire... revû...
   De varianten in de uitgave van van Soest zijn dezelfde in de Franse titel, behalve: propos... Table... de... de (i. pl. v. des) mots... De helft van de Nederlandse titel is verloren gegaan. We lezen: T'samenkoutinghen... [Ber]thout... profijtige... Koopmanschappen... Vocabulaer.
2. Verschil in spelling van sommige woorden daargelaten.

Verdussen te Antwerpen, zoals we lezen in een bijdrage van H. Sermon uit het jaar 1891?[1.]

Sermon's bron is blijkbaar de *Catalogus C.P. Serrure*, die inderdaad onder het nr 3108 vermeldt:

'Collocutions familieres de Jean Berthout, contenants trois belles et profitables Dialogues des propos de table et diverses marchandises (en français et en flamand), t'Hantwerpen by Hieron. Verdussen (1623), in-4°, dem. toile. Tache aux premiers feuillets.'

Zou het tussen haakjes geplaatste jaartal 1623 soms *niet* voorkomen op het titelblad en ontleend zijn aan de *approbatie?*

Een laatste vraag: Waar schuilt het exemplaar met het adres 'Tot Duynkercke, Ghedruckt by Jan Weins, woonende by de P.P. Jesuiten, 1684', dat indertijd in het bezit was van Prof. Dr. L. Scharpé († 1935)?[2.] Onze navraag had, tot nu toe, niet de gewenste uitslag. Mochten anderen gelukkiger zijn en er nog meer exemplaren van Berthout's werkje te voorschijn komen! Voor ieder bericht hieromtrent houden wij ons ten zeerste aanbevolen.

Le 'vocabulaer' du maître d'école bruxellois Jean Berthout

Le manuel de conversation bilingue (flamand-français) intitulé *Ghemeyne T'samen coutinghe - Collocutions familieres*, mais désigné maintes fois par le nom 'Vocabulaer', de *Jean Berthout*, maître d'école à Bruxelles, n'a pas encore reçu l'attention qu'il mérite. Le folkloriste anversois Emile H. van Heurck en a donné une description dans son livre *Voyage autour de ma bibliothèque.* Nous avons essayé de la compléter et de la rectifier en quelques points.

L'ouvrage de Jean Berthout rappelle singulièrement la *première* partie du *Vocabulaire* de *Noel de Berlaimont:* trois dialogues suivis de lettres missives, conventions, obligations et quittances.

L'exemplaire Van Heurck, qui n'a ni titre, ni date, ni lieu d'impression, est sans doute d'une édition relativement récente. Toute-

1. Zie H. Sermon, De Vlaamsche vertaal- en woordenboeken v.h. begin der boekdrukkunst tot den jare 1700, in *Versl. en Med. der Kon. Vl. Acad.* 1891, blz. 278. - Evenzo in *Leven en Werken der Zuidnederl. schrijvers*, Gent, 1900, blz. 79.
2. Zie *Tijdschrift voor Boek- en Bibliotheekwezen*, V (1907), blz. 121.

fois, un examen attentif du texte parsemé d'anachronismes permet de conclure que l'ouvrage de Berthout a été composé probablement entre 1543 et 1546. Il est certain qu'il a été imprimé par Jean van Waesberghe avant le 14 avril 1569.

L'édition princeps nous est inconnue. Nous avons vu, outre l'exemplaire Van Heurck actuellement à la Bibliothèque Royale de Belgique, les quatre exemplaires signalés par Van Heurck. Une édition de 1684 ‘Tot Duynkercke, Ghedruckt by Jan Weins, woonende by de P.P. Jesuiten’ ayant appartenu au Prof. Dr. L. Scharpé n'a pas été retrouvée. Espérons qu'on finira par la découvrir, ainsi que d'autres, l'édition princeps peut-être.

Een kleine mededeling omtrent Plantin's Thesaurus theutonicae linguae

door O. de Neve
(Mariakerke bij Gent)

Het is algemeen bekend, dat Christoffel Plantin de *Thesaurus Theutonicae linguae*, die in 1573 bij hem van de pers kwam, aan ‘Messeigneurs Messieurs les Superintendens, Doyens, et Honorable college de la confrerie de S. Ambroise’ - het Antwerpse schoolmeestersgild - heeft opgedragen en in die voorrede vertelt, hoe het woordenboek tot stand kwam.

Dit verhaal, waarin de koninklijke ‘hooftprinter’ van een zekere achterhoudendheid blijk geeft, laat een gevoel van onvoldaanheid, ja van onbehaaglijkheid na. Slechts aan de hand van Plantin's kantoorboeken konden Max Rooses[1.] en, na hem, J. Storme[2.] aantonen, wie de samenstellers en welke de bronnen van de *Thesaurus* waren.

1. Zie: ‘Hoe de woordenboeken van Plantijn en Kilianus tot stand kwamen’ in het *Nederlandsch Museum*, Gent, 1880, I, blz. 190-208; *Christophe Plantin*, *imprimeur anversois*, Anvers, 1882, achtste hoofdstuk, en *Le Musée Plantin-Moretus*, *contenant la vie et l'oeuvre de Christophe Plantin et de ses successeurs les Moretus ainsi que la description du musée et des collections qu'il renferme*, Anvers, 1913, blz. 120-125.
2. Zie het uitvoerig verslag van W. de Vreese over het antwoord van J. Storme op de prijsvraag ‘Een critiek op den Schat der Nederduytscher Spraken van Chr. Plantijn’ in *Verslagen en Mededeelingen van de Koninklijke Vlaamsche Academie*, 1914, blz. 442-454. De verhandeling zelf is nog altijd niet verschenen.

Uit de onderzoekingen van R. Verdeyen[1] bleek later, dat het besluit, waartoe de eerste twee geleerden kwamen, ten dele aanvechtbaar is.

Max Rooses heeft in zijn *Correspondance de Christophe Plantin*, dl. III (1911), blz. 289-297, het tweede klad van die opdracht aan het St.-Ambrosiusgild bekend gemaakt - het eerste klad bleef onafgewerkt - en hierbij aangetekend: '... la seconde [minute de cette dédicace], écrite sur quatre feuillets détachés (insérés dans le registre VIII, f° 56), est datée du 31 janvier 1573. Cette dernière, que nous imprimons ici, *ne diffère que par des détails* de la dédicace imprimée. Celle-ci porte la date du 13 février 1573...'

Zó onbelangrijk lijken die verschillen niet,[2] maar het oordeel verblijve aan anderen.

Het is wellicht minder bekend, dat er in sommige exemplaren van de *Thesaurus*, behalve de Franse, ook een *Latijnse* opdracht voorkomt.

Al verheldert dit stuk het verloop van de samenstelling van het woordenboek niet, het kan tot voorzichtigheid in het interpreteren van Plantin's bericht manen en, mocht de filoloog het onbelangrijk achten, de bibliofiel heeft er belang bij te weten, dat niet alle exemplaren van de *Thesaurus* identiek zijn.

De opdracht luidt als volgt:

Praestantissimis doctissimisqve viris, Ven. Domino Goverio Vevsels, insignis Ecclesiae B. Mari Antuerp. Canonico, & scholarum praefecto: Nobili Domino Martino a ranst: & Domino Gvillelmo schoyt, celeberrimae vrbis Antuerp. Decurionibus,

1. Zie: *Colloquia et Dictionariolum septem linguarum gedrukt door Fickaert te Antwerpen in 1616.* Opnieuw uitgegeven door R. Verdeyen. Antwerpen en 's-Gravenhage, dl. I, (1925), blz. LXXXIII-LXXXV.
2. Men vergelijke bijv. met de gedrukte tekst de volgende passage in het tweede klad: 'Peu de *mois* après *l'un comme l'autre pour arres de ses labeurs* me délivra les mots latins tournés en flameng lesquels je ne faisois qu'achever d'imprimer y ayant *adjouxté* les mots grecs et françois quand certaine autre rencontre adverse arresta derechef *l'entière course de mes entreprinses de quoy s'ensuivit que depuis je n'ay rien veu de l'un de mesdicts entrepreneurs. Mais chaicun des autres* m'ayant quelque temps après raporté son ouvrage je les fis conférer ensemble et ajouxter des autres au plus capable exemplaire les mots qu'ils trouveroyent y défaillir et pouroyent encores adviser y estre convenables'.

ludimagistrorum & scholarum pr□fectis, Christophorus Plantinus S.P.D.[1.]

Cvm viginti abhinc annis linguae Theutoniae addiscendae studio flagrarem, & ob negotia domestica alicui disciplinae aut institutioni me submittere ex animi sentētia non possem, neque Dictionarium vllum satis amplum, & ad hanc linguam ediscendam accommodum eo tempore inuenirem; non tulit ardor ille qui me magis ac magis incendebat, quin prima alicuius futuri aedificij lineamenta inter discendum ducerem, ac veluti rude fundamentum iacerem. Verùm dum Dictionarium istud animo concipio; ac vndique, amicorum ope, immensam vocabulorum supellectilem cōquiro; nuntiatur mihi, esse quosdam non vulgaris eruditionis viros qui nō infeliciter hunc laborem suscepissent; atque adeò Gabrielem Meurier in linguis vernaculis imbuenda iuuentute tum temporis clarum, eumque ad maturi sui foetus editionem iam properare. id quod non multo pòst accidisse compertum est. Quae quidem res ab instituto me absterruit, ita vt huius operis construendi feruorem remitterem; sperans futurum, vt aliquando excitarētur aliqui, aliarum nationum exemplo prouocati, qui suae linguae Grammaticam nondum hactenus certis regulis comprehensam, vnà cum Dictionario, cum posteritate communicarent. Verumenimuerò postquam meam spem esse vanam comperi, me frustrà expectare, nec in hac re quempiam promouere: calor diu consopitus coepit in me reuiuiscere, adeò vt, licèt continuis nostrae Typographiae impedimētis essem astrictus, meus in me conquiescere non potuerit animus, quin meis sumptibus alerem qui Flandrico-gallicum Dictionarium, nouis vocabulis vndique conquisitis, congereret, & nonnullis loquēdi formulis familiaribus locupletaret. Caeterùm longè aliter quàm opinabar, mihi cecidit alea. dum enim eiusmodi hominē quaero, omnes quotquot offendebam, in instituēdi operis ratione inter se mutuò dissentire comperiebam. itaque plures eligere satius

1. Over de drie in de aanhef genoemde personen, Goverius Veusels, Martinus a Ranst en Guillelmus Schoyt, kan ik geen bijzonderheden mededelen, behalve dat de eerste en kanunnik Vuesels (sic), ‘een slachtoffer der calvinistische reactie, die door het lange beleg in geldnood verkeerde’ en wiens goederen in 1584 in beslag werden genomen (zie het artikel van J.A. Goris, ‘Twee kleine zestiendeeeuwsche bibliotheken te Antwerpen (1584) in *Het Boek*, 13e jg. (1924), blz. 255-257) vermoedelijk één en dezelfde persoon zijn.

esse duxi, quorum cuique separatim lampadem traderem: vt illi pro suo quisque arbitrio eum quem vellent ordinem & methodum sequerentur: interim tamen illorum singulis mei instituti rationem notam esse nolebam. quo sperabam fore, vt cùm suos quisq; labores vicissim ad me retulisset; qu□dam certa incepti aedificij forma cōflaretur. Hi igitur cùm, collatis inter se consiliis, quicquid pretium operae esse ducebant, in commune symbolum retulissent; opus totum mox praelo committere coepimus; eiusq́ue aliquot folia cum amicis cōmunicauimus, quae illis magis quàm nobisipsis placebant. qui in dies nouorum vocabulorū congeriem in commune istud symbolum adferri posse videntes, folia ipsa iam impressa ad inuoluendas merces condemnauimus; & totū opus denuò describi curauimus; sperantes eo pacto tandem hoc Dictionarium reddi posse locupletius. Verùm reapse istud esse verum didici; nimirum fieri nequaquam posse, vt quis opus primùm instituere, idq́ue omnibus numeris absolutum vna eademq́ue opera dare queat. Ego itaque tandem mecum capto consilio delibero hoc opus antea toties inceptum nostris characteribus exprimere: quo qui vellēt, vice aduersariorum vti possent: vt in eo & superuacua tollerēt, necessaria supplerent, atque ea ratione ex opere adhuc imperfecto perfectum posteris relinquerent. Interim praelo committitur, iamq́ue non pauca folia excuduntur; cùm mihi iniungitur Regiorum Bibliorū prouincia: quam quidem adeò grauē & arduam vbi meis humeris incumbere sentirem; ab opere toties incepto & intermisso destiti; donec à mole illa, quae me fatigabat, planè liberarer. Itaque non paucis abhinc mensibus Regiis illis Bibliis ad finem perductis; coepi de sua huic Dictionario trilingui coronide imponenda mecum cogitare; ne foliorum iam ante aliquot annos excusorum expensae non exiguae perirent. Nec etiam interim commisi, vt nouorū vocabulorum accessione à quoquam meorum, quibus curam demandaueram, iam opus feruente praelo progrediens retardaretur. Quamobrem nunc Dei opt. max. auxilio hoc Triglotton absolutum, non potui mihi persuadere, cuiquam debere offerri, nisi Ludimagistrorum & Scholarū Praefectis; iisq́ue ipsis Praeceptoribus, quibus iuuētutis erudiendae cura incumbit: quò, interim dum ipsi Praeceptores (quae eorū muneris est industria, & reip. litterariae promouendae cupiditas) ex hoc rudi exemplari

insigne & absolutum □dificium extruant & erigāt, meo qualicunque labore & beneficio omnes ij qui huius vel illius idiomatis veram & genuinam interpretationem, & nonnullas magis familiares phrases addiscere voluerint, aequo animo & ab omni maleuolentia alieno vtantur fruantur.

Het stuk staat tussen het titelblad en de Franse opdracht en beslaat twee volle bladzijden. Het blad heeft de signatuur §. De signaturen van de Franse opdracht, die 4½ bladzijden beslaat, zijn § 2 en § 3.

Tot nu toe is gebleken, dat de volgende exemplaren de Latijnse opdracht hebben: 1°) Antwerpen, Museum Plantin-Moretus, R. 46.16 - 2°) Antwerpen, Museum Plantin-Moretus, R. 8.14 - 3°) Brussel, Koninklijke Bibliotheek, Van Hulthem 23325 (4°) - 4°) Utrecht, Universiteitsbibliotheek, Moltzer 4B7.

Om nutteloze nasporingen te vermijden moge hier vermeld worden, dat die opdracht *niet* te vinden is in de exemplaren: Amsterdam, Univ. Bibl., 967 J 19 - 1307 J 19 - 966 H 8; Gent, Univ. Bibl., 34 E 3; Leiden, Univ. Bibl., 708 B 2 - 1178 A 8 - 1111 B 35 - Leeskamer voor Ndl. Philologie IV Taalk. Oudere w. 20; Utrecht, Univ. Bibl., B. qu. 119; Brussel, Kon. Bibl., II 93476 (4°); Antwerpen, Mus. Plantin-Moretus, A 1167 - A 3831[2]; Antwerpen, Stadsbibl., 924 a.

Een ander exemplaar van de *Thesaurus* kon indertijd niet ingezien worden: Brussel, Kon. Bibl. Van Hulthem 23324.[1]

Zijn nog meer exemplaren van de *Thesaurus* met de Latijnse opdracht in openbare of private bibliotheken in de Nederlanden of daarbuiten aanwezig? In voorkomend geval moge de belangstellende lezer dit mededelen, liefst in het tijdschrift, dat de *Gulden Passer* in zijn schild voert. Hem zij bij voorbaat dank gezegd.

Ten slotte zij hier nog vermeld, dat F. Halma in zijn *Voorberegt* (dd. 30/8/1703) voor het *Lexicon Latino-Belgicum novum* van Samuel Pitiscus, Amsterdam, 1704, spreekt van ‘de Opdragt van den Aartsdrukker Christoffel Plantijn, voor zijnen Schat der

1. Volgens een mondelinge mededeling (a° 1938) van de heer J. Verlant, conservator aan de Kon. Bibl. te Brussel, zou dit laatste in het jaar 1861 aan de boekhandelaar Heussner verkocht zijn. Het schijnt in de Kon. Bibl. inderdaad niet aanwezig te zijn (25/4/1961). Zijn verdere lotgevallen zijn mij onbekend.

Nederduitsche Taale, nu meer dan eene eeuwe gedrukt, en *den Burgermeesteren en Raad der stad Antwerpen opgedraagen*'. Deze opdracht is mij onbekend.

Quelques remarques concernant le 'Thesaurus theutonicae linguae' de Plantin

L'épître dédicatoire, mise en tête du *Thesaurus Theutonicae Linguae*, que Plantin adresse aux membres de la confrérie de S. Ambroise est archiconnue.

Par contre, on ne fait mention nulle part - autant que nous sachions - d'une autre dédicace, en latin, précédant l'épître française, dont elle ne reproduit pas tous les détails.

Il se peut que cette dédicace soit d'un intérêt mineur pour le philologue qui reprendra l'examen de l'élaboration du *Thesaurus.* Elle intéressera toutefois le bibliophile, car elle ne se trouve que dans quelques exemplaires de ce dictionnaire.

C'est pourquoi nous avons cru utile de la communiquer et nous serions heureux d'apprendre si d'autres exemplaires que ceux que nous signalons ont cette même dédicace latine.

N.B. In de Latijnse tekst werd korte *s* gedrukt voor lange *s; i* en *j, u* en *v* werden behouden, evenals □*;* de verkortingen werden niet opgelost.

Adresses d'imprimeurs, libraires et éditeurs belges des XVème et XVIème siècles

par Anne Rouzet
Chargée de recherches au Centre National de l'Archéologie et de l'Histoire du Livre

Cette publication des lieux de résidence, - en Belgique exclusivement -, d'imprimeurs, libraires et éditeurs du XVème et du XVIème siècles, se présente comme une entreprise extrêmement modeste. Étude en marge du Dictionnaire des imprimeurs belges (en préparation au Centre National de l'Archéologie et de l'Histoire du Livre), elle désire en exploiter dès maintenant un aspect pratique. Son but est d'apporter quelque assistance aux chercheurs dans plusieurs cas: l'adresse que portent parfois des livres publiés sans nom d'imprimeur permet souvent d'en identifier le typographe; l'adresse d'un livre non daté facilite l'établissement, au moins approximatif, des dates extrêmes entre lesquelles le livre est sorti de presse; la connaissance des imprimeurs qui ont habité une même demeure aide aux recherches concernant les pérégrinations, à la suite d'achats et d'héritages, d'un matériel typographique.

De même que le Dictionnaire des imprimeurs belges, considéré par ses directeurs scientifiques comme un ‘status quaestionis’, ce répertoire d'adresses a été élaboré d'après des travaux publiés[1]. Il a rarement été fait appel aux documents d'archives, ou aux pages de titre et aux colophons des ouvrages originaux. Cette méthode de recherches, forcément incomplète, explique une partie des lacunes

1. Nous ne donnons pas ici la liste de nos sources, car elle se révélerait fort longue et dépasserait la portée pratique de cet essai. La bibliographie complète du sujet sera publiée dans le Dictionnaire des imprimeurs.

que l'on pourra rencontrer dans notre publication. Nous avons rectifié quelques adresses publiées qui nous semblent avoir été attribuées erronément.

Deux listes ont été établies. La première énumère, dans l'ordre alphabétique, 344 imprimeurs, libraires et éditeurs dont nous avons pu trouver l'adresse, sur les quelque 660 qui ont exercé leur profession en Belgique à l'époque envisagée. Le nom de chaque personnage est suivi de la mention de ses professions, et des villes et des adresses successives où il a travaillé. Dans le cas où un imprimeur, un libraire ou un éditeur, a également exercé les métiers d'imprimeur de gravures, de graveur, de cartier, de cartographe, de relieur, de graveur de poinçons, ces professions ont été notées; en revanche, nous n'avons pas consacré de rubrique à ceux qui ont exercé ces professions, sans être imprimeurs, libraires ou éditeurs.

La deuxième liste constitue le répertoire proprement dit des adresses, composées d'enseignes, de noms de rues ou de quartiers. Ces adresses ont été classées par villes, sont énumérées dans l'ordre alphabétique et sont accompagnées, dans l'ordre chronologique, des noms des imprimeurs qui s'y sont succédé. Les adresses topographiques sont précédées d'un astérisque, dans le but de les distinguer des adresses bibliographiques.

Les dates mentionnées ont été trouvées en général dans les documents publiés; elles ne correspondent donc pas toujours aux limites réelles d'activité. Le doute éventuel a été souligné par la mention ‘c.’ (circa), et par des points d'interrogation. Les différentes langues (flamand, français, latin, espagnol, anglais) dans lesquelles les livres originaux ont été rédigés, ont déterminé les formes diverses sous lesquelles nous avons trouvé les adresses; la transcription de ces versions en respecte autant que possible l'orthographe ancienne. Certaines parties d'adresses sont indiquées entre crochets; il s'agit de mentions que l'on ne rencontre pas toujours.

Nous espérons que cette tentative de réunir les adresses dispersées dans de multiples études, sera accueillie avec indulgence. Les renseignements d'ordre complétif ou rectificatif que pourra susciter notre essai seront reçus avec reconnaissance au siège du Centre National de l'Archéologie et de l'Histoire du Livre, Bibliothèque

Albert Ier, 4, boulevard de l'Empereur, Bruxelles 1. Nous remercions dès maintenant M. Paul Deprez, collaborateur au Centre, qui nous a assistée dans l'établissement des adresses gantoises.

I. - Liste des imprimeurs, libraires et éditeurs

AERTSSEN (Frans). Impr. Anvers. *Scaeckbert (in het)*, *in de Lange Nieuwestr.?* (adresse, en 1540, de sa veuve qui n'exerçait pas la profession d'imprimeur).
ALSSENS (Hendrik). Impr. Anvers. C. 1550: *Schuttersput (by het)*. C. 1570: *Chrysman (in den)*, *in Sint-Jansstr.*
ANCXT (Marie). Voir Liesvelt (Jacob Van), Veuve.
ANTOINE-VELPIUS (Hubert). Impr., libr., éd. Bruxelles. 1598-1630: *Aigle d'Or (à l')*, *près de la Cour (ou près du Palais); Gulden Arent (in den), by het Hoff.*

BAC (Govaert). Voir Back (Govaert).
BACK (Govaert). Impr., libr., rel. Anvers. 1493-1517: *Vogelhuys (in het)*, *buyten de Cammerpoort*, *opte Steen* [*houwersveste*].
BACKX (Andreas I). Impr., libr. Anvers. Fin XVIème s.? -1616/1617: *Heylighe Geeststr.*
BACX (André). Voir Backx (Andreas).
BACXIUS (Andreas). Voir Backx (Andreas).
BALLO (Anthonis De). Impr., libr. Anvers. C. 1595-1618: *Gulden Sampson (in den)*, *op Onser* [*Liever*] *Vrouwen Kerckhof*, *onder den Thoren (ou op het Groot Kerckhoff*, *ou aan de Kercke onder Onze Lieve Vrouwen Thoren); Sampson d'Or (au)*, *dessoubz la Tour*, *sur le cemetiere Notre-Dame.*
BARROUWE (Adryaen of). Voir Berghen (Adriaen Van).
BARTHOLEYNS (Wouter). Impr. Anvers. 1555: *Sleutelstr.* 1555: *Gulden Fonteyne (naest die)*, *in de Valcstr.*
BATMAN (Jan). Impr., fabricant d'encre. Anvers. 1542: *Sint-Anthonisstr.* 1545: *Rooden Borgh (in den)*, *binnen die Cammerpoort?; Rubri Castri (sub insigni)?*
BAYE (Nicolas de). Libr. Mons. 1594: *Clercs (rue des).*
BEECKE (Steven Van der). Libr., rel. Malines. C. 1541-c. 1560: *Groot Schole (tegenover de)*, *in Scoelstraetken (ou Lachelstr.).*
BEELAERT (Peeter). Voir Bellerus (Petrus).
BEKEN (Gérard Van der). Libr. Louvain. 1597/1598: *Proeffstr.*
BELLE (Coryn Van). Impr. Bruges. 1553/1554-c. 1565: *Gouden Handt (in de) (aussi Kardinaelshoede)*, *in de Noordzijde van Noordtzandstr.*
BELLERE (Jean). Voir Bellerus (Joannes).

BELLERE (Pierre). Voir Bellerus (Petrus).
BELLERO (Giovanni). Voir Bellerus (Joannes).
BELLERUS (Joannes). Impr., libr., éd. Anvers. 1554: *Salm (in den)*, *Commente.?* 1554-1563: *Falconis (sub insigni); Faucon* [*Blanc*] *(au)*; [*Grooten*] *Valck (in den)*, *Cammerstr.; Halcon (a).* 1564-1595: *Aigle d'Or (à l'); Aquila Aurea (sub); Gulden Arent (in den)*, *Cammerstr.*
BELLERUS (Joannes), Veuve et héritiers. Impr., éd. Anvers. 1596-c. 1616: *Aigle d'Or (à l'); Aquila Aurea (sub); Gulden Arent (in den)*, *Cammerstr.*
BELLERUS (Lucas II). Libr., éd. Anvers. C. 1587/1588-c. 1602/1603: *Pandstr.*
BELLERUS (Petrus). Libr., éd. Anvers. 1562-1600: *Escu de Bourgoigne (à l'); Schilt van Bourgoignen (in den)*, *Cammerstr.; Scuto Burgundiae (sub).*
BERGAIGNE (Anthoni-Marie). Impr., libr., éd. Louvain. 1550: *Lupaert (in den)*, *in de Borchstr.*
BERGH (Willem Van den). Voir Montanus (Guilielmus).
BERGHEN (Adriaen Van). Impr., libr., rel.? Anvers. 1500-1501: *Aureo Mortario (in); Grooten Mortier (in die)*, *aan die Marct.* 1503-1506: *Grooten (ou Gulden) Mortier (aldernaest de)*, *aan die Marct; Mortarium Aureum (juxta).* 1506-1510: *Rooden Schilt (by den)*, *Corenmarkt*, *achter Stadthuys; Rubeo Scuto (haud longe a)*, *in Foro Frumentario*, *post Curia Civitatis; Grote Jacht (aldernaest die); Jacht (in den)*, *op Corenmarct (ou aan die Marct)*, *achter Stadthuys.* 1510-1512 et c. 1514-1517: *Gulden Missael (in het)*, *by Onser Liever Vrouwen Pant aen het Kerckhof (ou achter Onser Liever Vrouwen Kerckhof); Missale Aureo (in)*, *juxta ambitum Dive Virginis.* 1512-1515: *Sancti Martini (sub inter-signio)*, *juxta ambitum Dive Virginis Mariae.* 1520-1535: *Gulden Missael (in het)*, *op (ou buyten) die Cammerpoortbrugghe*, *Cammerstr.*
BÉTHANIE (Couvent de). Impr.(?). Malines. 1467: *Castelli Marthe Bethania (juxta muros)*, *prope Mechliniam.*
BEYS (Egide). Voir Beysius (Aegidius).
BEYSIUS (Aegidius). Impr., libr., éd. Anvers. 1590-1591: *Cammerstr.* 1592: *Lilii Albi (sub signo)*, *in Circino Aureo; Witte Lelie (in de)*, *in de Huydevetterstr.* 1592?: *Petite imprimerie de Plantin (en la).*
BIRCKMAN (Arnold I). Impr., libr., éd. Anvers. 1533-1541: *Pingui Gallina (in).*
BIRCKMAN (Arnold I), Veuve et héritiers. Libr., éd. Anvers. 1548-1582: *Gallina Gorda (in); Pingui Gallina (in); Polio Grassa (en la); Poulle Grasse (à la); Vette Hinne (in de)*, [*Corte*] *Cammerstr.*
BIRCKMAN (Arnold II). Libr., éd. Anvers. C. 1550-c. 1569: *Pingui Gallina (in); Vette Hinne (in de)*, [*Corte*] *Cammerstr.*
BIRCKMAN (Franciscus). Impr., libr., éd. Anvers. 1523-1526: *Pingui Gallina (in)*, *apud (ou juxta) Portam Camerae.*
BIRCKMANNUS (Arnoldus). Voir Birckman (Arnold).
BIRCKMANNUS (Franciscus). Voir Birckman (Franciscus).

BOGAERDE (Jan Van den). Voir Bogardus (Joannes).
BOGARD (Jean). Voir Bogardus (Joannes).
BOGARDUS (Joannes). Impr., libr., éd., rel. Louvain. 1562-1573: *Bibliis Aureis (sub); Gulden Bijbel (in de)*, *Proeffstr.* 1597/1598: *Steenstr.*
BOLLAERT (Roland). Libr., éd. Anvers. C. 1526-1528: *Delfensi (sub intersignio); Huys van Delft (in het)*. C. 1529: *Maioris Falconis Albi (sub intersignio)*, *juxta Portam Camere.*
BONTE (Gregorius De). Impr., libr., éd. Anvers. 1528-1564: *Escu de Basle (à l')*, *sur le Pont de Chambre; Schilt van Basel (in den)*, *op den hoek van Cammerpoortbrugghe en Steenhouwersveste; Scuto Basiliensis (sub)*.
BORCH (Gaspard Van der). Libr. Louvain. C. 1510-c. 1538: *Librairie (au coin de la rue de la) et de la Grand' Place.*
BORGIANI (Giovanni, alias Florentino). Libr. Anvers. C. 1560-c. 1575: *Borse (by de); Bourse Neufve (près de la)*.
BORRINI (Antonio). Libr., rel. Anvers. 1552: *Lange Nieuwestr.*
BOS (Cornelis). Impr. de gravures, libr., grav. Anvers. 1542: *Lombards (en la rue du)*. 1544: *Maecht van Tricht (alrenaest de)*, *Lombaerdeveste.*
BOULONGNE (Oliverius). Libr., éd. Liège. 1540: *Pontis (in vico)*.
BRAECKVELT (Hans Van), Veuve. Impr., libr. Anvers. 1579/1580-1582: *Gulden (ou Vergulden) Bijbel (in de)*, *in Deverichstr. (ou Eewericxstr.)*. 1584: *Gulden Bijbel (in de)*, *in de Huydevetterstr.*
BRAECKVELT (Paulus Van). Impr., libr., éd. Anvers. C. 1583: *Gulden Bijbel (in de)*, *in de Huydevetterstr.* C. 1586/1587: *Gulden Soutvat (in den)*, *in de Huydevetterstr.*
BRAEM (Conradus). Impr. Louvain. 1475-1481: *Alma Universitate Lovaniensis (in); Universiteyt van Loven (in)*.
BRECHT (Jan Van). Impr., libr., éd. Bruxelles. 1581-1586: *Zeeridder (in den)*, *in het Warmoesbroeck*, *in den Kerper.*
BRILMAN (Pierre). Libr., éd. Anvers. 1540: *Chasteau Rouge (au)*, *en la Cammerstr.?*
BROCQUAERT (Jean). Libr., éd. Tournai. 1523: *Nostre-Dame (rue de)*.
BROEDERS VAN HET GEMENE LEVEN. Voir Fratres Vitae Communis.
BRONCHIN (Claude). Libr. Mons. 1575: *Clercs (rue des)*.
BRONCHIN (Jean). Libr. Mons. 1572: *Clercs (rue des)*.
BRYCKMAN (Franciscus). Voir Birckman (Franciscus).
BUEREN (Jan Van den). Libr., éd. Bruges. 1556: *Gulden ABC (in het)*, *op den Burght*, *aen Sinte Donaeskerckduere.*
BUTZBACH (Henricus). Voir Eckert Van Homberch (Henrick).
BYRCKMAN. Voir Birckman.

CAESAR (Martinus). Voir Keyser(e) (Martinus De).
CAESAR (Petrus). Voir Keysere (Pieter De).
CAESARIS (Arnoldus). Voir Keysere (Arend De).
CAMPENHOUT (Jan Van). Libr., rel. Malines. C. 1599: *Stadthuys (aan het)*, '*metten huysen daer rontsomme'.*
CARON (Pierre). Libr., rel. Gand. Déb. XVIème s.: *Lintwoorme (in de).*
CAUWEEL (Jan). Impr., libr. Gand. 1553-1556: *Cauwe (in de)*, *in de Donderstr.*, *op den houck van der Hoogpoort nevens den Jinghele (ou onder den Wijngaert*, *ou teghenover het Gulden Serpent).*
CHAERINO (Henricus). Voir Keere (Hendrik Van den).
CLAES (Ghert). Voir Nicolaus (Gerardus).
CLERCK (Pieter De). Impr. Bruges. C. 1558-1574: *Synagoghe (in de)*, *Peerdestr.;* Gand. 1568-1570: *Bijbel (den)*, *Hoochpoort.* 1575-1576: *Witte Duif (in de)*, *te Putte*, *naest den Gulden Schale*, *by het Belfort.*
CLERCK (Pieter De), Veuve. Impr. Gand. 1577-1579: *Witte Duif (in de)*, *te Putte.*
CLERICUS (Petrus). Voir Clerck (Pieter De).
CLYPEUS (Cornelius). Libr., éd. Anvers. 1568: *Fonteyne (in Die)*, *in de Cammerstr.*
COCCIUS (Joannes). Impr., libr., éd. Anvers. 1540?: *Onser Vrouwen Pant (in)*, *op de Cammerpoortbrugghe.*
COCIUS (Simon). Voir Cock (Symon).
COCK (Hieronymus). Impr. de gravures et de cartes de géogr., libr., éd., grav. Anvers. 1548-1570: *Quatre Vents (aux); Quatuor Ventorum (sub); Vier Winden (in de)*, *bij de Nieuwe Beurs*, '*staende op den hoeck van der Langen Nieuwestr. en de Catteveste*'.
COCK (Jan). Voir Coccius (Joannes).
COCK (Symon). Impr., libr., éd. Anvers. 1521-1522: *Bocxstege*, *juxta monasterium Sancti (ou Divi) Augustini;* 1523-1525: *Quattuor Filiorum Haymonis (sub); Vier Heemskinderen (in de)*, *Steenhoudersveste.* 1526-1562: *Gulden Hand over (tegen die) (en réalité* [*Gulden*] *Pellicaen)*, *Lombaerdeveste.*
COCUS (Simon). Voir Cock (Symon).
COECKE (Pieter), Veuve. Libr., éd. Anvers. C. 1553-c. 1559: *Schiltpadde (in de)*, *Lombaerdeveste.*
COELEN (Pieter Van). Voir Colinaeus (Petrus).
COESMANS (Hans). Libr., éd. Anvers. 1581: *Huys van Neeringhen (by het)*, *by Onser Vrouwen Kerckdeure aen de Zuytzijde.* 1582-1583: *Fortune (à la)*, *sur le Cemitière de Nostre-Dame; Fortuyne (in de)*, *op Onser Vrouwen Kerckhof.*
COMES (Nicolaus). Voir Grave (Claes De).
CONINX (Arnoult). Voir 's Conincx (Arnout).

COPPENIUS Diesthensis (Aegidius II). Voir Coppens Van Diest (Gillis II).
COPPENS VAN DIEST (Gillis II). Impr. Anvers. 1575: *Lange Ridderstr.*
CORDERIO (Juan). Voir Cordier (Jean).
CORDIER (Jean), Libr., éd. Anvers. XVIème s.?-1616/1617: *Kipdorp.*
CORNIEELS (Hughes). Voir Cornwels (Hugo).
CORNWELS (Hugo). Impr., libr., éd. Louvain. 1551: *Schilt van Henegouwe (naest den)*, *op dye Proeffstr.*
CORSWAREM (Arnold de). Impr. Liège. C. 1598-c. 1630: *Sampson (au)*, *sur le* [*Grand*] *Marchié.*
COURSWAREMIA (Arnoldus à). Voir Corswarem (Arnold de).
CROCUS (Hubertus). Voir Croock (Hubert De).
CROM (Matthias). Impr., libr., éd. Anvers. 1537: *Ysere Waghe plaetse (by die).* 1539: *Ketel (in den)*, *Cammerstr.* C. 1540-c. 1542: *Huys van Delft (in het)*, *Corte Cammerstr.*, *binnen die Cammerpoortbrugghe.*
CROMBRUGGHE (Victor Van). Libr., éd., rel. Gand. C. 1513: *Divae Pharaïldis (juxta aream).*
CROMMIUS (Matthaeus). Voir Crom (Matthias).
CROOCK (Hubert De). Impr., libr., éd., grav. Bruges. C. 1523-c. 1554: *Equina (in via); Hippoghephiran (juxta)*, *sive Pontem Equinum; Synagoghe (in de)*, *Peerdestr.*

DALE (Jan Van). Impr. Bruges. 1525: *Marbriers (quai des)*, entre les ponts de Calis et du Cheval.
DAMARY (Mattheus). Libr. Anvers. C. 1566: *Sayere (in den)*, *Lombaerdeveste?* C. 1569: *Renard (au)*, *Lombaerdeveste?*
DAYN (Victor De). Impr., libr., éd. Gand. 1542-c. 1545: *Gouden (ou Gulden) Hant (by de)*, *Saysteghe*, *by Scepenhuus van der Kuere; Main d'Or (près la)*, *pres lhostel de la Ville*, *en la Saysteghe.* C. 1548: *Coorenaert (by den)*, *Donckersteghe.* 1552: *Cloche (près la)*, *empres Beelfroyt; Clocke (naest der)*, *by het Belfort.*
DESSCHEL (Wouter Van). Impr., libr. Anvers. 1543: *Muelengat (aan die)*, *op Onser Vrouwen Kerckhof.* 1546?: *Ange Blancq (à l')*, *en la rue Sainct-Antoine* (adresse partagée avec Peter Snoeys. Voir à ce nom).
DESTRÉE (Joos I). Impr., libr. Ypres. C. 1547-1563: *Rooden Pellicaen (in den)*, *Zuydtstr.*; *Rubri Pellicani (sub intersignio).*
DESTRESIUS (Judocus). Voir Destrée (Joos).
DIEGHEM (Henricus à). Libr. éd. Louvain. 1513: *Templum Divi Petri (prope).*
DIESTHENSIS (Aegidius). Voir Coppens van Diest (Gillis II).
DINGELSCHE, alias LETTERSNIJDER (Jan). Impr., grav. de poinçons. Anvers. 1502, *Onser Vrouwen Broeders Cloester (by).* C. 1514-c. 1527: *Wilde Zee (by die)*: *Corte Gasthuysstr.*

DOESBORCH (Jan Van). Impr., libr., grav.? Anvers. C. 1504-c. 1507: *Iron Ballaunce; Yseren Wage (aen die).* 1518: *Camerpoorte (dwellynge besyde dye).* C. 1521- c. 1530: *Aren van die Vier Evangelisten (in den)*, *op de Lombaerdeveste.*
DORPE (Roland Van den). Impr. Anvers. C. 1497-c. 1498: *Onser Vrouwen Broeders (bi)*, *in Huydevetterstr.* C. 1500: *Yseren Waghe (aen die).*
DORPE (Roland Van den), Veuve. Impr. Anvers. 1501: *Yseren Waghe (aen die).*
DOUSBOROWE (John of). Voir Doesborch (Jan van).
DRAECX (Lijsbeth). Libr., rel. Malines. 1557-c. 1574/1575: *Beyaert (aan*, *ou onder den); Hôtel de Ville (à l'); Stadthuys (aan, ou onder het).*
DRAECX (Peter). Libr., éd., rel. Malines. 1544: *Tooverstraetken.* C. 1544-c. 1559: *Steenstr.*, *in Sinte Rombouts prochie.* 1549/1550-1584: *Beyaert (onder den); Stadthuys (aan*, *ou onder het).* 1566-1567: *Lisbloeme Camere (onder de).* 1574-1578: *Toren (onder den)*, *op den hoek van Sint-Rombouts Torre*, *Baghijnenstr.*
DRIELE (Jan Van). Libr. Anvers. C. 1498-c. 1509: *Pandstr.?*
DUMAEUS (Antonius). Impr., éd. Anvers. 1541: *Pan Nostre-Dame (au).*
DUMAEUS (Godfridus). Voir Haghen (Govaert Van der).
DURIEU (Denis). Libr., éd. Tournai. 1577: *Tête Noire (près de la)*, *rue de Nostre-Dame.*

ECKERT VAN HOMBERCH (Hendrik). Impr., éd. Anvers. 1500-c. 1524: *Huys van Delft (in het) (aussi Den Schilt van Delft)*, *Corte Cammerstr.*, *binnen die Cammerpoort; Scuti Delffensis (sub intersignio)*, *apud (ou circa*, *ou juxta) Portam Camere.* Louvain. 1513-c. 1516: *Sinte Peeterekerk (by).*
ECKERTANUS (Henricus). Voir Eckert van Homberch (Hendrik).
EECKEN (Erasmus Van der). Impr., libr. Bruges. C. 1544: *Sint Jacopstr.* C. 1548: *Wapenmakersstr.* C. 1550: *Fransche Schild (in den)*, *by Tsconincxbrugghe.*
EMPEREUR (Martin l'). Voir Keyser(e) (Martinus De).
ENDOVIANUS (Melchior). Impr. Anvers. 1558: *Mortis (ad Insigne).*
ENDOVIENSIS (Christophorus). Voir Ruremund (Christoffel Van).

FABER (Petrus). Libr., éd. Louvain. 1575: *Stadthuys (teghenover het).*
Fabry (Elisabeth) (Veuve de Petrus Faber?). Libr. Louvain. 1597/1598: *Peninckstraetken.*
FICKAERT (Hans I). Libr. Anvers. XVIème s.?: *Gulden Engel (in den), onder Onser Liever Vrouwen Toren?* (adresse de son parent Frans, libr., en 1610).
FLAMENG (Valérien). Voir Natalis (Valerianus).
FLORENTINO (Giovanni). Voir Borgiani (Giovanni).
FORGE (Jehan de la). Libr., éd. Tournai. 1532: *Court De Levesque (devant la);* 1554: *Église de Nostre-Dame (auprès de l').*

FOULERUS (Joannes). Impr., libr., éd. Anvers. C. 1570: *Steelsii (juxta heredes).* Louvain. 1571: *Capite Deaurato (sub).*
FOUWLER (Joannes). Voir Foulerus (Joannes).
FRATRES VITAE COMMUNIS. Impr., libr. Bruxelles. C. 1475-1480: *Nazareth*, *Putterij.* 1481: *Nazareth*, *Oude Borchstr.*, *in den Priem.* XVème s.: *Groen Dal (in)?*
FRÈRES DE LA VIE COMMUNE. Voir Fratres Vitae Communis.
FURLET (Martin). Libr. Namur. 1571: *Nouvel Hôtel de Ville (maison contiguë au).*

GALLAEUS (Philippus). Voir Galle (Filips).
GALLE (Filips). Impr. de gravures, libr., éd., grav. Anvers.?-1611: *Witte Lelie (in de), Huydevettestr.* 2de m. du XVIème s.?: *Cervi Aurei (ad insigne)*, *in platea Lombardica Veteri?*
GENUWE (Jan I Van). Impr.?, cartier. Bruges. C. 1557-c. 1560: *Vlamingstr.* Avant 1567: *Onze Lieve Vrouwen Parochie (in).*
GENUWE (Jan II Van). Impr., grav. Bruges. 1581: *Zuydtzantstr.*
GHEERAERT (Melchior). Impr. Ypres. 1558-1576: *Gulden Gryffoen (in den)*, *Zuydtstr.*, *in de Langhe Mersch.*
GHEET (Jan De). Impr. Anvers. 1515: *Onser Liever Vrouwen Kerckhof (op).*
GHELEN (Jan I Van). Impr. Anvers. 1519-c. 1540: *Baghijnenstr. (in die); Beguinarum (in platea).*
GHELEN (Jan II Van). Impr., libr. Anvers. C. 1550-1608(?): *Lévrier Blancq (au)*, *sur la muraille du Lombardt; Witte Hasewint (in den), Lombaerdeveste.*
GHELEN (Jan III Van). Impr., libr. Anvers. 1579-1581: *Schilt van Basel (in den)*, *Cammerpoortbrugghe.* 1582-1596: *Witten Hasewint (in den)*, *Cammerstr.*
GHELIUS (Joannes). Voir Ghelen (Jan Van).
GHEMMERT alias SCHRIEVERYNS ou GHEVIAERT (Roger et Antoine Van). Libr., éd. Courtrai. C. 1554-c. 1576: *Gouden Cruus (in het)*, *op den houck van de Corte Steenstr.*, *by de Maerct.*
GHEVIAERT. Voir Ghemmert (Van).
GIELIS (Adam). Libr., rel. Anvers?: *Lelie (in den)*, *in Sint-Anthonisstr.; Saint-Antoine (à)*, *Sint-Anthonisstr.* 1564-1565: *Copgang (in den).* XVIème s.?-1616/1617: *Hoochsetterstr. (in de).*
GLEN (Jean de). Libr., éd., grav., grav. de poinçons? Liège. C. 1597 ou c. 1610: *Violette (derrière la)*, *au Chasteau?* Après 1610: *Escu d'Or (à l')*, *Gérarderie.*
GOES (Matthias Van der). Impr. Anvers. 1487-1492: *Vogelhuys (in het)*, *buyten die Cammerpoorte*, *opte Steenhouwersveste.*
GOINUS MORENSIS (Antonius). Impr., éd. Anvers. 1537-1542: *Lombardestr.?* (chez la Veuve de Marten De Keyser?). 1540: *Chasteau Rouge (au)*, *en la Cammerstr.?; Rubro Castro (sub)?* Après 1542: *Onser Liever Vrouwen Pand (in)?*
GOIS (Antoine des). Voir Goinus (Antonius).
GOLTZ (Hubertus). Voir Goltzius (Hubertus).

GOLTZIUS (Hubertus). Impr., éd., grav. Anvers. 1550: *Claires (rue des); Cleerenstr.* Bruges. 1558: *Neuve (rue).* 1563-1576: *Groene Wyncle (in de).*
GOSSIN (Jean). Impr., rel. Bruges. 1484-1487: *Porche de l'Église Saint-Donatien (au-dessus du)*, *dans le cloître.*
GOURMONT (Gilles de). Impr., libr., éd. Louvain. 1515: *Divi Petri (apud regione).*
GOURNEENSIS (Joannes Theobaldus). Voir Thibault (Joannes).
GRAND BÉGUINAGE (librairie du). Malines. 1554-1566: *Baghijne(n) Poorte (aen dye).* 1589-XVIIème s.: *Groot Baghynhof (op het)*, *aende Poorte.*
GRAPHEUS (Joannes). Impr. Anvers. 1527: *Augustijnenstr.* 1531: *Tiliae (sub intersignio)*, *in vico Lombardenveste.* C. 1540-c. 1545: *Penne (in de)*, *Breedestr.; Plume (à la).* 1566: *Heylighe Geeststr.*
GRAVE (Bartholomé De). Voir Gravius (Bartholomaeus).
GRAVE (Bartholomaeus Van). Voir Gravius (Bartholomaeus).
GRAVE (Claes De). Impr., libr., éd., rel. Anvers. 1512-1540: *Onser Liever Vrouwen Pant (in)*, *binnen die Cammerpoort.*
GRAVE (Hans De). Impr., libr. Anvers. 1543: *Onser Liever Vrouwen Pant (in).* 1544-c. 1551: *Maecht van Tricht (in de)*, *Lombaerdeveste.*
GRAVIUS (Bartholomaeus). Impr., libr., éd. Louvain. 1532-c. 1578: *Gulden Sonne (in de)*, [*Mechelschestr.*]; *Sole Aureo (sub); Soleil d'Or (au)*, [*rue de Malines*].
GRAVIUS (Joannes). Voir Grave (Hans De).
GRAVIUS (Nicolaus). Voir Grave (Claes De).
GRÉGOIRE (Jacques). Voir Gregorius (Jacobus).
GREGORIUS (Jacobus). Libr., éd. Liège. 1595-1596: *Onze Mille Vierges (aux)*, *rue Saincte-Ursule; Undecim Milium Virginum (ad intersignium).*
GYMNICK (Jan). Voir Gymnicus (Joannes).
GYMNICK (Severyn). Impr. Anvers. C. 1566: *Borneputte (aen de)*, *Lombaerdeveste.*
GYMNICK (Serevyn), Veuve. Impr. Anvers. C. 1569: *Lombaerdeveste.*
GYMNICUS (Joannes). Impr., libr., éd. Anvers. 1539-c. 1567: *Bruynenbaert (in den)*, *Cammerstr.; Fuscae Barbae (sub insignis).*

HAEC (Maurice De). Impr.?, libr., rel.? Bruges C. 1470-c. 1477: *Saint-Donatien (dans le cloître de l'église).*
HAGHEN (Anthonis Van der). Voir Dumaeus (Antonius).
HAGHEN (Govaert Van der). Impr., libr., éd., rel. Anvers. C. 1533-c. 1534: *Onser Liever Vrouwen Pant (in).*
HAMONT (Michel de). Voir Hamont (Michiel Van).
HAMONT (Michiel Van). Impr., libr., grav. Bruxelles. 1557: *Sinter Claes (by)*, *aldernaest die Belle.* 1558-1585: *Hospital de Sainct-Jehan (près de l'); Sint Jans Gasthuys (by)*, *Ponghelsmerct.* C. 1557-1585: *Maison de ceste ville (soubz la); Stadthuys (onder het).*
HAMONTANUS (Michael). Voir Hamont (Michiel Van).

HASSELT (Pieter Van). Libr., éd. Bruxelles. C. 1544-c. 1565: *Scilt van Parys (in den); Scuto Parisiensis (sub).*
HAYE (Antoine de la). Voir Dumaeus (Antonius).
HEER (Pierre de). Impr., libr. Liège. 1581/1582-1594: *Sampson (au)*, *sur le* [*Grand*] *Marchié; Sampsonis (sub signo).*
HEERSTRAETEN (Aegidius Vander). Impr., libr. Louvain. 1485: *Alma Universitate Lovaniensis (in).* 1487: *Écrevisse (à l')*, *aux Sept Coins*, '*entre la rue des Juifs et la demeure de Pierre Van Berthem*'.
HEID (Guillaume delle). Libr. Liège. 1534: *Gérarderie*, '*maison*, *puits en Gérarderie*, *joindr. vers Sainct-Lambert à Jan le Parmentier*, *vers Sainct-Denis alle maison delle Gallée...*'.
HENDRICSEN (Hendrik). Voir Heyndricx (Hendrik).
HENDRIX (Henry). Voir Heyndricx (Hendrik).
HENRICIUS (Henricus). Voir Heyndricx (Hendrik).
HENRICIUS (Jacobus). Voir Heyndricx (Jacob).
HENRICUS INT KELDERKEN. Libr., éd.? Bruxelles. 1518: *Templum Sancti Nicolaï (circa).*
HERTOGHE (Joos De). Libr., éd., rel. Anvers. C. 1570: *Kerckdore (aen de).*
HEYBERCHS (Jacob). Voir Heybergius (Jacobus).
HEYBERGIUS (Jacobus). Impr. Louvain. 1573: *Gulden Tresoor (in de)*, *Dorpstr.*
HEYDEN (Gillis Van der). Libr., rel. Malines. 1522-1541: *Beyaert (onder den).* C. 1541: *Bruul (in den).* C. 1544: *Nonnenstr.* 1559: *Roeland (in)*, *Befferstr.*
HEYNDRICX (Hendrik). Libr., éd. Anvers. 1572-1582: *Leliebloem (in de)*, *op Onser Vrouwen Kerckhof; Lilio (sub)*, *ad Coemiterium Beatae Mariae.* 1582-1585: *Cruce Aurea (sub)*, *ad Coemiterium Beatae Mariae; Gulden Cruys (in het)*, *aan de Noortzijde van Onser Vrouwen Kercke* (maison partagée avec Joannes Trognesius).
HEYNDRICK (Jacob). Impr., libr., éd. Anvers. C. 1579: *Bourse (près de la).*
HILLEN VAN HOOCHSTRATEN (Jan). Voir Hillenius Hoochstratanus (Joannes).
HILLEN VAN HOOCHSTRATEN (Michiel). Voir Hillenius Hoochstratanus (Michael).
HILLENIUS HOOCHSTRATANUS (Joannes). Impr. Anvers. 1540-1543: *Rapo (in).*
HILLENIUS HOOCHSTRATANUS (Michael). Impr., libr., éd. Anvers. 1506-1508: *Hoek der Lombaerdeveste (op den)*, *bider Cammerpoort.* 1509-1518: *Dive Virginis Dei Genitricis cimeterio (haud longe a); Drie Candelaren (by die)*, *achter Onser Liever Vrouwen Kerckhof*, *by Cammerstr.; Tria candelabra (circa)*, *prope (ou juxta) Cemiterium Beate Marie Virginis.* 1518-1546: *Naveau (au); Rape (in den)*, *Cammerstr.*, *binnen die Cammerpoort; Rapo (in).*
HORNE (Pierre de). Voir Huerne (Peter Van).
HOSE (Joris De). Libr. Turnhout. C. 1550-1568: *Paterstr. (ou Potterstr.).*

HOUTMART (Willem). Libr., éd. Anvers. 1497-1499: *Vogelhuys (in het)*, *buyten die Cammerpoorte.*
HOVEN (Guillaume Van der). Libr. Liège. C. 1547: *Gallée (maison annexée à la)*, *Gérarderie.*
HOVIUS (Henricus). Impr., libr., éd. Liège. C. 1568-c. 1591: *Palais épiscopal (devant le*, *ou en face du)*, '*vers l'engl. cath.*'. C. 1591?-avant 1611: *Paradis Terrestre (au)*, *Gérarderie.*
HOVIUS (Wil.). Libr. Liège. XVIème s.?-1606: *Stockem (maison de)*, *rue de la Cloche.*
HUBERTI (Adrianus I). Libr., éd. de gravures, grav. Anvers. 1587: *Poulle Grasse (en la); Vette Hinne (in de)*, *Cammerstr.*
HUCKEL, alias DE WAELE (Peter). Impr. de gravures et de cartes de géogr. Anvers. 1530: *Gulden Hant (in den).*
HUERNE (Peter Van). Libr. Anvers. 1568: *Cemitière Notre-Dame (sur le); Onser Liever Vrouwen Kerckhof (op).* 1577: *Catelyneveste (op de).* 1581-c. 1586: *Transept Nord de Notre-Dame (au).*
HULST (Nicolas Van der). Libr. Liège. 1599: *Trois Ruemer (aux)*, *auprès de la Maison de Ville.*
HUYBRECHTS (Alexander). Libr. Gand. 1536: *Crane (an de).*
HUYSSENS (Marten). Libr., éd., rel.? Anvers. C. 1596-1618: *Gulden Leeu (in den)*, *op Onser Liever Vrouwen Kerckhof* [*aan de Noortzijde*]. 1616/1617: *Cleyn Kerkhoff en Melckmerdt (op het).*

JANSENIUS (Gislenus). Voir Janssens (Gheleyn).
JANSSENS (Antoon). Impr. Bruges. 1587: *Cigne (au)*, *Noordtzandstr.; Zwaene (in de)*, *in de Noordtzandstr.*
JANSSENS (Gheleyn). Impr., libr. Anvers. 1588-1589: *Cemiterio Beatae Mariae (in); Gulden Borch (in den)*, *op Onser Liever Vrouwen Kerckhof*, *aan de Zuytzijde.* 1589: *Rooden Borgh (in den)*, *Corte Cammerstr.*, *nae Onser Liever Vrouwen Kerckhof.* 1591-c. 1618: même maison, changement d'enseigne, *Coq Vigilant (au); Galli Vigilis (ad intersigni); Waekende Haen (in den)*, [*Corte*] *Cammerstr.* 1616/1617: *Osmert (op die).*
JANSSUENE (Antoine). Voir Janssens (Antoon).
JODE (Gérard De). Impr. de gravures et de cartes de géogr., libr., éd. cartogr. Anvers. C. 1562-1584: *Catte (in de)* (*ou Catelyneveste)*, *by de Borse; Floreni Aurati (ad insigne)*, *in platea vulgo dicta Catelyneveste*, *in Borsa Nova.*
JUDA (Gerardus). Voir Jode (Gérard De).

KAETZ (Peter). Libr., éd. Anvers. 1525: *Huys van Delft (in het)*, *Cammerstr.*
KEERBERGEN (Jan I Van). Impr., libr., éd. Anvers. C. 1586: *Noordzijde der Kercke (aen de).* C. 1586: *Paradijs (in het)*, *tegen den Oever.* C. 1590-1594: *Huys*

van Neeringhen (in het), *op Onser Liever Vrouwen Kerckhof (ou op het Cleyn Kerckhoff).* 1594-1621: *Gulden Sonne (in de)*, *Rechte Cammerstr.; Sole Aureo (sub).*

KEERBERGEN (Peter Van). Impr., libr. Anvers. 1563-1566: *Cruce (sub); Gulden Cruys (in het)*, *op Onser Liever Vrouwen Kerckhof.* 1566-1569: *Gulden Sonne (in de)*, *op Onser Liever Vrouwen Kerckhof.*

KEERBERGEN (Peter Van). Veuve. Libr., éd. Anvers. C. 1571-1572: *Gulden Sonne (in de)*, *op Onser Liever Vrouwen Kerckhof.*

KEERBERGHE (Jehan). Voir Keerbergen (Jan Van).

KEERBERGIUS (Joannes). Voir Keerbergen (Jan Van).

KEERE (Hendrik I Van den). Impr. Gand. 1556-1566: *Cappelle van den Schepenhuse (recht over de)*, *op den houc van der Saeysteghe.* 1556-1566: [*Cauwe (in de)*, *in de Onderstr.*], *rechtover het Stadhuys (ou Schepenhuys)*, [*Hoogpoort*, *op den houc van der Saeysteghe*]. 1556: *Cadran Muet (au)* (même maison). 1559-1562: *Onzekeren Tyd (in den); Temps Incertain (au)* (même maison). 1563-1566: *Gulden Wiel (in het)*, *rechtover Stadthuys; Roue d'Or (à la)* (même maison).

KEERE (Hendrik II Van den). Impr., grav. et fondeur de caractères. Gand. 1566-1580: *Stadthuys (rechtover het)*, *in de Hoogpoort*, *op den houck van der Saysteghe.*

KELLAM (Laurentius). Impr. Louvain. 1597/1598: *Hoelstr.*

KERCKHOVEN (Cornelis Van den). Impr., libr. Anvers. C. 1540-c. 1560: *Onser Liever Vrouwen Kerckhof (op)*, *onder den Thoren; Portael van Onser Vrouwen Kerck (in het)*, *aan die Noordtzijde; Porte de l'Église Nostre-Dame (à la).*

KERKHOVIUS (Petrus). Libr. Anvers. C. 1567-c. 1568: *Portail Nord (ou Septentrional) de Notre-Dame (au).*

KEYSERE (Arend De). Impr., libr. Gand. 1483-1485: *Belfroy (delez le); Gouden (ou Gulden) Hant (nevens de)*, *by het Belfort daarna Veerleplaats; Sente Verelde (te).*

KEYSERE (Arend De), Veuve. Impr., libr. Gand. 1490: *Gouden (ou Gulden) Hant (naby de)*, *Veerle plaats.*

KEYSER(E) (Martinus De). Impr., grav. et fondeur de caractères. Anvers. 1525: *Buchsteeck*, *près le Poix de Fer; Buchstege*, *by Dyseren Waghe.* 1530: *Lombaerdeveste.*

KEYSER(E) (Martinus De), Veuve. Impr. Anvers. 1536-1539: *Sainct-Jhéromme (près l'enseigne de)*, *rue des Lombars; Sinte Jeronymus (by ou naest)*, *Lombaerdeveste (ou Lombaerdestr.).*

KEYSERE (Pieter De). Impr., libr., rel., fabricant de papier. Gand. 1512-1522: *Capitolium (ante*, *ou circum)*, *pro Rostris*, *in Monte Arenoso; Domum Scabinorum (ante); Sablon (au); Zandberg.* 1524-1547: *Chasteau au Conte (devant le) près leglise Saincte Pharault; Dive Pharaïldis (juxta aream); Divae Pharaïldis templum (juxta); Crane (by der)*, *by Sente Veerhildeplaetse.*

KEYSERE (Robert De). Impr. Gand. 1500-1507 et 1513-1514: *Lintwoorme (in de); Lynce (in)*, *in Cesario praelo; Lynx (au).* 1507 et 1513: *Pasterna (in); Pasternee (in de).*

LACIO (Juan). Voir Laet (Hans De).
LAET (Hans De). Impr., libr. Anvers. 1545: *Schout (tegenover den)*, *Lombaerdeveste.* 1546-1549: *Yshont over (tegen den)*, *Lombaerdeveste.* 1550-c. 1554 (ou 1557?): *Salm (in den)*, *Cammerstr.* C. 1557-1558: *Muelen (in den)*, *Cammerstr.* 1558-1566: *Rape (in den)*, *Cammerstr.* 1566-1567: *Ackerman (in den); Agricolae (sub intersignio); Sayere (in den)*, *Lombaerdeveste; Saver (at the signe of the).*
LAET (Hans De). Veuve. Impr., libr. Anvers. 1567-1569: *Agricolae (sub intersignio); Sayere (in den)*, *Lombaerdeveste.*
LAIGLE (les). Libr. Mons. XVème-XVIIème s.: *Coupe et de la Couronne (au coin des rues de la).*
LAMBERT (Josse). Voir Lambrecht Lettersteker (Joos).
LAMBERTUS (Jodocus). Voir Lambrecht Lettersteker (Joos).
LAMBRECHT LETTERSTEKER (Joos). Impr., grav. et fondeur de caractères. Gand. 1536-1553: *Domus Senatoriae (ou Civitatis) (e regione); Hostel de Ville (près l'); Stadthuys (teghenover het) (en réalité*: *Cauwe).*
LANSMANS (Willem). Impr.? Anvers. 1543: *Onser Liever Vrouwen Pand (by).*
LAPIDANUS (Joannes). Voir Steene (Jan Van den).
LAPIDE (Gaspar à). Voir Steen (Jaspar Van den).
LAURENT (Nicolas). Impr., libr., éd. Tournai. C. 1589-1617: *Bible d'Or (à la); Bibliis aureis (sub).*
LEONIS (Gerardus). Voir Leeu (Gheraert).
LE CLERCQ (Pierre), Veuve. Voir Clerck (Pieter De), Veuve.
LEEST (Jacob Van). Libr., cartier. Anvers. 1575: *Swerten Arent (in den)*, *aan de Munte.*
LEEU (Gérard). Impr., éd. Anvers. 1487?: *Sinte-Marcus (in)*, *naest Onser Vrouwen Pant.*
LEEUW (Gérard). Voir Leeu (Gérard).
LENFANT (Laurent). Libr., éd. Mons. C. 1550-av. 1556: *Sainct-Jehan l'Évangéliste (à l'enseigne de)*, *rue des (ou aux) Clercs.*
LIEFRINCK (Hans I). Impr. de gravures et de cartes de géogr., éd., grav. Anvers. C. 1543-C. 1558: *Lieurier blanc (au)*, *rue de Lombaers; Witten Hasewint (in den)*, *Lombaerdeveste.* C. 1547-c. 1558: *Witte Yshondt* (même maison?). 1556-1573: *Capitis Turciti (sub insigne);* [*Gulden*] *Turckx Hoot (in den)*, *Lombaerdeveste.*
LIEFRINCK (Willem). Impr. de gravures, grav. Anvers. *Onser Liever Vrouwen Pant (in)*, '*de twaalfde plaats westwaarts*'? (adresse en 1543 de sa veuve).

LIESVELDT (Jacob). Voir Liesvelt (Jacob Van).
LIESVELT (Adriaen Van). Impr. Anvers. 1494: *Monntag (an)*, *vor Sant Katherinen.* 1494-1495: *Oude Veemerct (op die)*, *by die Meerpoort.* 1499-1500: *Gulden Eenhoorn (inden)*, *buiten Cammerpoort.*
LIESVELT (Hansken Van). Impr. Anvers. C. 1537-c. 1540: *Schilt van Artoys (in den)*, *Cammerpoortbrugghe.*
LIESVELT (Hans II Van). Impr. Anvers. 1551-1554: *Lant van Artoys (in het) (aussi Den Schilt van Artoys)*, *Cammerstr.*, *buiten die Cammerpoortbrugghe*, [*tegenover Bruynenbaert*]. 1557: *Lavoirken (in het)*, *op de Lombaerdeveste*, *teghenover die Gulden Hant.* C. 1563-1564: *Schilt van Artoys (in den)*, *op die Cammerpoortbrugghe.*
LIESVELT (Jacob Van). Impr., libr. Anvers. C. 1520: *Lombaerdeveste (op de).* C. 1523-1544: *Escu d'Artois (à l')*, *rue de la Chambre*, *sur le Pont; Schilt van Artoys (in den)*, *op die Cammerpoortbrugghe.*
LIESVELT (Jacob Van), Veuve. Impr., libr., éd. Anvers. C. 1546-c. 1562: *Escu d'Artois (à l'); Schilt van Artoys (in het)*, *op die Cammerpoortbrugghe.*
LIN (Wouter Van). Libr., éd. Anvers. C. 1533-c. 1546: *Gulden Hand (naest die)*, *Lombaerdeveste.*
LINDEN (Dierick Van der). Voir Lyndanus (Theodorus).
LOE (Hendrik Van der). Impr., libr., éd., grav. Anvers. C. 1571-c. 1581: *Aquila Nigra (sub); Swerten Arent (in den)*, *Cammerstr.*
LOE (Henry). Voir Loe (Hendrik Van der).
LOE (Jan Van der). Impr., libr. Anvers. 1549-c. 1554: *Onser* [*Liever*] *Vrouwen Pant (in)*, *Cammerstr.; Pant Nostre-Dame (au).* 1563-c. 1565: *Arent teghen Scarabaeum (in den)*, *Cammerstr.*
LOE (Jan Van der), Veuve. Impr., libr. Anvers. C. 1567-1580: *Swerte Arent (in den)*, *Cammerstr.*
LOE (Jehan). Voir Loe (Jan Van der).
LOEUS (Henricus). Voir Loe (Hendrik Van der).
LOEUS (Joannes). Voir Loe (Jan Van der).
LUDIUS (Gerardus). Voir Speelmans (Gérard).
LYNDANUS (Theodorus). Impr. Anvers. C. 1570: *Heylighen Geest (in den)*, *in de Heylighe Geeststr.*

MAES (Bernaert). Impr. Louvain. 1597/1598: *Seelstr.*
MAES (Gilbert). Impr. Louvain. 1544: *Ledigherstr.* (?).
MAES (Jan). Voir Masius (Joannes).
MALCOTIUS (Libertus). Impr., libr. Anvers. 1563: *Falconis Albi (sub insigni); Witten Valck (in den).* 1566: *Scuto Veneto (sub).*
MANIL (Ghilein). Voir Manilius (Gislenus).

MANILIUS (Cornelius). Impr. Gand. 1548/1549: *Haultpoort.* 1548/1549: *Scheldstr.* 1555: *Haulport (coing de la)*, *vers le marché de Poisson.* 1558: *Metserhuus (in het)*, *achter Sinte Nicolaskerke*, [*Scheldstr.*].
MANILIUS (Gislenus). Impr. Gand. 1565: *Cinq Casques (près des)*, *Quai au Blé; Vijf Helmen (bij de)*, *Coorenleye.* 1565-1573: *Witte Duif (in de)*, *te Putte*, *naest de Gulden Schale.*
MANILIUS (Gislenus), Veuve. Impr. Gand. 1573-1575 et 1577-1579: *Witte Duif (in de)*, *te Putte.*
MANILIUS (Gualterius). Impr. Gand. 1574-c. 1582: *Lange Munt (in de)*, *rechtover den Pauwinnensteen.* C. 1582-1584: *Breyelsteghe*, *by de Brughstr.* 1584-1626: *Witte Duif (in de)*, *te Putte*, *by het Belfort.*
MANSION (Colard). Impr., libr. Bruges. 1476/1477-1480: *Carmerstr. (nabij).* C. 1476-1484: *Porche de l'église Saint-Donatien (au-dessus du)*, *dans le cloître.* 1480-1484?: *Dortoir de l'église Saint-Donatien (sous le)*, '*en allant du cloître au réfectoire*'.
MARTENS (Marck). Libr., éd. Bruxelles. 1540: *Hemelrijck (in het)*, *op die Groote Merckt; Paradis (à l'hostel dict le)*, *sur le Grant Marché.*
MARTENS (Dirck). Voir Martinus (Theodoricus).
MARTENS (Thierry). Voir Martinus (Theodoricus).
MARTIN (Marc). Voir Martens (Marck).
MARTINUS (Theodoricus). Impr., libr. Anvers. 1493-1502: *Steenhouwersveste.* Louvain. C. 1512-1516: *Praeclarissimo Lovaniensium gymnasio (in); Scholae iuris civilis (e regione) (soit Krakenstr.).*
MASIUS (Joannes). Impr. Louvain. 1573-1583: *Eyckenstraetken (in het)*, *by het Stadthuys.* 1583-1597/1598: *Croix Verte (à la); Groen Cruys (in het)*, *Proeffstr.; Viridi Cruce (sub).*
MATHIJS (Adriaen). Libr. Bruges. C. 1485: *Prévôté (à la porte de la) (ou Hofbrugge*, *place du Bourg).*
MERANUS (Martinus). Voir Nutius (Martinus).
MERCATOR (Gerardus). Impr., éd., cartogr. Louvain. 1536-1552: *Augustins (derrière les).*
MERTTEN DIE BOEKBINDER. Libr., rel. Malines. 1512-1514: *Stalenbrugge (op de)*, *in de Kathelijnestr.*
MESENS (Jacobus I). Impr., libr. Anvers. XVIème s.?-1616/1617: *Bijbel (in den)*, *Lombaerdeveste.*
MESENS (Mattheus). Impr., libr. Anvers. 1582: [*Gulden*] *Bijbel (in den)*, *op Onser Vrouwen Kerckhof*, *onder den cleynen Torren (ou onder Onse Vrouwen Torren).*
MESENS (Peter I). Impr., libr. Anvers. C. 1570-c. 1574: *Gulden Bijbel (in den)*, *op Onser Liever Vrouwen Kerckhof (ou op het Kerckhof).*
MESTER (Jacob). Libr.? Anvers. 1487-1488: *Dominicains (près des); Predikheeren (by de).*
MICHAEL (Carolus). Voir Michel (Charles).
MICHEL (Charles). Impr., libr. Mons. 1586-1610: *Nom de Jésus (au)*, *rue des*

Clercs ‘*joignant à Valentin Moreau et à Jean Termonde*’. 1610-1627: *Nom de Jésus (au)*, *Grand' Place et rue du Miroir.*
MOERENTORF (Jan). Voir Moretus (Joannes).
MOERMAN (Thomas). Impr. Bruges. 1582: *Fontaine (à la)*, *rue Sud du Sablon*, *près de l'Église Saint-Sauveur; Fonteyne (aen de)*, *Zuydtzandstr.*, *by Sint-Salvatorskercke.*
MOLIN (Jean du). Voir Mollyns (Jan I).
MOLLYNS (Jan I). Impr., grav. Anvers. C. 1546-1553: *Gulden Voet (in de)*, *op de Lombaerdeveste; Pied d'Or (au).* 1553-1554: *Pande (vanden)*, ‘*beginnende op de rechte hant int incomen van de Kerckhofstr.*’, ‘*vander plaetsken dat Lieven Nylis in hueren plach te hebben*’. 1554-1568: *Gulden Voet (in de)*, *in de Cammerstr.*, *op de Cammerpoortbrugghe*, *teghenover Onser Vrouwen Pandt; Pied d'Or (au)*, *rue de la Cammerstr.*
MOLLYNS (Jan II). Impr.?, libr. Anvers. C. 1575-c. 1577: *Lombaerdeveste (op de)* (adresse partagée avec Guillaume de la Rivière. Voir à ce nom).
MOLLYNS (Niclaes). Impr., libr., éd. Anvers. 1579-1582: *Root Huys (in het)*, *op die Lombaerdeveste.*
MOMMAERT (Jan). Impr., libr., éd. Bruxelles. 1585-c. 1631: *Druckerye (in de)*, *achter het Stadthuys* (*ou* ‘*Mommaerts-Gancxkens*’*); Imprimerie (à l')*, *derrière l'Hôtel de Ville; Officinae Typographicae (sub insigni).* 1597: *Neuvelstr.*
MONT (Guillaume du). Voir Montanus (Guilielmus).
*MONTANUS (Guilielmus). Impr., libr. Anvers. 1538-1542: *Chasteau Rouge (au)? Rooden Borch (in den)*, *Corte Cammerstr.*, *binnen die Cammerpoort*, (*ou binnen de Oude Poorte)* ‘*naest de Vette Hinne*, *op die selver sijde nae Onze Vrouwe Kerckhof toe*’*? Castillo Rugo (al)? Rubri Castri (ou Castelli) (sub insigni)?*
MORBERIUS (Gualterus). Impr., libr. Anvers. C. 1553: *Sluetelstr.* Liège. 1560-1572: *Paciencia (in de)*, *op de Pondyle; Patientiae (sub intersignio)*, *apud pontem Insulae.* 1572-1581: *Patience (à l'enseigne de la)*, *auprès du palais episcopalle*, *près du Pont d'Ile.* C. 1577-1595: *Cervicornu (sub intersignio)*, ‘*e regione episcopalis aulae agentis*’*; Corne de Cerf (à la)*, *derrière et à l'opposite du Palais.* 1581-1595: *Corne de Cerf (à la)*, *rue Saincte-Ursule?*
MORBIERS (Gauthier). Voir Morberius (Gualterus).
MORETUS (Joannes I). Impr., libr., éd. Anvers. 1557-1576: Voir adresses de Plantin. 1576-1595: *Plantijnsche Druckerye (in de)*, *in de* [*Rechte*] *Cammerstr. (en fait Gulden Passer*, *auparavant* [*Grooten*] *Valck).* 1596-1610: *Gulden Passer (in den)*, *Vrydachmerct.*
MURRIS (Vincent). Libr., rel. Malines. C. 1574: *Kathelijnestr.* ‘*beginnende aen de Hontsbrugghe ter slincker zijden tot aen Sint-Rombouts Kerckhoff*’, ‘*aan dandere zijde beginnende van de Stalenbrugge*’.
MYLIUS (Arnoldus). Impr., libr., éd. Anvers. C. 1569-c. 1580: *Pingui Gallina (in); Vette Hinne (in de)*, *Cammerstr.*

* Voir aussi *Brilman* et *Goinus.* Nous pensons que cette adresse est celle de *Montanus*, plutôt que celle de *Brilman* ou celle de *Goinus.*

MIJNSHEERE (Jan). Libr., éd., rel. Malines. C. 1569-c. 1573: *Kerchooff (aen het)* (*ou op Sint-Rombouts Kerckhof)*. C. 1571: *Stadthuys (omtrent het)*. 1578: *Coestr.*
MIJNSHEERE (Jan), Veuve. Libr., rel. Malines. 1580-1583: *Zeelstr.*

NATALIS (Valerianus). Libr., éd. Mons. C. 1539: *Quiévroix (rue des)*.
NICOLAUS (Gerardus). Impr. Anvers. 1521-1522: *Bocxsteghe*, *juxta Monasterium Sancti (ou Divi) Augustini.* 1522-1525: *Quattuor Filiorum Haymonis (sub); Vier Heemskinderen (in de)*, *Steenhoudersveste.*
NIVELLES (Jehan de). Libr. Namur. 1512-1514: *Chapelle de Sainct-Remy (emprez la)*.
NOËL (Valerianus). Voir Natalis (Valerianus).
NOOT (Thomas Van der). Impr. Anvers. C. 1505: *Zeeridder (in den)*, *buyten die Cammerpoort.* Bruxelles. C. 1508-1523: *Chevalier Marin (au); Praefectus Maris (in)*. C. 1508-c. 1510: *Zeeridder (in den)*, *Corte Ridderstr.* C. 1512: *Zeeridder (in den)*, *Steenstr.* 1523: *Zeeridder (in den)*, *Warmoesbroeck.*
NUCIO (Martin). Voir Nutius (Martinus).
NUTIUS (Martinus I). Impr., éd. Anvers. 1541-1544/1545: *Plaça del Peso del Hierro (en la); Saint-Jacques (à)*, *à côté de la Tuile d'Or*, *à la plaine du Poids de Fer; Sint-Jacob (in)*, *naest die Gulden Panne*, *op die pleyne van de Yseren Waghe.* 1544: *Vulpis (sub intersignio)*. 1544/1545-1555: *Gulden Eenhoorn (in den)*, *buyten die Cammerpoort; Unicornio Dorado (en el)*, *circa donde estan los carros de Malines.* 1555-1558: *Deux Cigognes (aux); Dos Cigueñas (a la enseña de los); Twee Oeyvaerts (in de)*, *Cammerstr.*
NUTIUS (Martinus I), Veuve. Impr., éd. Anvers. 1558-c. 1565: *Deux Cigognes (aux); Twee Oeyvaerts (in de)*, [*Corte*] *Cammerstr.*
NUTIUS (Martinus II). Impr. Anvers. 1586-1608: *Deux Cigognes (aux); Twee Oeyvaerts (in de)*, *Cammerstr.*
NUTIUS (Philippe). Impr., libr. Anvers. C. 1565-1586: *Ciconiis (in)*; *Deux Cigognes (aux); Twee Oeyvaerts (in de)*, *Cammerstr.*
NUYTS (Martin). Voir Nutius (Martinus).

OENOP[OLES] (Amatus). Voir Tavernier (Ameet).
ORROIR (Béatrice Van). Voir Keysere (Arend De), Veuve.
ORTEL (Abraham). Voir Ortelius (Abraham).
ORTELIUS (Abraham). Anvers. 1554 (?)-c. 1570: *Lelie (in de)*, *tegenover den Gulden Hart*, *in de Oude Lombaerdestr.* 1561: *Gulden Hart (Herdt) (in den)*, *in de Corte Riddersstr.* C. 1563-c. 1567: Séjours dans l'officine des Birckman, *De Vette Hinne*, *Cammerstr.* C. 1574-1581: *Ballisien (ou Gallisien) (in)*, *by Sint-Andrieskercke (S. Andreaskercke*, *Sindt Andrees Kercke); Cervulum (ad)*, *non procul a Fuggeris*. C. 1581-c. 1590: *Vlasbloem (in de)*, *Lange Gasthuisstr.; Hospital (rue de l')*. C. 1593-1598: *Lauwerbloem (Lawerboom*, *aussi Rooden Leeuw?) (in de)*, *Cloosterstr. (ou Sint-Michielsstr.)*.

OSTERMAN (Jaspar). Libr.?, éd. Liège. 1594: *Peigne d'Or (au)*, *rue Neuvice.*
OUWERX (Christian). Impr. Liège. F. XVIème s.: *Pont de Torrent.* 1606: '*Vieulx Chaffor (maison auprès de)*, *joindant vers S. Lambert...*'. Avant 1626: *Patience* (*à la)*, *proche Sainct-Denys; Patientiae (sub signo)*, *prope Sanctum Dionysium*, *apud Pontem Insulae.*

PADERBORN (Jean de). Voir Westphalie (Jean de).
PARIS (Guillaume de). Voir Parijs (Willem Van).
PARIJS (Silvester I Van). Impr. de gravures, libr., grav. Anvers. C. 1535: *Cammerpoortbrugghe (op de)*, *tegenover den Pant.* C. 1570: *Lombaerdeveste (op de).*
PARIJS (Willem Van). Impr., libr., éd. Anvers. 1567-1568: *Gulden Hand over (tegen die)*, *Lombaerdeveste.* 1569-1586: [*Gulden*] *Pellicaen (in den)*, *Lombaerdeveste* (même maison).
PARIJS (Willem Van), Veuve. Impr., libr. Anvers. 1586-1595: *Gulden Pellicaen (in den)*, *Lombaerdeveste.*
PASCH (Jan). Impr. Anvers. C. 1570: *Gaublom (in de)*, *in de Sint-Jansstr.*
PEETERS (Aert). Libr., éd. Malines. 1544-1559: *Vander Aa (teghenover het huys)*, *Eeghemstr.*
PEETERSSEN VAN MIDDELBURCH (Hendrik). Impr., libr., éd. Anvers. 1526: *Doudaen (in platea quae dicitur).* C. 1528-1549: *Fouant (au)*, *en la rue de la Chambre; Mol (in den)*, *Cammerstr.*, *binnen de Cammerpoort; Talpa (sub ou in); Taulpe (à la)*, *dedans le Pont de Chambre.*
PEETERSSEN VAN MIDDELBURCH (Hendrik), Veuve. Impr. Anvers. 1550-1560: *Mol (in den)*, *binnen die Cammerpoort*, *Cammerstr.*
PÉRIL (Robert). Impr. de gravures, grav., cartier. Anvers. 1531: *Baers (in den)*, *Hoochstr.*
PERRE (Peter Vanden). Libr.? Malines. C. 1536-c. 1585: *Beyaert (onder den).*
PHALÈSE (Pierre). Voir Phalesius (Petrus).
PHALESIUS (Petrus I). Impr. de musique, libr., éd. Louvain. 1563: *Libraria Aurea (sub).*
PHALESIUS (Petrus II). Impr. de musique, libr., éd. Anvers. 1582-1608: *Lyon Rouge (au); Rooden Leeu (in den)*, *Cammerstr.; Rubri Leonis (ad intersigne).* 1608-1629: *Davidi Regis (ad insigne); Koning David (in den)*, *Cammerstr.; Roi David (au).*
PHALYSE (Pierre de la). Voir Phalesius (Petrus).
PIERRE filz (Henry). Voir Peeterssen van Middelburch (Hendrik).
PIETERSZ. DIE LETTERSNYDER VAN ROTTERDAM (Hendrik). Impr., grav. et fondeur de caractères. Anvers. 1496: *Gulden Eenhoorn (naest die)*, *Cammerstr.*, *buiten die Cammerpoort.* Av. 1500: *Groen Dal (in het).*
PISSART (Antoine). Libr., éd. Mons. C. 1533-c. 1550: *Clercs (rue des).*
PISSART (Ghislain). Libr. Mons. Av. 1557-1558: *Clercs (rue des).*

PISSART (Jehan). Libr., éd. Mons. C. 1525-c. 1540: *Sainct-Jehan l'Évangéliste (à l'enseigne de)*, *rue des Clercs.*
PISSART (Simon). Libr., éd. Mons. 1526: *Clercs (rue des)*, '*tenant à Estievene Druelin et à Jehan Tondreau*'.
PLACQUET (Guillaume). Libr., rel. Anvers. 1580: *Bourse (à l'entrée de la); Lange Nieuwestr. (in de)* (même adresse).
PLANTIN (Christophe). Impr., libr., éd. Anvers. 1550-1555: *Lombaerdeveste (op de).* 1555-1557: *Bolsa Nueva (cerca de la); Nouvelle Bourse (auprès de la)*, [*rue des Douze Mois*]. 1557-1561: *Gulden Eenhoorn (in den)*, *Cammerstr.; Unicorni Aureo (sub).* 1561-1564 (même maison, mais changement d'enseigne): *Circino Aureo (sub); Compas d'Or (au); Gulden Passer (in de).* 1564-1576: *Compas d'Or (au); Gulden Passer (in de)* (autre maison, auparavant [*Grooten*] *Valck*), *Cammerstr.* 1576-1589: *Compas d'Or (au)*, *Marché du Vendredi; Gulden Passer (in de)*, *Vrydachmerct.*
PLANTINUS (Christophorus). Voir Plantin (Christophe).
PLANTYN (Christoffel). Voir Plantin (Christophe).
POELE (Lijsbeth Van den). Voir Lijsbeth Draecx.
POELE (Jan Van den). Libr. Malines. 1544: *Bruesselstr.?* 1574: *Drapstr.*, '*beghinnende aen de Balane Brugge totte Mol*'. C. 1574/1575: *Yzeren Leén (aan die).*
PONT (Pierre Du). Impr. Anvers. 1533: *Pigeon Blanc (à l' enseigne du)* (adresse fictive de Pierre De Vingle à Genève).
PONTANUS (Henricus). Voir Terbrugghen (Hendrik).
PUTTE (Bernard Van den). Impr. de cartes de géogr., libr., éd., grav., cartogr. Anvers. 1557: *Gulden Rinck (in den) (aussi Gulden Voet?)*, *op de Lombaerdeveste.* 1572: *Gulden Rinck (in den)*, *in Onser Liever Vrouwenstr.* Malines. C. 1574-1578: *Gulden Vlies (in het)*, *in Sint-Romboutswijk* '*beginnende aen de groot brugge op de zijde van de Moor comende lancx Den Steenwech*, *tot op den hoeck van der baggijne strate by Sint Rombouts Kerckhoff*'.

QUERCEUS (Erasmus). Voir Eecken (Erasmus Van der).

RADAEUS (Egidius). Voir Raede (Gillis Vanden).
RAEDE (Gillis Van den). Impr., libr. Gand. 1569-1570: *Calenderbergh (nevens).* 1570-1571: *Vrijdachmerct (op het plaetsken achter de).* Anvers. C. 1571: *Sinte Anna (in)*, *by Scuttersput.* C. 1580: *Gulden Rinck (in den)*, *op het Vlaemincxvelt.*
RAPHELENGIUS (Franciscus). Impr., libr., éd. Anvers. C. 1564-1575: Voir adresses de Plantin. C. 1575: *Daelder (in de)*, *achter den Gulden Vlies*, *in den Valckstr.* 1576: *Grooten Sampsons (in de)*, *Cammerstr.?* 1576-1585: *Onser Liever Vrouwen Kerckdeur (naest)*, *aen die Noortzijde; Portail Septentrional de l'Église Notre-Dame (joignant le).*
RAVELENGHIEN (Frans Van). Voir Raphelengius (Franciscus).

RAVESCOT (Jean de). Libr. Louvain. C. 1457-c. 1487: *Borgstr.; Château (rue du)*.
RAVESCOT (Ludovicus de). Impr., rel. Louvain. C. 1487: *Alma Universitate Lovaniensis (in)*.
REGIUS (Arnoldus). Voir 's Conincx (Arnout).
REKENAERE (Cornelis De). Impr., éd. Gand. 1579-1584: *Witte Duif (in de)*, *te Putte*, *naest den Gulden Schale*, *by het Belfort.*
REU (Jean-Joachim de). Libr. Bruxelles. C. 1558-c. 1568: *Chancellerie (en la)*.
RICHARDUS (Joannes). Voir Richart (Jean).
RICHART (Jean). Impr., libr., éd. Anvers. 1540-1556: *Gulden Sonne (in de)*, *Cammerstr.; Soleil d'Or (au)*, *rue de la Chambre; Sole Aureo (sub)*.
RIDDER (Marten De). Impr. Anvers. 1549: *Witten Hasewint (tegenover den)*, *op die Lombaerdeveste.* 1550: *Berch van Oliveten (in den)*, *in de Berchstr.*
RIEU (Antonius Du). Libr., éd. Tournai. 1509: *Portam Sancte Marie (prope)*, *ante curiam domini episcopi.*
RIEU (Denis Du). Voir Durieu (Denis).
RISSCHE (Mathias De). Impr., libr. Anvers. C. 1570: *Thoren (onder den)*. 1583-c. 1589: *Gulden Sampson (in den)*, *op Onser* [*Liever*] *Vrouwen Kerckhof*, *onder den Thoren.*
RIVIÈRE (Guillaume de la). Impr., libr. Anvers. C. 1575-c. 1577: *Lombaerdeveste (op de)* (adresse partagée avec Jan Mollyns. Voir à ce nom).
RODIUS (Matheus). Voir Roye (Matthias Van).
ROELANTS (Jan). Impr., libr. Anvers. 1540-1566: *Onser Liever Vrouwen Kerckhof (op)*, *onder den* [*grooten*] *Thoren.* C. 1554-c. 1566: *Onser Liever Vrouwen Thoren (in)*, *op die Lombaerdeveste* (1558), *in de Cammerstr.* (1566).
ROYE (Matthias Van). Impr. Anvers. C. 1565-c. 1575: *Amsterdam (in)*, *by Dyseren Waghe.*
RUE (Jean de). Libr. Malines. Av. 1534: *Paleys van den Raedt (by het) (ou Scepenhuys)*.
RUREMUND (Christoffel Van). Impr. Anvers. C. 1525-c. 1526: *Lombaerdeveste op de)*.
RUREMUND (Christoffel Van), Veuve. Impr., libr. Anvers. Après 1540: *Beerkensgang (in de)*, *Lombaerdeveste.*
RUREMUND (Hans I Van). Impr. Anvers. 1525-1527: *Huys van Wachtendonck (in het)*, *op die Lombaerdeveste.*
RUWE (Pieter de la). Libr.? Bruges. 1580: *Carmerstr.*
RYCKAERT (Jan). Voir Richart (Jean).
RYTHOVIUS (Martin), Imprimerie de. Ypres. 1577: *Episcopi Reverendissimi Ypren. (in aedibus)*.

SALENSON (Gérard Van). Impr., libr., éd. Gand. 1554-1557/1558: *Bijbel (in den)*, *Hoogpoort.* 1558-1568 (changement d'adresse): *Bible (à la)*, [*auparavant Le Paon*], *près de la Monnaie*, *sur le coing de la Haultpoort*, *vers le Marché de poisson; Bijbel (in den)*, [*auparavant De Pauw*], *op de Hoogpoort*, *naest de Munte.*
SALENSON (Gérard Van), Veuve. Impr., libr., éd. Gand. 1571-1580: *Bible (à la); Bijbel (in den)*, *op de Hoogpoort.*
SALENSON (Jean Van). Libr., éd., rel. Gand. 1581-XVIIème s.?: *Bible d'Or (à la)*, *sur le Haultport; Bibliorum (sub intersignio);* [*Gauden*] *Bijbel (in den)*, *op de Hoogpoort.*
SASSENUS (André). Libr., éd. Louvain. 1597/1598: *Proeffstr.*
SASSENUS (Joannes). Impr., rel. Louvain. 1597/1598: *Dorpstr. en Hoymerckt.*
SASSENUS (Servatius I). Impr., libr. Louvain. 1531: *Grand-Marché (au)*, *près de l'Ecole de Droit.* 1531-1556: *Hemelrijck (in het); Paradis (au)*, *Grand' Place (ou Grand Marché); Regni Coelorum (ad signum).* 1548: *Sainct-Pierre (après l' Église de); Sinte Peetere Kercke (by).*
SCHOONHOVE (Anthonis De). Éd. Bruges. 1532?: *Caisstr.*
'S CONINCX (Arnout). Impr., libr., éd. Anvers. C. 1582: *Rooden Leeuwe (in den)*, *rechtover Kerkhofstraetken*, *in de Cammerstr.* C. 1594-c. 1616: *Witten Hond (in den)*, [*Rechte*] *Cammerstr.*
SCHRIEVERYNS. Voir Ghemmert (Van).
SEVERINUS (Joannes). Voir Seversz. (Jan).
SEVERSZ (Jan). Impr., libr., éd. Anvers. 1527: *Gast (in die huyse van Jan)*, *Lombaerdeveste*, '*langs achter op de rui*'.
SILVIUS (Guilielmus). Impr., libr., éd. Anvers. C. 1559/1560-c. 1571/1572: *Ange d'Or (à l'); Gulden Engel (in den)*, *Cammerpoortbrugghe.* 1572-1579: *Gulden Engel (in den)*, *Sleutelstr.*
SIMON (Guilielmus). Libr., éd. Anvers. 1555: *Gulden Eenhoorn (in den).* 1556-1557: *Papagay (in den)*, *Cammerstr.; Papagayo (en); Psittaci (sub intersignio).* 1558-c. 1564: *Abestruz (à l'); Gulden Struys (in den)*, *Cammerstr.*, *op Onser Liever Vrouwen Kerckhof; Struthius (in).* 1564-1569: *Schilt van Basel (in den); Scuti Basilaeensis (ad insigne).*
SMITH (Peter den). Voir Faber (Petrus).
SMITS (Gérard). Impr., libr., fondeur de caractères. Anvers. C. 1572: *Gulden Roose (in de)*, *in Onser Liever Vrouwestr. (ou Pandstr.); Rosa (sub).* 1574-1578?: *Gulden Roose (in de)*, *op Onser Liever Vrouwen Kerkhof*, [*aen de Suytsijde*, *tegenover de Kerckschool*]. 1573?-c. 1578: *Gulden Roose (in de)*, *Cammerstr.*
SNOEYS (Peter). Impr. Anvers. 1542?-1546?: *Sinte Jeronymus (naest)*, *op die Lombaerdeveste* [*ou tegenover die Lombarden*]. 1546?: *Ange Blancq (à l')*, *rue Sainct-Antoine* (adresse partagée avec Wouter Van Desschel. Voir à ce nom). 1547?: *Bockstede (in die)*, *in het Copstraetken.*
SNYDERS (Jan). Libr. Louvain. 1597/1598: *Merckt (op de).*

SOLT (Pauwel Van). Impr. Anvers. C. 1540-c. 1542: *Scaeckbert (in het)*, *in de Lange Nieuwestr.?* (adresse de sa belle-mère, veuve de Frans Aertssen. Voir à ce nom).
SOOLMANS (Niclaes). Libr., éd. Anvers. C. 1570-c. 1584: *Gulden Leeu (in den)*, *op Onser Liever Vrouwen Kerckhof*, *by de Lynwaetmerct (ou by d'Eymerckt)*.
SPEELMANNUS (Gerardus). Voir Speelmans (Gérard).
SPEELMANS (Gérard). Libr., éd. Anvers. 1554-1556: *Gouden Appel (in den)*, *Lombaerdeveste; Pomo Aureo (sub)*.
SPIERINCKX (Anthonis I). Libr., impr. de gravures, cartier, grav. Anvers. 1592-c. 1625: *Gulden Hand (in den)*, *Lombaerdeveste.*
SPORE VAN COELEN (Nicolas). Impr.-ouvrier. Anvers. C. 1570: *Moriaenten (in het)*, *in de Bueckelaerestr.* 1575/1576: *Sint-Andries parochie.*
STABROECK (Jan Van). Voir Laet (Hans De).
STEELS (Jan). Voir Steelsius (Joannes).
STEELSIUS (Franciscus). Libr. Anvers. C. 1562-1566: *Schilt van Bourgoignen (in den)*.
STEELSIUS (Gillis). Libr., éd. Anvers. C. 1576: *Salamander (in den)*, *Cammerstr.; Salamandrae (ad insigne)*.
STEELSIUS (Joannes). Impr.?, libr., éd. Anvers. 1533-1535: *Delphorum (in aedibus); Huys van Delft (in het)*, *Cammerstr.; Libreros (calle de los)*. 1536-1562: *Schilt van Bourgoignen (in den)*, *Cammerstr.; Scuto Burgundiae (sub)*. 1546: *Struys (den)* (achat); *Rape (den)* (héritage). 1561: *Rooden Borgh (den)* (achat).
STEELSIUS (Joannes), Veuve et héritiers. Libr., éd. Anvers. 1563-1576: *Schilt van Bourgoignen (in den)*, *Cammerstr.; Scuto Burgundiae (sub)*.
STEELSMANUS (Joannes). Voir Steelsius (Joannes).
STEENE (Jan I Van den). Impr.?, libr., éd., rel. Gand. 1552-1570: [*Gulden*] *Pelicaan (in de)*, *op Sinte Verhildenplaetse (ou op dye Verleplaetse)*.
STEENE (Jan II Van den). Impr.?, libr., éd. rel. Gand. 1570-1576: *Pelicaan (in de)*, *in Sinte Veerleplaetse; Pélican d'Or (au)*, *Place Saincte-Pharaïlde.*
STEENE (Jan III Van den). Impr.?, libr., éd. Gand. 1576-c. 1626: *Pelicaan (in de)*, *in Sinte Veerleplaetste.*
STEENE (Jaspar Van den). Libr., éd. Ypres. 1533: *Gulden Eenhoorn (inden); Licorne d'Or (à la); Unicorni aureo (in*, *ou sub)*.
STEENE (Nicolaes Van den). Libr., rel. Gand. 1559-1568: *Sinte-Veerleplaetse.*
STELTIUS. Voir Steelsius.
STREEL (Léonard I). Impr. Liège. C. 1590: *Saint-Sébastien (à l'enseigne de)*, '*sur le pont de Sperwy*, *joindant d'amont à Linar de Streel*, *d'aval au pont derrière à Sainct-Pierre*' *(ou près du Palais*, *derrière l'Eglise Sainct-Pierre)*.
Déb. XVIIème s.: *Paradis terrestre (au)*, *en face du Souverain Pont?*

STREEL (Léonard II?). Impr. Liège. XVIIème s.: *Galère (à la)*, *Gérarderie; Triremis (sub signo)*.
STROOBANT (Pauwels). Impr., libr. Anvers. 1587? ou 1596-1597: *Witten Hasewint (in den)*, *Lombaerdeveste.* 1597-1616: *Witten Hasewint (in den)*, *Cammerstr.*
STROOBANT (Willem). Impr., libr., rel.? Anvers. C. 1595/1596: *Église (près de l')*, *sous la Tour de Notre-Dame; Kercke (aen de)*, *onder Onze Lieve Vrouwe Thoren.* C. 1595/1596: *Lévrier blanc (au)*, *rue de Lombars; Witten Hasewint (in den)*, *Lombaerdeveste.* 1616/1617: *Rechte Cammerstr.*
SULSENIUS (Gommarus). Libr., éd. Anvers. C. 1596-1613: *Scuto Coloniensis (sub).*
SUSATO (Jacques). Impr. de musique. Anvers. 1564: *Cromcornet (au)*, *devant le Nouveau Poix.*
SUSATO (Tielmann). Impr. de musique, libr. Anvers. 1543-1550: *Borse (by de)*, *Twaelfmaendenstr.; Nouvelle Bourse (auprès de la)*, *rue des Douze Moys.* 1551-1561: *Cromcornet (au) devant le nouveau Poix; Cromhorn (in den)*, *voor die Nieuwe waghe.*
SWINGEN (Hendrik). Impr. Anvers. 1597: *Berchstr. (in de).*
SWINGEN (Hendrik), Veuve. Libr. 1616/1617: *Sleutelstr.*
SWINGENIUS ou SWINGIUS (Henricus). Voir Swingen (Hendrik).
SYLVIUS. Voir Silvius.
SYMON (Willem). Voir Simon (Guilielmus).

TANT (Joris). Impr.? Bruges. C. 1563-avant 1580: *Verbarnde Nieulant en Timmermanstr. (op den hoek van)?*
TAVERNERIUS (Amatus). Voir Tavernier (Ameet).
TAVERNIER (Ameet). Impr., libr., éd., grav. et fondeur de caractères. Anvers. 1559-1570: *Hoe dat Jesus onder Doctoren sat*, *Cammerstr.* (‘*den vijften huyse daer uyt steeckt*’). C. 1562-1570: *Gulden Roose (in de)*, *in Onser Liever Vrouwenstr.* 1569: *Gulden Roose (in de)*, *by de Cammerpoortbrugghe; Rosa Aurea (sub); Rose d'Or (à la).*
TAVERNIER (Ameet), Veuve. Impr., libr. Anvers. 1571-1572: *Hoe dat Jesus onder de Doctoren sat.* 1571-1572: *Gulden Roose (in de)*, *in Onser Liever Vrouwenstr.; Rose d'Or (à la).*
TAVERNIER (Artus). Impr. Anvers. 1580: *Rose d'Or (à la).*
TERBRUGGHEN (Hendrik). Impr. de gravures et de cartes de géogr., libr., grav. Malines. C. 1548-1563/1564: *Bruul (in den).*
TEYPINS (Adriana). Voir Clerck (Pieter De), Veuve et Manilius (Gislenus), Veuve
THIBAULT (Joannes). Impr., éd., grav. de poinçons. Anvers. C. 1519-c. 1530: *Groen Man (in den)*, *tegen des Mercgravenhuys over*, *Lombaerdeveste; Viridis (ou Viridati) Viri (ou Hominis) (in intersignio)*, *in Vico Longobardico.*
THIELENS (Antonius). Impr., libr., éd. Anvers. C. 1567-c. 1596: *Austruche (ou Estruche) d'Or (à l'); Gulden Struys (in den)*, *Cammerstr.*

THIMON (Jan I). Libr., éd. Bruxelles. C. 1573-1600: *Grand Marchyz (auprès du); Gulden Cop (in den)*, *by de Merct.*
TIBALDAEUS (Joannes). Voir Thibault (Joannes).
TILENIUS (Antonius). Voir Thielens (Antonius.)
TILETANUS (Antonius). Voir Thielens (Antonius).
TOLLENARE (Antonius De), Veuve. Libr. Bruges. 1580: *Burch (op den).*
TOOLENARE (Jan). Libr. Bruges. C. 1454-c. 1480: *Saint-Donatien (dans le cloître de l'église).*
TOMBE (Pierre de la). Libr., éd. Bruxelles. C. 1567/1568: *Cour du Palais (dedans la).* 1584: *Gulden Bijbel (in den)*, *op de Keesmerckt.*
TONGHEREN (Peter Van). Impr.?, libr., éd. Anvers. C. 1581-c. 1582: *Aquilae Nigrae (ad intersigne); Swerten Arent (in den)*, *op Cammerpoortbrugghe.* 1597-c. 1602: *Arent (in den)*, *t'seghen Scarabeum*, *in Hoeffyser*, *op Cattelyneveste*
TROGNAESIUS. Voir Trognesius.
TROGNESIUS (Emanuel-Philippus). Impr., libr., éd. Anvers. 1565-1569: *Cruce Aurea (sub)*, *ad Coemeterium Sancti Dei parvae; Gulden Cruys (in het)*, *op Onser Liever Vrouwen Kerckhof.*
TROGNESIUS (Joachim). Impr., libr., éd. Anvers. C. 1586: *Croix (à la)*, *sur le Cemitière Notre-Dame; Gulden Cruys (in het)*, *op Onser Liever Vrouwen Kerckhof.* XVIème s.?-1604: *Fer à Cheval (impasse du); Hoefijzer (in).* 1616/1617: *Cleyn Kerkhoff en Melckmerdt (op het).*
TROGNESIUS (Joannes). Impr., libr., éd. Anvers. 1565/1566-1585: *Gulden Cruys (in het)*, *op Onser Liever Vrouwen Kerckhof* (maison partagée avec Hendrik Heyndricx).
TROGNEZ (Philips de). Voir Trognesius (Emanuel Philippus).
TRONAESIUS. Voir Trognesius.
TROTS (François). Libr., éd. Bruxelles. C. 1568-c. 1573: *Poorte van het Hof (onder die).*
TROYENS (Jasper). Impr., libr., éd. Anvers. C. 1580-c. 1583: *Tennen Pot (in den)*, *op de Catteveste.*

VALLO (Egidius De), alias WALLE (Gillis Van de). Libr., éd., rel. Gand. 1511-1522: *Castrum (juxta)*, *supra aream Dive Pharahildis; Sainte-Pharaïlde* (*place*), *Sinte-Veerle plaetse.*
VELDENER (Joannes). Impr., grav. et fondeur de caractères, rel. Louvain. 1476: *Monte Calci (in).*
VELPEN (Rutgeert Van). Voir Velpius (Rutgerus).
VELPIUS VAN DIEST (Reinerus). Impr. Louvain. 1543-c. 1573: *Cheval (à l'enseigne du)*, *rue Basse; Legherstr. (in die); Platea ociali (in).*
VELPIUS (Rutgerus). Impr., libr., éd. Louvain. C. 1565-1574: *Castro Angelico (sub); Chasteau de l'Ange (au); Inghelborch (in).* 1574-1580: *Speculi (e regione*,

ou ex adverso, *ou ex opposito)*, *prope Collegii Winkeli*, *(soit Hoelstr.)*. Mons. 1580: *Nouveau Marché (sur le);* 1581-1584: *Neusve (rue)*. Bruxelles. 1585-1615: *Aigle d'Or (à l')*, *près de la Court (ou près du Palais); Gulden Arent (in den)*, *by het Hoff (ou by 's Coninck Hoff)*.

VERBRUGGEN (Adriaen). Libr. Anvers. C. 1543-c. 1545: *Gulden Eenhoorn (in den)*, *Cammerstr.*, *buyten die Cammerpoort* (adresse partagée avec Willem Van Vissenaken. Voir à ce nom).

VERBUERE (Jan). Voir Buere (Jan Vanden).

VERDUSSEN (Hieronymus I). Impr., libr., éd. Anvers. 1575: *Gulden Sonne (in de)*, *op Onser Liever Vrouwen Kerckhof* (chez Hendrik Wouters. Voir à ce nom). 1589-1616: *Thien Gheboden (in den)*, *op Onser Liever Vrouwen Kerckhof (ou Cleyn Kerkhof)*, *aan de Noortzijde*. 1595: [*Gulden*] *Pellicaen*, *Lombaerdeveste*. 1616-1635: *Rooden Leeu (in de)*, *Corte (ou Rechte) Cammerstr.; Rubri Leonis (ad intersigne)*. 1616/1617: *Cleyn Kerkhoff en Melckmerdt (op het)*.

VEREECKE (Erasmus). Voir Eecken (Erasmus Van der).

VERHASSELT (Merten). Impr., libr., éd. Louvain. C. 1550-c. 1559: *Pingui Gallina (in); Poule Grasse (à la)*.

VERHASSELT (Petrus). Voir Hasselt (Peter Van).

VERHULST (Marie). Voir Coecke (Pieter). Veuve.

VERMEERE (Marten). Voir Nutius (Martinus).

VERMEULEN (Simon). Libr., éd. Bruges. C. 1526-c. 1536: *Bourg (au); Burch (op den)*, *by Sinte Donaeskereke; Burgo (in)*.

VERREBEKE (Pauwels Van). Libr., éd. Bruges. C. 1540: *Groene Amerken (in het)*, *up den Burgh*.

VERVLIET (Daniel). Impr., libr., éd. Anvers. 1565: *Wolsack (in den)*, *op de Lombaerdeveste*. C. 1570-1610: *Escu d'Artois (à l'); Schilt van Artoys (in den)*, *in de Corte Cammerstr*.

VERWITHAGEN (Joannes I). Impr., libr., éd. Anvers. 1550-1567: *Falconis (sub insigni); Witten Valck (in den)*, *Cammerstr.*, *(ou Valekstr.?)*. 1568-1587: *Muelenyser (in het)*, *Cammerstr*.

VINGLE (Pierre de). Voir Pont (Pierre Du).

VISSENAKEN (Willem Van). Impr. de musique. Anvers. C. 1543-c. 1545: *Gulden Eenhoorn (in den)*, *Cammerstr.*, *buyten die Cammerpoort* (adresse partagée avec Adriaen Verbruggen. Voir à ce nom).

VISSENIUS (Gulielmus). Voir Vissenaken (Willem Van).

VOLDEN (Anthonis Van). Impr. Ypres. 1562: *Gulden Gryffoen (in den)*, *Zuydtstr.*, *in de Langhe Mersch* (chez Melchior Gheeraert). 1571-1573: *Pellicaen (in den)*, *Zuydtstr.; Pellicano (sub signo)*.

VORSTERMAN (Willem). Impr., libr., éd., rel. Anvers. C. 1504: *Yshont over (teghen den)*, *Lombaerdeveste*. C. 1505/1506 (on 1511)-c. 1543/1544: *Gulden Eenhoorn (in den)*, *Cammerstr.*, *buyten die Cammerpoort; Lycorne d'Or (à la)*, *en la rue*

de la Chambre hors la Porte de la Chambre; Unicornis Deaurati (ou Aureati) (sub intersignio), *extra Portam Camere*, *in vico Cameracensi.*
VRIENTS (Jan-Baptist). Libr., éd., grav., cartogr. Anvers. 1579-1604?: *Gulden Voet (aussi Gulden Rinck) (in den)*, *Lombaerdeveste.* C. 1593-1615: *Escu d'Espaigne (à l'); Schilt van Spaengnien (in den)*, *Lombaerdeveste.*
VRIESE (Pieter De). Impr., rel. Ypres. C. 1576; *Pellicaen (in den)*, *Zuydtstr.*

WAELE (Peter De). Voir Huckel (Peter).
WAELRANT (Hubert). Éd. de musique. Anvers. 1554-1557: *Februari*, [*rue des Douze Moys*]. 1568: *Lange Nieuwestr. (in de).* 1581: *Conventestr. (in de).*
WAEN (Joannes). Libr., éd. Louvain. C. 1547-c. 1562: *Castri Angelici (ad intersignium); Chasteau Sainct-Ange (au); Inghelborch (in).*
WAESBERGHE (Jan I Van). Impr., libr., éd. Anvers. 1558-c. 1578: *Escu de Flandres (à l')*, *sur le Cemitière Nostre-Dame*, *sur le marché des Toyles; Schilt van Vlaenderen (in den)*, *op Onser Liever Vrouwen Kerckhof*, *aen die Melckmert (ou op die Lijnwaetmerct).* C. 1579-c. 1589: *Escu de Flandres (à l'); Schilt van Vlaenderen (in den)*, *inde* [*Corte*] *Cammerstr. (auparavant Rooden Borgh).*
WAESBERGHE (Jan II Van). Impr., libr., éd. Anvers. C. 1583-c. 1585: *Waekende Haen (in den)*, [*Corte*] *Cammerstr.?*
WAESBERGIUS (Joannes). Voir Waesberghe (Jan Van).
WALLE (Gillis Van de). Voir Vallo (Egidius De).
WARNIER (Josse). Libr. Liège. Après 1517: *Saint-Jérome (à l'enseigne de)*, *rue del Wagge.*
WELLAEUS (Hieronymus). Libr., éd. Louvain. C. 1563-c. 1570: *Diamant (au); Diamant (in den); Diamantis (ad intersignio).* 1597/1598: *Cappellenberch.*
WELLENS (Jérôme). Voir Wellaeus (Hieronymus).
WESTPHALIE (Conradus de). Impr. Louvain. 1476: *Sancti Quintini (in platea).*
WESTPHALIE (Joannes de). Impr., libr., éd. Louvain. 1474-1496: *Alma Universitate Lovaniensis (in).* 1475: *Vico Militum (in).*
WILLEMSZ. (Olivier). Libr.? Anvers. C. 1574: *Steenhouwersveste*
WINGHE (Jan De). Impr., libr. Louvain. 1553-1555: *Foro (in)*, *apud Antiquum Petrum*, *Platea lapidea*, *regione Magni Xenodochij; Marché (sur le)*, *près du coing du Vieu Sainct-Pierre; Pierres (rue des)*, *devant l'Hospital des malades.*
WITHAGE (Joannes). Voir Verwithagen (Joannes).
WITHAGIUS (Joannes). Voir Verwithagen (Joannes).
WITHAYE (Joannes). Voir Verwithagen (Joannes).
WOLSCHATEN (Gérard Van). Impr., grav. de poinçons. Anvers. C. 1596-1634: *A.B. (in den)*, *naest den Abdij van Sint Michiels; Cloosterstr.*
WOUTERS (Hendrik). Impr.?, libr., éd. Anvers. C. 1570: *Naem Jezus (in den)*, *by de Kercke.* C. 1572-c. 1581; [*Gulden*] *Sonne (in de)*, *op Onser Vrouwen Kerckhof*, *aan de Noordzijde der Kercke.* C. 1581-1591: *Gulden Sonne (in de)*, *Cammerstr.*

WOUTERS (Nicolaes). Impr. Louvain. 1597-1598: *Hoymerckt.*
WOUWERE (Claes Van den). Impr., libr., rel. Anvers. 1562-c. 1566: *Gulden Hand over (teghen die) (aussi* [*Gulden*] *Pellicaen)*, *Lombaerdeveste.*
WYDENERE (Frederyk I). Impr.? Anvers. C. 1502-c. 1508: *Grooten Mortier (in die*, *ou naest die)?*.
WIJNRIJCX (Jan). Impr., libr. Anvers. 1550-1552: *Gulden Eenhoorn (naest*, *ou tegenover die)*, *Cammerstr.* 1553-1554: *Fontaine (à la)*, *en la rue de la Chambre;* [*Gulden*] *Fonteyne (in de)*, *Cammerstr.*

ZANGRE (Petrus). Voir Zangrius (Petrus).
ZANGRIUS (Joannes Baptistus). Impr., éd. Louvain. 1597/1598: *Sinte Peeters aultaer (op den hoeck van kerckdoere van) (ou Hallekens).*
ZANGRIUS TILETANUS (Petrus). Libr., éd. Louvain. 1560-1582: *Fonte (sub); Fonteyne (in de)*, *Proeffstr.* C. 1595/1596: *Sainct-Pierre (après l'église de).* C. 1595/1596-1597/1598: *Proeffstr.*
ZANGRIUS (Philippus). Libr. Louvain. 1597/1598: *Proeffstr.*
ZASSENUS DIESTENSIS (Servatius). Voir Sassenus (Servatius).

II. - Liste des adresses

Anvers

A.B. (in den), *naest den Abdij van Sint Michiels.* C. 1596-1634: Gérard Van Wolschaten.
Abestruz (à l'). 1558-c. 1564: Guilielmus Simon. Voir à *Austruche d'Or.*
Ackerman (in den), *Lombaerdeveste.* 1566-1567: Hans De Laet. Voir aussi *Agricolae*, *Sayere* et *Sower.*
Agricolae (sub intersignio). 1566-1567: Hans De Laet. 1567-1569: Veuve de Hans De Laet. Voir aussi *Ackerman, Sayere* et *Sower.*
Aigle d'Or (à l'). 1564-1595: Joannes Bellerus. 1596-c. 1616: Veuve et héritiers de Joannes Bellerus.
Amsterdam (in), *by Dyseren Waghe.* C. 1565-c. 1575: Matthias Van Roye.
Ange Blancq (à l'), *en la rue Sainct-Antoine.* 1546?: Wouter van Desschel et Peter Snoeys.
Ange d'Or (à l'). C. 1559/1560-1571/1572: Guilielmus Silvius.
Aquila Aurea (sub). 1564-1595: Joannes Bellerus. 1596-c. 1616: Veuve et héritiers de Joannes Bellerus.
Aquila Nigra (sub). C. 1571-c. 1581: Hendrik Van der Loe. C. 1581-c. 1582: Peter Van Tongheren. Voir aussi *Swerten Arent.*
Aquilae Nigrae (ad intersigne). Voir *Aquila Nigra (sub).*

Aren van die Vier Evangelisten (in den), *op de Lombaerdeveste.* C. 1521-c. 1530: Jan Van Doesborch.
Arent (in den), *t'seghen Scarabeum*, *in Hoeffijser*, *op Cattelyneveste.* 1597-c. 1602: Peter Van Tongheren.
Arent teghen Scarabaeum (in den), *Cammerstr.* 1563-c. 1565: Jan Van der Loe.
**Augustijnenstr.* 1527: Joannes Grapheus.
Aureo Mortario (in). 1500-1501: Adriaen Van Berghen.
Austruche d'Or (à l'). 1558-c. 1564: Guilielmus Simon. C. 1567-c. 1596: Antonius Thielens. Voir à *Abestruz.* Voir aussi *Gulden Struys* et *Struthius.*
**Baers (in den)*, *Hoochstr.* 1531: Robert Péril.
Baghijnenstr. (in die). 1519-c. 1540: Jan I Van Ghelen.
**Ballisien (in)*, *bij Sint-Andrieskercke.* C. 1574-1581: Abraham Ortelius.
Beerkensgang (in de), *Lombaerdeveste.* Après 1540: Veuve de Christoffel Van Ruremund.
Beguinarum (in platea). 1519-c. 1540: Jan I Van Ghelen.
Berch van Oliveten (in den), *in de Berchstr.* 1550: Marten De Ridder.
Berchstr. (in de). 1597: Hendrik Swingen.
Bockstede (in die), *in het Copstraetken.* 1547?: Peter Snoeys.
Bocxsteghe, *juxta monasterium Sancti (ou Divi) Augustini.* 1521-1522: Symon Cock. 1521-1522: Gerardus Nicolaus.
Bolsa Nueva (cerca de la). 1555-1557: Christophe Plantin. Voir aussi *Nouvelle Bourse.*
**Borneputte (aen de)*, *Lombaerdeveste.* 1566: Severyn Gymnick.
**Borse (bij de).* C. 1560-c. 1575: Giovanni Borgiani.
**Borse (bij de)*, *Twaelfmaendenstr.* 1543-1550: Tielmann Susato.
**Bourse (à l'entrée de la).* 1580: Guillaume Placquet.
**Bourse (près de la).* C. 1579: Jacob Heyndricx.
**Bourse Neufve (près de la).* C. 1560-c. 1575: Giovanni Borgiani.
Bourse Neusve (près de la), *rue des Douze Moys.* Voir *Nouvelle Bourse.*
Bruynenbaert (in den), *Cammerstr.* 1539-c. 1567: Joannes Gymnicus.
Buchsteeck, *près le Poix de Fer.* 1525: Martinus De Keyser(e).
Buchstege, *by Dyseren Waghe.* 1525: Martinus De Keyser(e).
**Bijbel (in den)*, *Lombaerdeveste.* XVIème s.?-1616/1617: Jacobus I Mesens.
Bijbel. Voir [*Gulden*] *Bijbel*, *op Onser Vrouwen Kerckhof.*
Cammerpoort (dwellynge besyde dye). 1518: Jan Van Doesborch.
Cammerpoortbrugghe (op de), *tegenover den Pant.* C. 1535: Silvester I Van Parijs.

Cammerstr. 1590-1591: *Aegidius Beysius.*
Capitis Turciti (sub insigne). 1556-1573: Hans I Liefrinck.
Castillo Rugo (al). 1538-1542: Guilielmus Montanus? Voir aussi *Chasteau Rouge*, *Rooden Borgh* et *Rubri Castri.*
**Catelyneveste (op de).* 1577: Peter Van Huerne.
**Catte (in de) (ou Catelyneveste)*, *by de Borse.* C. 1562-1584: Gérard de Jode.
Cemiterio Beatae Mariae (in). 1588-1589: Gheleyn Janssens. Voir aussi *Cemitière Notre-Dame* et *Onser Liever Vrouwen Kerckhof.*
Cemitière Notre-Dame (sur le). 1568: Peter Van Huerne. Voir aussi *Cemiterio Beatae Mariae* et *Onser Liever Vrouwen Kerckhof.*
Cervi Aurei (ad insigne), *in platea Lombardica Veteri.* 2ème m. du XVIème s.: Filips Galle?
**Cervulum (ad)*, *non procul a Fuggeris.* C. 1574-1581: Abraham Ortelius.
Chasteau Rouge (au), *en la Cammerstr.* 1538-1542: Guilielmus Montanus? 1540: Antonius Goinus? 1540: Pierre Brilman? Voir aussi *Castillo Rugo*, *Rooden Borgh* et *Rubri Castri.*
**Ciconiis (in).* C. 1565-1586: Philippe Nutius. Voir aussi *Deux Cigognes*, *Dos Cigueñas* et *Twee Oeyvaerts.*
**Chrysman (in den)*, *in Sint-Jansstr.* C. 1570: Hendrik Alssens.
Ciddorp. Voir *Kipdorp.*
Circino Aureo (sub). 1561-1564: Christophe Plantin.
**Claires (rue des).* 1550: Hubertus Goltzius.
**Cleerenstr.* 1550: Hubertus Goltzius.
**Cleyn Kerkhoff en Melckmerdt (op het).* 1616/1617: Hieronymus I Verdussen. 1616/1617: Marten Huyssens. XVIème s.?-1616/1617: Joachim Trognesius.
**Cloosterstr.* C. 1596-1634: Gérard Van Wolschaten.
**Compas d'Or (au)*, *Cammerstr.* 1561-1564 (auparavant *Gulden Eenhoorn*) et 1564-1576 (autre maison, auparavant [*Grooten Valck*]): Christophe Plantin. 1576-1595: Joannes I Moretus. Voir aussi *Gulden Passer.*
**Compas d'Or (au)*, *marché du Vendredi.* 1576-1589: Christophe Plantin. 1589-1595: Veuve de Christophe Plantin et Joannes I Moretus. 1596-1610: Joannes I Moretus. Voir aussi *Gulden Passer.*
**Conventestr. (in de).* 1581: Hubert Waelrant.
Copgang (in den). 1564-1565: Adam Gielis.
Coq Veillant. Voir *Coq Vigilant.*
Coq Vigilant (au). 1591-c. 1618: Gheleyn Janssens. Voir aussi *Galli Vigilis* et *Waekende Haen.*
Croix (à la), *sur le Cemitière Notre-Dame.* C. 1586: Joachim Trognesius. Voir aussi *Cruce*, *Cruce Aurea* et *Gulden Cruys.*

Cromcornet (au), *devant le Nouveau Poix.* 1551-1561: Tielmann Susato. 1564: Jacques Susato. Voir aussi *Cromhorn.*
Cromhorn (in den), *voor die Nieuwe waghe.* 1551-1561: Tielmann Susato. Voir aussi Cromcornet.
Cruce (sub). 1563-1566: Peter Van Keerbergen. Voir aussi *Croix*, *Cruce Aurea* et *Gulden Cruys.*
Cruce Aurea (sub), *ad Coemiterium Beatae Mariae.* 1582-1585: Hendrik Heyndricx.
Cruce Aurea (sub), *ad Coemiterium Sancti Dei parvae.* 1565-1565: Emanuel-Philippus Trognesius. Voir aussi *Croix*, *Cruce* et *Gulden Cruys.*
**Daelder (in de)*, *achter den Gulden Vlies*, *in den Valckstr.* C. 1575: Franciscus Raphelengius.
Davidi Regis (ad insigne). 1608-1629: Petrus II Phalesius.
Delfensi (sub intersignio). C. 1526-1528: Roland Bollaert. Voir aussi *Delphorum*, *Huys van Delft* et *Scuti Delffensis.*
Delphorum (in aedibus). 1533-1535: Joannes Steelsius. Voir aussi *Delfensi*, *Huys van Delft* et *Scuti Delffensis.*
Deux Cigognes (aux). 1555-1586: Martinus I Nutius. 1558-c. 1565: Veuve de Martinus I Nutius. C. 1565-1586: Philippe Nutius. 1586-1608: Martinus II Nutius. Voir aussi *Ciconiis*, *Dos Cigueñas* et *Twee Oeyvaerts.*
Dive Virginis Dei Genitricis cimeterio (haud longe a). 1509-1518: Michael Hillenius Hoochstratanus.
Dominicains (près des). 1487-1488: Jacob Mester (libraire?).
Dos Cigueñas (a la enseña de los). 1555-1558: Martinus I Nutius. Voir aussi *Ciconiis*, *Deux Cigognes* et *Twee Oeyvaerts.*
Doudaen (in platea quae dicitur). 1526: Hendrik Peeterssen van Middelburch.
Douze Mays (rue des). Voir *Februari*, [*rue des Douze Moys*] et *Nouvelle Bourse (auprès de la)*, *rue des Douze Moys.*
Drie Candelaers. Voir *Drie Candelaren.*
Drie Candelaren (by die), *achter Onser Liever Vrouwen Kerckhof*, *by Cammerstr.* 1509-1518: Michael Hillenius Hoochstratanus.
Dyseren Waghe. Voir *Yseren Waghe.*
Eewericxstr. Voir *Gulden Bijbel*, *Deverichstr.*
**Église (près de l')*, *sous la Tour de Nostre-Dame.* C. 1595/1596: Willem Stroobant. Voir aussi *Kercke.*
Escu d'Artois (à l'), [*rue de la Chambre*, *sur le Pont*]. C. 1523-1544: Jacob Van Liesvelt. C. 1537-c. 1540: Hansken Van Liesvelt. C. 1546-c. 1562: Veuve de Jacob Van Liesvelt. 1551-1554 et c. 1563-1564: Hans II Van Liesvelt. C. 1570-1610: Daniel Vervliet.
Escu de Basle (à l'), *sur le Pont de Chambre.* 1528-1564: Gregorius De Bonte. Voir aussi *Schilt van Basel* et *Scuto Basiliensis.*

Escu de Bourgoigne (à l'). 1536-1562: Joannes Steelsius. C. 1562-1566: Franciscus Steelsius. 1562-1600: Petrus Bellerus. 1563-1576: Veuve et héritiers de Joannes Steelsius. Voir aussi *Escudo de Borgoyngña*, *Schilt Van Bourgoignen* et *Scuto Burgundiae.*
Escu d'Espaigne (à l'). C. 1593-1615: Jan-Baptist Vrients.
Escu de Flandres (à l'), *sur le Cemitière Nostre-Dame*, *sur le Marché des Toyles.* 1558-c. 1578: Jan I Van Waesberghe.
Escu de Flandres (à l') (auparavant Rooden Borgh), [*Corte*] *Cammerstr.* C. 1579-c. 1589: Jan I Van Waesberghe. C. 1583-c. 1585: Jan II Van Waesberghe.
Escudo de Borgõa (en el). Voir *Escudo de Borgoyngña.*
Escudo de Borgoyngña (en el). 1536-1562: Joannes Steelsius. 1563-1576: Veuve et héritiers de Joannes Steelsius. Voir aussi *Escu de Bourgoigne*, *Schilt van Bourgoignen* et *Scuto Burgundiae.*
Estruche d'Or. Voir *Austruche d'Or.*
Eymerckt (by d'). C. 1570-c. 1584: Niclaes Soolmans.
Falconis (sub insigni). 1550-1567: Joannes I Verwithagen. 1554-1563: Joannes Bellerus (autre maison). Voir aussi *Faucon*, [*Grooten*] *Valck* et *Halcon.*
Falconis Albi (sub insigni). 1563: Libertus Malcotius.
Faucon [*Blanc*] *(au)*. 1554-1563: Joannes I Bellerus. Voir aussi *Falconis.* [*Grooten*] *Valck* et *Halcon.*
**Februari*, [*rue des Douze Moys*]. 1554-1557: Hubert Waelrant.
**Fer à cheval (impasse du*). XVIème s.?-1604: Joachim Trognesius.
Floreni Aurati (ad insigne), *in platea vulgo dicta Catelyne veste*, *in Borsa nova.* C. 1562-1584: Gérard de Jode.
Fontaine (à la), *en la rue de la Chambre.* 1553-1554: Jan Wijnrijcx. Voir aussi *Fonteyne* et [*Gulden*] *Fonteyne.*
Fonteyne (in die), *in de Cammerstr.* 1568: Cornelius Clypeus. Voir aussi *Fontaine* et [*Gulden*] *Fonteyne.*
Fonteyne. Voir [*Gulden*] *Fonteyne*, *Cammerstr.*
Fortune (à la), *sur le Cemitière de Nostre-Dame.* 1582-1583: Hans Coesmans.
Fortuyne (in de), *op Onser Vrouwen Kerckhof.* 1582-1583: Hans Coesmans.
Fouant (au), *en la rue de la Chambre.* C. 1528-1549: Hendrik Peeterssen van Middelburch. Voir aussi *Mol*, *Talpa* et *Taulpe.*
Fuscae Barbae (sub insignis). 1539-c. 1567: Joannes Gymnicus.
Galli Vigilis (ad intersigni). 1591-c. 1618: Gheleyn Janssens. Voir aussi *Coq Vigilant* et *Waekende Haen.*
Gallina Gorda (in). 1548-1582: Veuve et héritiers de Arnold I Birckman. Voir aussi *Pingui Gallina*, *Pollo Grassa*, *Poulle Grasse* et *Vette Hinne.*

Gallisien (in), *by Sint-Andrieskercke.* C. 1574-1581: Abraham Ortelius.
Gast (in die huyse van Jan), *Lombaerdeveste.* 1527: Jan Seversz.
**Gaublom (in de)*, *in de Sint-Jansstr.* C. 1570: Jan Pasch.
Gouden Appel (in den), *Lombaerdeveste.* 1554-1556: Gérard Speelmans.
Groen Dal (in het). Avant 1500: Hendrik Pietersz. die Lettersnijder. *Groen Man (in den)*, *tegen des Mercgravenhuys over*, *Lombaerdeveste.* C. 1519-c. 1530: Joannes Thibault.
**Groot Kerckhoff (op het).* C. 1595-1618: Anthonis De Ballo.
Grooten Mortier (in die), *aan die Marct.* 1500-1501: Adriaen Van Berghen.
Grooten (ou Gulden) Mortier (aldernaest de), *aan die Marct.* 1503-1506: Adriaen Van Berghen.
Grooten Mortier (in die, *ou naest die).* C. 1502-c. 1508: Frederyk I Wydenere?
Grooten Sampsons (in den), *Cammerstr.* 1576: Franciscus Raphelengius?
[*Grooten*] *Valck (in den)*, *Cammerstr.* 1554-1563: Joannes Bellerus. 1564: Christophe Plantin (qui change l'enseigne. Voir à *Gulden Passer*). Voir aussi *Falconis*, *Faucon* et *Halcon.*
Grote Jacht (aldernaest die). 1506-1510: Adriaen Van Berghen.
Grote Mortier. Voir *Grooten Mortier.*
Gulden Arent (in den), *Cammerstr.* 1564-1595: Joannes Bellerus. 1596-c. 1616: Veuve et héritiers de Joannes Bellerus.
Gulden Borch (in den), *op Onser Liever Vrouwen Kerckhof*, *aan de Zuytzijde.* 1588-1589: Gheleyn Janssens.
Gulden (ou Vergulden) Bijbel (in den), *in Deverichstr. (ou Eewericxstr.).* 1579/1580-1582: Veuve de Hans Van Braeckvelt.
Gulden Bijbel (in den), *Huydevetterstr.* C. 1583: Paulus Van Braeckvelt. 1584: Veuve de Hans Van Braeckvelt.
Gulden Bijbel (in den), *op Onser Liever Vrouwen Kerckhof (ou op het Kerckhof).* C. 1570-c. 1574: Peter I Mesens.
[*Gulden*] *Bijbel (in den)*, *op Onser Vrouwen Kerckhof*, *onder den cleynen Torren (ou onder Onse Vrouwen Torren).* 1582: Mattheus Mesens.
Gulden Cruys (in het), *aan de Noortzijde van Onser Vrouwen Kercke.* 1582-1585: Hendrik Heyndricx.
Gulden Cruys (in het), *op Onser Liever Vrouwen Kerckhof.* 1563-1566: Peter Van Keerbergen. 1565-1569: Emanuel-Philippus Trognesius. 1565/1566-1585: Joannes Trognesius. C. 1586: Joachim Trognesius, Voir aussi *Croix*, *Cruce* et *Cruce Aurea.*
Gulden Eenhoorn (in den), *in de Cammerstr.*, *buyten die Cammerpoort.* 1499-1500: Adriaen Van Liesvelt. C. 1505/1506 (ou 1511)-c. 1543/1544: Willem Vorsterman. *C. 1543-c. 1545: Willem Van Vissenaken et Adriaen Verbruggen. 1544/

1545-1555: Martinus I Nutius. 1555: Guilielmus Simon. 1557-1561: Christophe Plantin (qui change ensuite l'enseigne. Voir à *Gulden Passer*). Voir aussi *Lycorne d'Or*, *Monoceratis Deaurati*, *Unicorni Aureo*, *Unicornia Dorado* et *Unicornis Deaurati.*

Gulden Eenhoorn (naest, *ou tegenover die)*, *Cammerstr.*, *buiten die Cammerpoort.* 1496: Hendrik Pietersz. die Lettersnijder. 1550-1552: Jan Wijnrijcx.

Gulden Eenhoren. Voir *Gulden Eenhoorn.*

Gulden Engel (in den), *Cammerpoortbrugghe.* C. 1559/1560-1571/1572: Guilielmus Silvius.

Gulden Engel (in den), *onder Onser Liever Vrouwen Toren.* XVIème s.?: Hans I Fickaert? (adresse de son parent Frans, libraire, en 1610).

Gulden Engel (in den), *Sleutelstr.* 1572-1579: Guilielmus Silvius.

Gulden Enghel. Voir *Gulden Engel.*

[*Gulden*] *Fonteyne (in de)*, *Cammerstr.* 1553-1554: Jan Wijnrijcx, Voir aussi *Fontaine* et *Fonteyne.*

Gulden Fonteyne (naest die), *in de Valcstr.* 1555: Wouter Bartholeyns.

Gulden Hand (in den), *Lombaerdeveste.* 1592-c. 1625: Anthonis I Spierinckx.

Gulden Hand (naest die), *Lombaerdeveste.* C. 1533-c. 1546: Wouter Van Lin.

Gulden Hand over (tegen die) (aussi den [*Gulden*] *Pellicaen*), *Lombaerdeveste.* 1526-1562: Symon Cock. 1562-c. 1566: Claes Van den Wouwere. 1567-1568: Willem Van Parijs (qui adopte ensuite l'enseigne [*Gulden*] *Pellicaen.* Voir à ce nom). Voir aussi *Manus Deaurate.*

Gulden Hant (in den). 1530: Peter Huckel alias De Waele.

**Gulden Hart (in den)*, *in de Corte Ridderstr.* 1561: Abraham Ortelius.

Gulden Herdt. Voir *Gulden Hart.*

Gulden Leeu (in den), *op Onser Liever Vrouwen Kerckhof* [*aan de Noortzijde*]. C. 1596-1618: Marten Huyssens.

Gulden Leeuw (in den), *op Onser Liever Vrouwen Kerckhof*, *bij de Lynwaetmerct (ou bij d'Eymerckt).* C. 1570-c. 1584: Niclaes Soolmans.

Gulden Missael (in het), *by Onser Liever Vrouwen Pant*, *aen het Kerckhof (ou achter Onser Liever Vrouwen Kerckhof).* 1510-1512 et c. 1514-1517: Adriaen Van Berghen.

Gulden Missael (in het), *op (ou buyten) die Cammerpoort* [*brugghe*], *Cammerstr.* 1520-1535: Adriaen Van Berghen.

Gulden Mortier. Voir *Grooten Mortier.*

**Gulden Passer (in den)*, *Cammerstr.* 1561-1564 (auparavant *Gulden Eenhoorn*) et 1564-1576 (autre maison, auparavant [*Grooten*] *Valck*): Christophe Plantin. 1576-1595: Joannes I Moretus. Voir aussi *Compas d'Or.*

**Gulden Passer (in den)*, *Vrydachmerct.* 1576-1589: Christophe Plantin. 1589-1595: Veuve de Christophe Plantin et Joannes I Moretus. 1596-1610: Joannes I Moretus. Voir aussi *Compas d'Or.*
[*Gulden*] *Pellicaen (in den)*, *Lombaerdeveste.* 1569-1586: Willem Van Parijs. 1586-1595: Veuve de Willem Van Parijs. 1595: achat par Hieronymus I Verdussen. Voir *Gulden Hand over (tegen die).*
Gulden Rinck (in den), *op de Lombaerdeveste.* 1557: Bernard Van den Putte. Voir *Gulden Voet.*
Gulden Rinck (in den), *in Onser Liever Vrouwenstr.* 1572: Bernard Van den Putte.
Gulden Rinck (in den), *op het Vlaemincxvelt.* C. 1580: Gillis Van den Raede.
Gulden Roose (in de), *by de Cammerpoortbrugghe.* 1569: Ameet Tavernier. Voir aussi *Rosa Aurea* et *Rose d'Or.*
Gulden Roose (in de), *Cammerstr.* 1573?-c. 1578: Gérard Smits.
Gulden Roose (in de), *op Onser Liever Vrouwen Kerckhof* [*aen de Suytsijde*, *tegenover de Kerckschool*]. 1574-1578?: Gérard Smits.
Gulden Roose (in de), *in Onser Liever Vrouwenstr. (ou Pandstr.).* C. 1562-1570: Ameet Tavernier. 1571-1572: Veuve d'Ameet Tavernier. C. 1572: Gérard Smits.
Gulden Sampson (in den), *op Onser* [*Liever*] *Vrouwen Kerckhof*, *onder den Thoren.* 1583-c. 1589: Mathias De Rissche. C. 1595-1618: Anthonis De Ballo. Voir aussi *Sampson d'Or.*
Gulden Sonne (in de), [*Rechte*] *Cammerstr.* 1540-1556; Jean Richart. C. 1581-1591: Hendrik Wouters, 1594-1631: Jan I Van Keerbergen. Voir aussi *Sole Aureo* et *Soleil d'Or.*
(*Gulden*] *Sonne (in den)*, *op Onser* [*Liever*] *Vrouwen Kerckhof*, [*aan de Noordzijde der Kercke*]. 1566-1569: Peter Van Keerbergen. C. 1571-1572: Veuve de Peter Van Keerbergen. C. 1572-c. 1581: Hendrik Wouters. 1575: Hieronymus I Verdussen (chez H. Wouters).
Gulden Sout-Vat (in den), *in de Huydevetterstr.* C. 1586/1587: Paulus Van Braeckvelt.
Gulden Struys (in den), *Cammerstr.*, *op Onser Liever Vrouwen Kerckhof.* 1558-c. 1564: Guilielmus Simon. C. 1567-c. 1596: Antonius Thielens. Voir aussi à *Austruche d'Or* et *Struthius.*
Gulden Struyve. Voir *Gulden Struys.*
[*Gulden*] *Turckx Hoot (in den)*, *Lombaerdeveste.* 1556-1573: Hans I Liefrinck.
Gulden Voet (in de), *in de Cammerstr.*, *op de Cammerpoortbrugghe*, *teghenover Onser Vrouwen Pandt.* 1554-1568: Jan I Mollyns.
Gulden Voet (in de), *op de Lombaerdeveste.* C. 1546-1553: Jan I Mollyns.
**Gulden Voet (aussi Gulden Rinck) (in de)*, *Lombaerdeveste.* 1579-1604?: Jan-Baptist Vrients.
Halcon (a). 1554-1563: Joannes I Bellerus. Voir aussi *Falconis*, *Faucon* et [*Grooten*] *Valck.*

Heilich Geeststr. Voir *Heylighe Geeststr.*
Heredes Steelsii (juxta). Voir *Steelsii (juxta heredes).*
Heyliggeestr. Voir *Heylighe Geeststr.*
**Heylighe Geeststr.* 1566: Joannes Grapheus. F. XVIème s.?-1616/1617: Andreas I Backx.
Heylighen Geest (in den), *in de Heylighe Geeststr.* C. 1570: Theodorus Lyndanus.
**Hoe dat Jesus onder Doctoren sat*, *Cammerstr.*, '*den vijften huyse daer uyt steeckt*'. 1559-1570: Ameet Tavernier. 1571-1572: Veuve d'Ameet Tavernier.
**Hoefijzer.* XVIème s.?-1604: Joachim Trognesius.
**Hoochsetterstr. (in de).* XVIème s.?-1616/1617: Adam Gielis.
**Hospital (rue de l').* C. 1581-c. 1590: Abraham Ortelius.
Huys van Delft (in het) (aussi Den Schilt van Delft), *Corte Cammerstr.*, *binnen die Cammerpoort*[*brugghe*]. 1500-c. 1524: Hendrik Eckert van Homberch. 1525: Peter Kaetz. C. 1526-1528: Roland Bollaert. 1533-1535: Joannes Steelsius. C. 1540-c. 1542: Matthias Crom. 1548: Veuve et héritiers de Arnold I Birckman (qui changent l'enseigne. Voir *Vette Hinne*). Voir aussi *Delfensi*, *Delphorum* et *Scuti Delffensis.*
Huys van Neeringhe. Voir *Huys van Neeringhen.*
Huys van Neeringhen (in het), *op het Cleyn Kerhhoff (ou Onser Liever Vrouwen Kerckhof).* 1590-1594: Jan I Van Keerbergen.
Huys van Neeringhen (by het), *by Onser Vrouwen Kerckdeure*, *aen de Zuytzijde.* 1581: Hans Coesmans.
Huys van Wachtendonck (in het), *op die Lombaerdeveste.* 1525-1527: Hans I Van Ruremund.
Huyse van Jan Gast (in die). Voir Gast *(in die huyse van Jan).*
Iron Ballaunce. C. 1504-c. 1507: Jan Van Doesborch. Voir aussi *Yseren Waghe.*
Jacht (in den), *op Corenmarct (ou aen die Marct)*, *achter Stadthuys.* 1506-1510: Adriaen Van Berghen.
Kerckdore (aen de). C. 1570: Joos De Hertoghe.
Kercke (aen de), *onder Onze Lieve Vrouwe Thoren.* C. 1595/1596: Willem Stroobant. C. 1595-1618: Anthonis De Ballo. Voir aussi *Église.*
Ketel (in den), *Cammerstr.* 1539: Matthias Crom.
**Kipdorp.* XVIème s.?-1616/1617: Jean Cordier.
Koning David (in den), *Cammerstr.* 1608-1629: Petrus II Phalesius.
Lange Nieustr. Voir *Lange Nieuwestr.*
**Lange Nieuwestr. (in de).* 1552: Antonio Borrini. 1568: Hubert Waelrant. 1580: Guillaume Placquet, 'à l'entrée de la Bourse'.
**Lange Ridderstr.* 1575: Gillis II Coppens Van Diest.
Lant Van Artoys. Voir *Schilt Van Artoys.*

**Lauwerbloem (in de)*, *Cloosterstr. (ou Sint-Michielsstr.)*. C. 1593-1598: Abraham Ortelius.
Lavoirken (in het), *op de Lombaerdeveste*, *teghenover die Gulden Hant.* 1557: Hans II Van Liesvelt.
Lawerboom. Voir *Lauwerbloem.*
**Lelie (in de)*, *tegenover den Gulden Hart*, *in de Oude Lombaerdestr.* 1554(?)-c.1570: Abraham Ortelius.
Lelie (in de), *in Sint Anthonisstr.?:* Adam Giels.
Leliebloem (in de), *op Onser Vrouwen Kerckhof.* 1572-1582: Hendrik Heyndricx.
Leurier Blancq. Voir *Lévrier Blanc*
Lévrier Blanc (au), *rue de Lombaers (ou sur la Muraille du Lombardt)*. C. 1543-c. 1558: Hans I Liefrinck. C. 1550-1608 (?): Jan II Van Ghelen. C. 1595/1596: Willem Stroobant. Voir aussi *Witten Hasewint.*
Libreros (Calle de los). 1533-1535: Joannes Steelsius.
Lieurier Blanc. Voir *Lévrier Blanc.*
Lilii Albi (sur signo), *in Circino Aureo.* 1592: Aegidius Beysius. Voir aussi *Witte Lelie.*
Lilio (sub), *ad coemiterium Beatae Mariae.* 1572-1582: Hendrik Heyndricx.
Lombaerden (tegenover die). 1542?-1546?: Peter Snoeys.
Lombaerdestr. 1537-1542: Antonius Goinus? Voir aussi *Lombars (rue du).*
Lombaerdeveste (op de). C. 1520: Jacob Van Liesvelt. C. 1525-c. 1526: Christoffel Van Ruremund. 1527: Jan Seversz., 'in die huyse van Jan Gast'. *1530: Martinus De Keyser(e). *1550-1555: Christophe Plantin. *C. 1569: Veuve de Severyn Gymnick. *C. 1570: Silvester I Van Parijs. *C. 1575-c. 1577: Jan II Mollyns et Guillaume de la Rivière.
Lombaerdeveste (op den hoek der), *bider Cammerpoort.* 1506-1508: Michael Hillenius Hoochstratanus.
Lombars (en la rue du). 1542: Cornelis Bos. Voir aussi *Lombaerdestr.*
Lombarte vest. Voir *Lombaerdeveste.*
Lycorne d'Or (à la), *en la rue de la Chambre*, *hors la Porte de la Chambre.* C. 1505/ 1506 (ou 1511)-c. 1543/1544: Willem Vorsterman. Voir aussi *Gulden Eenhoorn*, *Monoceratis Deaurati*, *Unicornis Aureo*, *Unicornio Dorado* et *Unicornis Deaurati.*
Lyon Rouge (au). 1582-1608: Petrus II Phalesius. Voir aussi *Rooden Leeu.*
Maecht van Tricht (in de), *Lombaerdeveste.* 1544-c. 1551: Hans De Grave.
**Maecht van Tricht (alrenaest de)*, *Lombaerdeveste.* 1544: Cornelis Bos.
Maioris Falconis Albi (sub intersignio), *juxta Portam Camere.* C. 1529: Roland Bollaert.
Manus Deaurate (e regione). 1526-1562: Symon Cock. Voir aussi *Gulden Hand over (tegen die).*

Mercgraven huys over (tegen des), *Lombaerdeveste.* 1519-1530: Jan Thibault.
Missale Aureo (in), *juxta ambitum Dive Virginis Mariae.* 1510-1512: Adriaen Van Berghen. C. 1514-1517: Adriaen Van Berghen.
Mol (in den), *Cammerstr.*, *binnen de Cammerpoort.* C. 1528-1549: Hendrik Peeterssen Van Middelburch. 1550-1560: Veuve d'Hendrik Peeterssen. Voir aussi *Fouant*, *Talpa* et *Taulpe.*
Monoceratis Deaurati (imago). C. 1505/1506 (ou 1511)-1543/1544: Willem Vorsterman. Voir aussi *Gulden Eenhoorn*, *Lycorne d'Or*, *Unicornis Aureo*, *Unicornio Dorado* et *Unicornis Deaurati.*
Monntag (an), *vor Sant Katherinen.* 1494: Adriaen Van Liesvelt.
**Moriaenten (in het)*, *in de Bueckelaerestr.* C. 1570: Nicolaes Spore Van Coelen.
Mortarium Aureum (juxta). 1503-1506: Adriaen Van Berghen.
Mortis (ad insigne). 1558: Melchior Endovianus.
Muelen (in den), *Cammerstr.* C. 1557-1558: Hans De Laet.
Muelengat (aan die), *op Onser Vrouwen Kerckhof.* 1543: Wouter Van Desschel.
Muelenyser (in het), *Cammerstr.* 1568-1587: Joannes I Verwithagen.
**Naem Jezus (in den)*, *by de Kercke.* C. 1570: Hendrik Wouters.
Naveau (au). 1518-1546: Michael Hillenius Hoochstratanus. Voir aussi *Rape* et *Rapo.*
Noordzijde der Kercke (aen de). C. 1586: Jan I Van Keerbergen.
Nouvelle Bourse (auprès de la), *rue des Douze Moys.* 1543-1550: Tielmann Susato. 1555-1557: Christophe Plantin. Voir aussi *Bolsa Nueva.*
Onze Lieve Vrouwe Kerckdeure (naest), *aan die Noortzijde.* 1576-1585: Franciscus Raphelengius.
Onser Liever Vrouwen Kerckhof (op). 1515: Jan De Gheet. 1568: Peter Van Huerne. Voir aussi *Cemiterio Beatae Mariae* et *Cemetière Nostre-Dame.*
Onser Liever Vrouwen Kerckhof (op), *onder den* [*grooten*] *Thoren.* 1540-1566: Jan Roelants. C. 1540-c. 1560: Cornelis Van den Kerckhoven.
Onser Liever Vrouwen Pand. Voir *Onser Liever Vrouwen Pant.*
Onser [*Liever*] *Vrouwen Pant (in)*, *Cammerstr.*, *binnen (ou op) die Cammerpoort* [*brugghe*]. 1512-1540: Claes De Grave. C. 1533-c. 1534: Govaert Van der Haghen. 1540.?: Joannes Coccius. *Après 1542: Antonius Goinus? *1543: Hans De Grave. *1543: Veuve de Willem Liefrinck?, 'de twaalfde plaats westwaarts'. 1549-c. 1554: Jan Van der Loe. Voir aussi *Pan Nostre-Dame.*
**Onser Liever Vrouwen Pant (by).* 1543: Willem Lansmans.
Onser Liever Vrouwen Thoren (in), *in de Cammerstr.* C. 1554-c. 1566: Jan Roelants.
Onser Liever Vrouwen Thoren (in), *op die Lombaerdeveste.* C. 1554-c. 1558: Jan Roelants.

Onser Vrouwen Broeders (bi), *in Huydevetterstr.* C. 1497-c. 1498: Roland Van den Dorpe.
Onser Vrouwen Broeders Cloester (by). 1502: Jan Dingelsche alias Lettersnijder.
**Osmert (op die)*. 1616/1617: Gheleyn Janssens.
Oude Poorte (binnen die), *naest de Vette Hinne*, *op die selver sijde nae Onze Vrouwe Kerckhof toe.* 1538-1542: Guilielmus Montanus.
Oude Veemerct (op die), *bij die Meerpoort.* 1494-1495: Adriaen Van Liesvelt.
Pan Nostre-Dame (au). 1541: Antonius Dumaeus, Voir aussi Onser [*Liever*] *Vrouwen Pant.*
Pan Nostre-Dame (au), *Cammerstr.* 1549-c. 1554: Jan Van der Loe. Voir aussi *Onser* [*Liever*] *Vrouwen Pant.*
**Pande (vanden)*, '*beginnende op de rechte hant*, *int incomen van de Kerckhofstr.*' '*van der plaetsken dat Lieven Nylis in hueren plach te hebben*'. 1553-1554: Jan I *Mollyns.*
**Pandstr.* C. 1498-c. 1509: Jan Van Driele? C. 1587/1588-c. 1602/1603: Lucas II Bellerus.
Papagay (in den), *Cammerstr.* 1556-1557: Guilielmus Simon.
Papagayo (en). 1556-1557: Guilielmus Simon.
Papegay. Voir *Papagay.*
Paradijs (in het), *tegen den Oever.* C. 1586: Jan I Van Keerbergen.
Pellicaen. Voir (*Gulden*] *Pellicaen.*
**Penne (in de)*, *Breedestr.* C. 1540-c. 1545: Joannes Grapheus.
Peso del Hierro (en la plaça del). 1541-1544/1545: Martinus I Nutius.
Petite imprimerie de Plantin (en la). 1592?: Aegidius Beysius.
Pied d'Or (au), *rue de la Cammerstr.* 1554-1568: Jan I Mollyns.
Pied d'Or (au), *Lombaerdeveste.* C. 1546-1553: Jan I Mollyns.
Pigeon Blanc (à l'enseigne du). 1533: Pierre Du Pont (adresse fictive de P. De Vingle à Genève).
Pingui Gallina (in), *apud (ou juxta) Portam Camerae.* 1523-1526: Franciscus Birckman.
Pingui Gallina (in). 1533-1541: Arnold I Birckman. 1548-1582: Veuve et héritiers de Arnold I Birckman. C. 1550-c. 1569: Arnold II Birckman. C. 1569-c. 1580: Arnoldus Mylius. 1587: Adrianus I Huberti. Voir aussi *Gallina Gorda*, *Pollo Grassa*, *Poulle Grasse* et *Vette Hinne.*
Plaça del Peso del Hierro (en la). Voir *Peso del Hierro (en la plaça del).*
Plantijnsche Druckerye (in de), *in de* [*Rechte*] *Cammerstr.* 1576-1595: Joannes I Moretus.
Platea Beguinarum (in). 1519-c. 1540: Jan I Van Ghelen.

**Plume (à la)*. C. 1540-c. 1545: Joannes Grapheus.
Pollo Grassa (en la). 1548-1582: Veuve et héritiers de Arnold I Birckman. Voir aussi *Gallina Gorda*, *Pingui Gallina*, *Poulle Grasse* et *Vette Hinne.*
Pomo Aureo (sub). 1554-1556: Gérard Speelmans.
Portael van Onser Vrouwen Kerck (in het), *aen die Noortzijde.* C. 1540-c. 1560: Cornelis Van den Kerckhoven.
**Portail Nord (ou Septentrional) de Notre-Dame (au)*. C. 1567-c. 1568: Petrus Kerkhovius.
Portail septentrional de l'église Notre-Dame (joignant le). 1576-1585: Franciscus Raphelengius.
Porte de l'Eglise Nostre-Dame (à la). C. 1540-c. 1560: Cornelis Van den Kerckhoven.
Poulle Grasse (à la, *ou en la)*. 1548-1582: Veuve et héritiers de Arnold I Birckman. 1587: Adrianus I Huberti. Voir aussi *Gallina Gorda*, *Pingui Gallina*, *Pollo Grassa* et *Vette Hinne.*
**Predikheer en (by de)*. 1487-1488: Jacob Mester.
Psittaci (sub intersignio). 1556-1557: Guilielmus Simon.
Quatre Vents (aux). 1548-1570: Hieronymus Cock.
Quatuor Ventorum (sub). 1548-1570: Hieronymus Cock.
Quattuor Filiorum Haymonis (sub). 1522-1525: Gerardus Nicolaus. 1523-1525: Symon Cock.
Rape (in den), *Cammerstr.*, *binnen die Cammerpoort.* 1518-1546: Michael Hillenius Hoochstratanus. 1540-1543: Joannes Hillenius Hoochstratanus. 1546: Joannes Steelsius. 1558-1566: Hans De Laet. Voir aussi *Naveau* et *Rapo.*
Rapo (in). 1518-1546: Michael Hillenius Hoochstratanus. 1540-1543: Joannes Hillenius Hoochstratanus. 1546: Joannes Steelsius. 1558-1566: Hans De Laet. Voir aussi *Naveau* et *Rape.*
**Rechte Cammerstr.* 1616/1617: Willem Stroobant.
**Renard (au)*, *Lombaerdeveste.* C. 1569: Mattheus Damary?
Roi David (au). 1608-1629: Petrus II Phalesius.
Rooden Borch. Voir *Rooden Borgh.*
Rooden Borgh (in den), *Corte Cammerstr.*, *binnen die Cammerpoort.* 1538-1542: Guilielmus Montanus, 'naest de Vette Hinne op die selver sijde nae Onze Vrouwe Kerckhof toe'? 1545: Jan Batman? 1561: Joannes Steelsius. C. 1579: Jan I Van Waesberghe (qui change l'enseigne. Voir à *Schilt van Vlaenderen*). 1589: Gheleyn Janssens (qui change l'enseigne. Voir à *Waekende Haen*). Voir aussi *Chasteau Rouge*, *Castillo Rugo* et *Rubri Castri.*
Rooden Leeu (in den), *Cammerstr.* 1582-1608: Petrus II Phalesius. 1616-1635: Hieronymus I Verdussen, Voir *Rooden Leeuwe*, et voir aussi *Lyon Rouge* et *Rubri Leonis.*

Rooden Leeuwe (in den), *rechtover Kerckhofstraetken*, in de *Cammerstr.* C. 1582: Arnout 's Conincx. Voir *Rooden Leeu.*
Rooden Schilt (by den), *Corenmarkt*, *achter Stadthuys.* 1506-1510: Adriaen Van Berghen.
Root Huys (in het), *op die Lombaerdeveste.* 1579-1582: Niclaes Mollyns.
**Rosa (sub).* C. 1572: Gérard Smits.
Rosa Aurea (sub). 1569: Ameet Tavernier. Voir aussi *Gulden Roose* et *Rose d'Or.*
Rose d'Or (à la). 1569: Ameet Tavernier. 1571-1572: Veuve d'Ameet Tavernier. 1580: Artus Tavernier. Voir aussi *Gulden Roose* et *Rosa Aurea.*
Rubeo Scuto (haud longe a), *in Foro Frumentario post Curia Civitatis.* 1506-1510: Adriaen Van Berghen.
Rubri Castelli (sub insigni). Voir *Rubri Castri.*
Rubri Castri (sub insigni), *Cammerstr.* 1538-1542: Guilielmus Montanus? 1540: Antonius Goinus? 1545: Jan Batman? Voir aussi *Chasteau Rouge*, *Castillo Rugo* et *Rooden Borgh.*
Rubri Leonis (ad intersigne). 1582-1608: Petrus II Phalesius. 1616-1635: Hieronymus II Verdussen. Voir aussi *Lyon Rouge* et *Rooden Leeu.*
Rubro Castro (sub). Voir *Rubri Castri.*
Saint Antoine (à), *Sint-Anthonisstr.?:* Adam Gielis.
Saint-Jacques (à), *à côté de la Tuile d'Or*, *à la plaine du Poids de Fer.* 1541-1544/ 1545: Martinus I Nutius.
Sainct-Jhéromme (près l'enseigne de), *rue des Lombars.* 1536-1539: Veuve de Martinus De Keyser(e).
Salamander (in den), *Cammerstr.* C. 1576: Gillis Steelsius.
Salamandrae (ad insigne). C. 1576: Gillis Steelsius.
Salm (in den), *Cammerstr.* 1550-c. 1554 (ou 1557?): Hans De Laet. 1554: Joannes Bellerus?
Sampson d'Or (au), *dessoubz la Tour*, *sur le cemetiere Notre-Dame.* C. 1595-1618: Anthonis De Ballo. Voir aussi *Gulden Sampson.*
Sancti Martini (sub intersignio), *juxta ambitum Dive Virginis Mariae.* 1512-1515: Adriaen Van Berghen.
Sayere (in den), *Lombaerdeveste.* 1566-1567: Hans De Laet. *C. 1566: Mattheus Damary? 1567-1569: Veuve de Hans De Laet. Voir aussi *Ackerman*, *Agricolae* et *Sower.*
**Scaeckbert (in het)*, *in de Lange Nieuwestr.* Avant 1540: Frans Aertssen? (adresse de sa veuve en 1540). C. 1540-c. 1542: Pauwel Van Solt?
Schild van Artoys. Voir *Schilt van Artoys.*
Schild van Vlaenderen. Voir *Schilt van Vlaenderen.*

Schilt van Artoys (in den) (aussi Lant van Artoys), [*Corte*] *Cammerstr.*, *op (ou buyten) die Cammerpoortbrugghe* [*tegenover Bruynenbaert*]. C. 1523-1544: Jacob Van Liesvelt. C. 1537-c. 1540: Hansken Van Liesvelt. C. 1546-c. 1562: Veuve de Jacob Van Liesvelt. 1551-1554 et c. 1563-1564: Hans II Van Liesvelt. C. 1570-1610: Daniel Vervliet.
Schilt van Basel (in den), *op den hoek van Cammerpoortbrugghe en Steenhouwersveste.* 1528-1564: Gregorius De Bonte. 1564-1569: Guilielmus Simon. 1579-1581: Jan III Van Ghelen. Voir aussi *Escu de Basle* et *Scuto Basiliensis.*
Schilt van Bourgoegnien. Voir *Schilt van Bourgoignen.*
Schilt van Bourgognien. Voir *Schilt van Bourgoignen.*
Schilt van Bourgoignen (in den), *Cammerstr.* 1536-1562: Joannes Steelsius. C. 1562-1566: Franciscus Steelsius. 1562-1600: Petrus Bellerus. 1563-1576: Veuve et héritiers de Joannes Steelsius. Voir aussi *Escu de Bourgoigne*, *Escudo de Borgoyngña* et *Scuto Burgundiae.*
Schilt van Delft. Voir *Huys Van Delft.*
Schilt van Spaengnien (in den), *Lombaerdeveste.* C. 1593-1615: Jan-Baptist Vrients.
Schilt van Vlaenderen (in den) (auparavant Rooden Borgh), *in de Cammerstr.* C. 1579-c. 1589: Jan I Van Waesberghe. C. 1583-c. 1585: Jan II Van Waesberghe (qui adopterait pour enseigne *Den Waekende Haen?*).
Schilt van Vlaenderen (in den), *op Onser Liever Vrouwen Kerckhof*, *aen die Melckmert (ou op die Lijnwaetmerct).* 1558-c. 1578: Jan I Van Waesberghe.
Schiltpadde (in de), *Lombaerdeveste.* C. 1553-c. 1559: Veuve de Pieter Coecke.
Schout (tegenover den), *Lombaerdeveste.* 1545: Hans De Laet.
Schuttersput (by het). C. 1550: Hendrik Alssens.
Scuti Basilaeensis (ad insigne). Voir *Scuto Basiliensis (sub).*
Scuti Delffensis (sub intersignio), *apud (ou circa*, *ou juxta) Portam Camere.* 1500-c. 1524: Hendrik Eckert van Homberch. Voir aussi *Delfensi*, *Delphorum* et *Huys van Delft.*
Scuto Basiliensis (sub). 1528-1564: Gregorius De Bonte. 1564-1569: Guilielmus Simon. Voir aussi *Escu de Basle* et *Schilt van Basel.*
Scuto Burgundiae (sub). 1536-1562: Joannes Steelsius. C. 1562-1566: Franciscus Steelsius. 1562-1600: Petrus Bellerus. 1563-1576: Veuve et héritiers de Joannes Steelsius. Voir aussi *Escu de Bourgoigne*, *Escudo de Borgoyngña* et *Schilt Van Bourgoignen.*
Scuto Coloniensis (sub). C. 1596-1613: Gommarus Sulsenius.
Scuto Veneto (sub). 1566: Libertus Malcotius.
**Sint-Andries parochie.* 1575/1576: Nicolas Spore van Coelen.
Sint-Anthonisstr. 1542: Jan Batman.
Sint-Jacob (in), *naest die Gulden Panne*, *op die pleyne van de Yseren Waghe.* 1541-1544/1545: Martinus I Nutius.

**Sinte-Anna (in)*, *by Scuttersput.* C. 1571: Gillis Van den Raede.
Sinte-Jeronymus (by, *ou naest)*, *Lombaerdestr. (ou Lombaerdeveste)*. 1536-1539: Veuve de Martinus De Keyser(e).
Sinte-Jeronymus (naest), *op die Lombaerdeveste (ou tegenover die Lombarden).* 1542?-1546?: Peter Snoeys.
Sinte-Marcus (in), *naest Onser Vrouwen Pant.* 1487?: Gérard Leeu.
Sleutelstr. C. 1553: Gualterus Morberius. 1555: Wouter Bartholeyns. *1616/1617: Veuve d'Hendrik Swingen.
Sluetelstr. Voir *Sleutelstr.*
Sole Aureo (sub), *Cammerstr.* 1540-1556: Jean Richart. 1594-1621: Jan I Van Keerbergen. Voir aussi *Gulden Sonne* et *Soleil d'Or.*
Soleil d'Or (au), *rue de la Chambre.* 1540-1556: Jean Richart. Voir aussi *Gulden Sonne* et *Sole Aureo.*
Sonne, Voir [*Gulden*] *Sonne.*
Sower (at the signe of the) - 1566-1567: Hans De Laet. Voir aussi *Ackerman*, *Agricolae* et *Sayere.*
Steenhouwersveste. 1493-1503: Theodoricus Martens. *C. 1574: Olivier Willemsz. (libr.?).
**Steelsii (juxta heredes).* C. 1570: Joannes Foulerus.
Struthius (in). 1558-c. 1564: Guilielmus Simon. Voir aussi *Austruche d'Or et Gulden Struys.*
Struys (den), *Cammerstr.* 1546: Joannes Steelsius (achat).
Swerten Arent (in den) [*t'seghen Scarabeum*], *Cammerstr.*, *op Cammerpoortbrugghe.* C. 1567-1580: Veuve de Jan Van der Loe. C. 1571-c. 1581: Hendrik Van der Loe. C. 1581-c. 1582: Peter Van Tongheren. Voir aussi *Aquila Nigra.*
Swerten Arent (in den), *aan de Munte.* 1575: Jacob Van Leest.
Talpa (in, *ou sub).* C. 1528-1549: Hendrik Peeterssen van Middelburch. Voir aussi *Fouant*, *Mol* et *Taulpe.*
Taulpe (à la), *dedans le Pont de Chambre.* C. 1528-1549: Hendrik Peeterssen van Middelburch. Voir aussi *Fouant*, *Mol* et *Talpa.*
Tennen Pot (in den), *op de Catteveste.* C. 1580-c. 1583: Jasper Troyens.
Thien Gheboden (in den), *op Onser Liever Vrouwen Kerckhof (ou op het Cleyn Kerkhof) aan de Noortzijde.* 1589-1616: Hieronymus I Verdussen.
**Thoren (onder den).* C. 1570: Mathias De Rissche.
**Tiliae (sub intersignio)*, *in Vico Lombardenveste.* 1531: Joannes Grapheus.
**Transept Nord de Notre-Dame (au).* 1581-c. 1586: Peter Van Huerne.
Tria Candelabra (circa), *prope (ou juxta) Cemiterium Beate Marie Virginis.* 1509-1518: Michael Hillenius Hoochstratanus.
Turckhooft. Voir [*Gulden*] *Turckx Hoot.*
Turckx Hoot. Voir [*Gulden*] *Turckx Hoot.*

Twee Oeyvaers. Voir *Twee Oeyvaerts.*
Twee Oeyvaerts (in de), [*Corte*] *Cammerstr.* 1555-1558: Martinus I Nutius. 1558-c. 1565: Veuve de Martinus I Nutius. C. 1565-1586: Philippe Nutius. 1586-1608: Martinus II Nutius. Voir aussi *Ciconiis*, *Deux Cigognes* et *Dos Cigueñas.*
Tijnen Gheboden. Voir *Thien Gheboden.*
Unicorni Aureo (sub). 1557-1561: Christophe Plantin. Voir aussi *Gulden Eenhoorn*, *Lycorne d'Or*, *Monoceratis Deaurati*, *Unicornio Dorado* et *Unicornis Deaurati.*
Unicornia Dorado (en el), *circa donde estan los carros de Malines.* 1544/1545-1555: Martinus I Nutius. Voir aussi *Gulden Eenhoorn*, *Lycorne d'Or*, *Monoceratis Deaurati*, *Unicorni Aureo* et *Unicornis Deaurati.*
Unicornis Deaurati (ou Aureati) (sub intersignio), *extra Portam Camere in Vico Cameracensi.* C. 1505/1506 (ou 1511)- c. 1543-1544: Willem Vorsterman. Voir aussi *Gulden Eenhoorn*, *Lycorne d'Or*, *Monoceratis Deaurati*, *Unicorni Aureo* et *Unicornio Dorado.*
Valck. Voir [*Grooten*] *Valck.*
Vergulden Bijbel. Voir *Gulden Bijbel*, *Deverichstr.*
Vette Hinne (in de), *(auparavant Huys van Delft)*, [*Corte*] *Cammerstr.* 1548-1582: Veuve et héritiers de Arnold I Birckman. C. 1550-c. 1569: Arnold II Birckman. C. 1563-c. 1567: Abraham Ortelius. C. 1569-c. 1580: Arnoldus Mylius. 1587: Adrianus I Huberti. Voir aussi *Gallina Gorda*, *Pingui Gallina*, *Pollo Grassa* et *Poulle Grasse.*
Vier Heemskinderen (in de), *Steenhoudersveste.* 1522-1525: Gerardus Nicolaus. 1523-1525: Symon Cock.
Vier Winden (in de), *by de Nieuwe Beurs*, '*staende op den hoeck van der Langen Nieuwestr. en de Catteveste*'. 1548-1570: Hieronymus Cock.
Viridati Viri (ou Hominis) (in intersignio). Voir *Viridis Viri (in intersignio).*
Viridis Hominis (in intersignio). Voir *Viridis Viri (in intersignio).*
Viridis Viri (in intersignio), *in Vico Longobardico.* C. 1519-c. 1530: Joannes Thibault.
**Vlasbloem (in de)*, *Lange Gasthuisstr.* C. 1581-c. 1590: Abraham Ortelius.
Vleminxvelt. Voir *Gulden Rinck*, *Vlaemincxvelt.*
Vogelhuys (in het), *buyten die Cammerpoorte*, opte *Steen*[*houwersveste*]. 1487-1492: Matthias Van der Goes. 1493-1517: Goovaert Back. 1497-1499: Willem Houtmart.
Vulpis (sub intersignio). 1544: Martinus I Nutius.
Waekende Haen (in den) (auparavant Rooden Borgh. Voir aussi à Schilt van Vlaenderen), [*Corte*] *Cammerstr.* C. 1583-c. 1585: Jan II Van Waesberghe? 1591-c. 1618: Gheleyn Janssens. Voir aussi *Coq Vigilant* et *Galli Vigilis.*

Wilde Zee (by die), *Corte Gasthuysstr.* C. 1514-c. 1527: Jan Dingelsche alias Lettersnijder.
Witte Lelie (in de), *in de Huydevetterstr.* 1592: Aegidius Beysius. ?-1612: Filips Galle. Voir aussi *Lilii Albi.*
Witten Hasewint (in den), *Cammerstr.* 1582-1596: Jan III Van Ghelen. 1597-1616: Pauwels Stroobant.
Witten Hasewint (in den), *Lombaerdeveste.* C. 1543-c. 1558: Hans I Liefrinck. C. 1550-1608 (?): Jan II Van Ghelen. 1587 ou 1596-1597: Pauwels Stroobant. C. 1595/1596: Willem Stroobant. Voir aussi *Lévrier Blanc.*
Witten Hasewint (tegenover den), *op die Lombaerdeveste.* 1549: Marten De Ridder.
Witten Hond (in den), [*Rechte*] *Cammerstr.* C. 1594-c. 1616: Arnout's Conincx.
Witten Valck (in den). 1563: Libertus Malcotius.
Witten Valck (in den), *Cammerstr. (ou Valckstr.?).* 1550-1567: Joannes I Verwithagen.
*[*Witten*] *Yshondt (in den) (aussi Witten Hasewint*, *Lombaerdeveste?).* C. 1547-1558: Hans I Liefrinck.
Wolsack (in den), *op de Lombaerdeveste.* 1565: Daniel Vervliet.
X Gheboden. Voir *Thien Gheboden.*
Ysere Waghe plaetse (bij die). 1537: Matthias Crom.
Yseren Waghe (aen die). C. 1500: Roland Van den Dorpe. 1501: Veuve de Roland Van den Dorpe. C. 1504-1507: Jan Van Doesborch. Voir aussi *Iron Ballaunce.*
Yshondt. Voir [*Witten*] *Yshondt.*
Yshont over (teghen den), *Lombaerdeveste.* C. 1504: Willem Vorsterman. 1546-1549: Hans De Laet.
Zeeridder (in den), *buyten die Cammerpoort.* C. 1505: Thomas Van der Noot.

Bruges

Bourg (au). C. 1526-c. 1536: Simon Vermeulen. Voir aussi *Burch* et *Burgo.*
Burch (op den), *by Sinte Donaeskercke.* C. 1526-c. 1536: Simon Vermeulen. *1580: Veuve de Antonius De Tollenare. Voir aussi *Bourg* et *Burgo.*
Burgo (in). C. 1526-c. 1536: Simon Vermeulen. Voir aussi *Bourg* et *Burch.*
**Caisstr.* 1532: Anthonis De Schoonhove?
**Carmerstr.* 1580: Pieter de la Ruwe (libraire?).
**Carmerstr. (nabij).* 1476/1477-1480: Colard Mansion.
Cigne (au), *Noordtzantstr.* 1587: Antoon Janssens.
**Dortoir de l'église Saint-Donatien (sous le)*, '*en allant du cloître au réfectoire*'. 1480-1484?: Colard Mansion.

Equina (in via). C. 1533-c. 1554: Hubert De Croock.
Fontaine (à la), *rue Sud du Sablon*, *près de l'église Saint-Sauveur.* 1582: Thomas Moerman.
Fonteyne (aen de), *Zuydtzandstr.*, *by Sint Salvatorskercke.* 1582: Thomas Moerman.
**Fransche Schild (in den)*, *by Tsconincxbrugghe.* C. 1550: Erasmus Van der Eecken.
Gouden Hande. Voir *Gouden Handt.*
Gouden Handt (in de), (*aussi Kardinaelshoede*), *in de Noordzijde van Noordtzandstr.* 1553/1554-c. 1565: Corrijn Van Belle.
Groene Amerken (in het), *up den Burgh.* C. 1540: Pauwels Van Verrebeke.
**Groene Wyncle (in de)*. 1563-1576: Hubertus Goltzius.
Gulden ABC (in het), *op den Burght*, *aen Sinte Donaeskerckduere.* 1556: Jan Van den Bueren.
Hippoghephiran (juxta), *sive Pontem Equinum.* C. 1523-c. 1554: Hubert De Croock.
**Hofbrugge*, *place du Bourg.* Voir *Prévôté.*
**Marbriers (quai des)*, *entre les ponts de Calis et du Cheval.* 1525: Jan Van Dale.
**Neuve (rue)*. 1558: Hubertus Goltzius.
Noortsantstr. Voir *Cigne (au)*, et *Zwaene (in de)*, *Noordtzandstr.*
**Onze Lieve Vrouwen Parochie (in)*. Avant 1567: Jan I Van Genuwe.
**Porche de l'église Saint-Donatien (au-dessus du)*, *dans le cloître.* C. 1476-1484: Colard Mansion (boutique). 1484-1487: Jean Gossin.
**Prévôté (à la porte de la)* C. 1485: Adriaen Mathijs.
**Saint-Donatien (dans le cloître de l'église)*. C. 1454-c. 1480: Jan Toolenare. C. 1470-c. 1477: Maurice De Haec.
Sint-Jacopstr. C. 1544: Erasmus Van der Eecken.
Synagoghe (in de), *Peerdestr.* C. 1523-c. 1554: Hubert De Croock. C. 1558-1574: Pieter De Cierck.
**Verbarnde Nieulant en Timmermanstr. (op den hoek van)*. C. 1563-av. 1580: Joris Tant (?).
**Vlamingstr.* C. 1557-c. 1560: Jan I Van Genuwe.
**Wapenmakersstr.* C. 1548: Erasmus Van der Eecken.
Zuutsandstr. Voir *Zuydtzandstr.*
Zuydtzandstr. 1581: Jan II Van Genuwe.
Zwaene (in de), *in de Noordzantstr.* 1587: Antoon Janssens.

Bruxelles

Aigle d'Or (à l'), *près de la Cour (ou près du Palais)*. 1585-1615: Rutgerus Velpius. 1598-1630: Hubert-Antoine Velpius.
**Chancellerie (en la)*. C. 1558-c. 1568: Jean-Joachim De Reu.
Chevalier marin (au). C. 1508-1523: Thomas Van der Noot.

Cour du Palais (dedans la). C. 1567/1568: Pierre de la Tombe.
Druckerye (in de), *achter het Stadthuys (ou* '*Mommaerts-Gancxkens*'). 1585-c. 1631: Jan Mommaert.
Grand Marchyz (auprès du). C. 1573-1600: Jan I Thimon.
**Groen Dal (in)*. XVème s.: Fratres Vitae Communis?
Gulden Arent (in den), *by het Hoff (ou by 's Coninckhoff)*. 1585-1615: Rutgerus Velpius. 1598-1630: Hubert Antoine-Velpius.
Gulden Bijbel (in den), *op de Keesmerckt.* 1584: Pierre de la Tombe.
Gulden Cop (in den), *by de Merct.* C. 1573-1600: Jan I Thimon.
Hemelrijck (in het), *op die Groote Merct.* 1540: Marck Martens.
Hostel dict le Paradis (à l'). Voir *Paradis (à l'hostel dict le)*.
Imprimerie (à l'), *derrière l'Hôtel de Ville.* 1585-c. 1631: Jan Mommaert.
Hospital de Sainct-Jehan (près de l'). 1558-1585: Michiel Van Hamont.
Maison de ceste ville (soubz la). C. 1557-1585: Michiel Van Hamont.
Nazareth, **Oude Borchtstr.*, *in den Priem.* 1481: Fratres Vitae Communis.
Nazareth, **Putterij*. C. 1475-1480: Fratres Vitae Communis.
Neuvelstr. 1597: Jan Mommaert.
Officinae Typographicae (sub insigni). 1585-c. 1631: Jan Mommaert.
Paradis (à l'hostel diet le), *sur le Grant Marché.* 1540: Marck Martens.
Pondermerct, ou *Pongelmerch*, ou *Pongelmerct.* Voir *Sint-Jans Gasthuys (by)*, *Ponghelsmerct.*
Poorte van het Hof (onder die). C. 1568-c. 1573: François Trots.
Praefectus Maris (in). C. 1508-1523: Thomas Van der Noot.
Sancti-Nicolaï (circa templum). Voir *Templum Sancti-Nicolaï (circa)*.
Scilt van Parijs (in den). C. 1544-c. 1565: Pieter Van Hasselt.
Scuto Parisiensis (sub). C. 1544-c. 1565: Pieter Van Hasselt.
Sinter Claes (by), *aldernaest die Belle.* 1557: Michiel Van Hamont.
Sint Jans Gasthuys (by), *Ponghelsmerct.* 1558-1585: Michiel Van Hamont.
Stadthuys (onder het). C. 1557-1585: Michiel Van Hamont (dépôt).
Templum Sancti-Nicolaï (circa). 1518: Henricus int Kelderken.
Warmoesbrouk (ou Wermoesbroeck). Voir *Zeeridder (in den)*, *in Warmoesbroeck.*
Zeeridder (in den), *Corte Ridderstr.* C. 1508-c. 1510: Thomas Van der Noot.
Zeeridder (in den), *Steenstr.* C. 1512: Thomas Van der Noot.
Zeeridder (in den), *Warmoesbroeck.* 1523: Thomas Van der Noot.
Zeeridder (in den), *in het Warmoesbroeck*, *in den Kerper.* 1581-1586: Jan Van Brecht.

Courtrai

Gouden Cruus (in het), *op den houck van de Corte Steenstr.*, *by de Maerct.* C. 1554-c. 1576: Roger et Antoine Van Ghemmert alias Schrieveryns, ou Gheviaert.

Gand

Beelfroyt. Voir *Clocke (naest der)*, *by het Belfort.*
Belfroy (delez le). 1483-1485: Arend De Keysere.
Bible [*d'Or*] *(à la) (auparavant Le Paon)*, *près de la Monnaie*, *sur le coing de la Haultpoort*, *vers le Marché de Poisson.* 1558-1568: Gérard Van Salenson. 1571-1580: Veuve de Gérard Van Salenson. 1581-XVIIème s.?: Jean Van Salenson. Voir aussi *Bibliorum*, *Bijbel* et [*Gauden*] *Bybel.*
Bibliorum (sub intersignio). 1581-XVIIème s.?: Jean Van Salenson. Voir aussi *Bible* [*d'Or*], *Bijbel* et [*Gauden*] *Bijbel.*
Bijbel (in den), *Hoogpoort.* 1554-1557/1558: Gérard Van Salenson.
Bijbel (in den) (auparavant De Pauw), *op de Hoogpoort*, *naest de Munte.* 1558-1568: Gérard Van Salenson. *1568-1570: Pieter De Clerck. 1571-1580: Veuve de Gérard Van Salenson. 1581-XVIIème s.?: Jean Van Salenson. Voir aussi *Bible* [*d'Or*], *Bibliorum* et *Gauden Bijbel.*
Bijbel. Voir [*Gauden*] *Bijbel.*
Breyelsteghe, *by de Brughstr.* C. 1582-1584: Gualterius Manilius.
Cadran Muet (au) (aussi De Cauwe). 1556: Hendrik I Van den Keere.
Calanderbergh (nevens). 1569-1570: Gillis Van den Raede.
Capitolium (ante, *ou circum)*, *pro Rostris*, *in Monte Arenoso.* 1512-1522: Pieter De Keysere.
Cappelle van den Schepenhuse (recht over de) (aussi De Cauwe), *op den houc van der Saeysteghe.* 1556-1566: Hendrik I Van den Keere.
Castrum (juxta), *supra aream Dive Pharahildis.* 1511-1522: Egidius De Vallo.
[*Cauwe (in de)*,] *in de Donderstr.*, *op den houck van der Hoogpoort en der Saeysteghe* [*rechtover Stadhuys*] [*nevens den Jinghele*, *ou onder den Wijngaert*, *ou teghenover het Gulden Serpent*]. 1536-1553: Joos Lambrecht. 1553-1556: Jan Cauweel. 1556-1566: Hendrik I Van den Keere. 1566-1580: Hendrik II Van den Keere.
Chasteau au Conte (devant le), *près léglise Saincte Pharault.* 1524-1547: Pieter De Keysere.
Cinq Casques (près des), *Quai au Blé.* 1565: Gislenus Manilius.
Cloche (près la), *empres Beelfroyt.* 1552: Victor De Dayn.
Clocke (naest der), *by het Belfort.* 1552: Victor De Dayn.
Coorenaert (by den), *Donckersteghe.* C. 1548: Victor De Dayn.

Crane (an de). 1536: Alexander Huybrechts.
Crane (by der), *by Sente Veerhildeplaetse.* 1524-1547: Pieter De Keysere.
Dive Pharaïldis (juxta aream). C. 1513: Victor Van Crombrugghe. 1524: Pieter De Keysere.
Divae Pharaïldis templum (juxta). Voir *Dive Pharaïldis (juxta aream)*.
Domus Senatoriae (ou Civitatis) (e regione) (aussi De Cauwe). 1536-1553: Joos Lambrecht.
Domum Scabinorum (ante). 1512-1523: Pieter De Keysere.
[*Gauden*] *Bijbel (in den)*, *op de Hoogpoort.* 1581-XVIIème *s.*?: Jean Van Salenson. Voir aussi *Bible d'Or*], *Bibliorum* et *Bijbel.*
Gouden (ou Gulden) Hant (nevens de), *by het Belfort*, *daarna Veerleplaats.* 1483-1485: Arend De Keysere. 1490: Veuve de Arend De Keysere.
Gouden (ou Gulden) Hant (by de), *Saysteghe*, *by Scepenhuus van der Kuere.* 1542-c. 1545: Victor De Dayn.
[*Gulden*] *Pelicaan (in den)*, *in Sinte-Veerleplaetse.* 1552-1570: Jan I Van den Steene. 1570-1576: Jan II Van den Steene. 1576-c. 1626: Jan III Van den Steene. Voir aussi *Pélican d'Or.*
Gulden Serpent. (teghenover het). Voir *Cauwe.*
Gulden Wiel (in het) (aussi De Cauwe), *rechtover Stadthuys.* 1563-1566: Hendrik I Van den Keere.
Haultpoort. 1548/1549: Cornelius Manilius.
Haultport (coing de la), *vers le Marché de Poisson.* 1555: Cornelius Manilius.
Hostel de Ville (près l') (aussi De Cauwe). 1536-1553: Joos Lambrecht.
Jinghele (nevens den). Voir *Cauwe.*
Lange Munt (in de), *rechtover den Pauwinnensteen.* 1574-c. 1582: Gualterius Manilius.
Lindeworm. Voir *Lintwoorme.*
Lintwoorme (in de), [*Korenlei*, *by Sint-Michiels*]. 1500-1507 et 1513-1514: Robert De Keysere. Déb. du XVIème s.: Pierre Caron. Voir aussi *Lynce* et *Lynx.*
Lynce (in), *in Cesario praelo.* 1500-1507 et 1513-1514: Robert De Keysere. Voir aussi *Lintwoorme* et *Lynx.*
Lynx (au). 1500-1507 et 1513-1514: Robert De Keysere. Voir aussi *Lintwoorme* et *Lynce.*
Main d'Or (près la), *près lhostel de la Ville*, *en la Saysteghe.* 1542-c. 1545: Victor De Dayn.
Metserhuus (in het), *achter Sinte Nicolaskerke*, [*Scheldestr.*]. 1558: Cornelius Manilius.
Onzekeren Tijd (in den) (aussi De Cauwe). 1559-1562: Hendrik I Vander Keere.
Pasterna (in). 1507 et 1513: Robert De Keysere.

Pasternee (in de). 1507 et 1513: Robert De Keysere.
Pelicaan. Voir [*Gulden*] *Pellicaan.*
Pélican d'Or (au), *Place Saincte-Pharaïlde.* 1570-1576: Jan II Van den Steene. Voir aussi [*Gulden*] *Pelicaan.*
Roue d'Or (à la) (aussi De Cauwe). 1563-1566: Hendrik I Van den Keere.
Sablon (au). 1512-1522: Pieter De Keysere.
**Sainte-Pharaïlde (place).* 1511-1522: Egidius De Vallo. 1559-1568: Nicolaes Van den Steene. Voir aussi *Sinte Veerleplaetse.*
Scheldstr. 1548/1549: Cornelius Manilius.
Sente Pharailden plaetse. Voir *Sinte Veerleplaetse (ou plein).*
Sente Verelde (te). 1483-1485: Arend De Keysere.
Sinte-Veerle plaetse (ou plein). 1511-1522: Egidius De Vallo. 1559-1568: Nicolaes Van den Steene. Voir aussi *Sainte-Pharaïlde (place).*
Stadthuus. Voir *Stadthuys.*
Stadthuys (rechtover het) (aussi De Cauwe), *op den houck vander Saysteghe*, *in de Hoogpoort.* 1566-1580: Hendrik II Van den Keere.
Stadthuys (teghenover het) (aussi De Cauwe). 1536-1553: Joos Lambrecht.
Temps incertain (au) (aussi De Cauwe). 1559-1562: Hendrik I Van den Keere.
Verle plaetse (up dye). Voir *Sinte Veerle plaetse.*
Vijf Helmen (bij de), *Coorenleye.* 1565: Gislenus Manilius.
Vrijdachmerct (op het plaetsken achter de). 1570-1571: Gillis Van den Raede.
Witte Duif (in de), *te Putte*, *naest den Gulden Schale*, *by het Belfort.* 1565-1573: Gislenus Manilius. 1573-1575: Veuve de Gislenus Manilius. 1575-1576: Pieter De Clerck. 1577-1579: Veuve de Pieter De Clerck. 1579-1584: Cornelis De Rekenaere. 1584-1626: Gualterius Manilius.
Witten Duyve. Voir *Witte Duif.*
Wijngaert (onder den). Voir *Cauwe.*
Zandberg. 1512-1522: Pieter De Keysere.

Liège

Cervicornu (sub intersignio), '*e regione episcopalis aulae agentis*'. C. 1577-1595: Gualterus Morberius.
Corne de Cerf (à la), *derrière et à l'opposite du Palais.* C. 1577-1595: Gualterus Morberius.
**Corne de Cerf (à la)*, *rue Saincte-Ursule.* 1581-1595: Gualterus Morberius?
Corne de Cerve. Voir *Corne de Cerf.*
Escu d'Or (à l'), *Gérarderie.* Apr. 1610: Jean De Glen.

Galeré. Voir *Galère* et *Gallée.*
Galère (à la), *Gérarderie.* XVIIème s.: Léonard II (?) Streel.
**Gallée (maison annexée à la)*, *Gérarderie.* C. 1547: Guillaume Van der Hoven.
Gallie. Voir *Galère* et *Gallée.*
**Gérarderie*, '*maison*, *puits en Gérarderie*, *joindr. vers Sainct-Lambert à Jan le Parmentier*, *vers Sainct-Denis alle maison delle Gallée...*'. 1534: Guillaume delle Heid.
Gérarderie. Voir *Gallée (maison annexée à la).*
Gérardrie. Voir *Gérarderie.*
Onze Mille Vierges (aux), *rue Saincte-Ursule.* 1595-1596: Jacobus Grégorius.
Paciencia (in de), *op de Pondyle*, 1560-1572: Gualterus Morberius.
Palais Épiscopal (devant le, *ou en face du)*. C. 1568-c. 1591: Henricus Hovius.
Paradis Terrestre (au), *Gérarderie*, *en face du Souverain Pont.* C. 1591 ?-avant 1611: Henricus Hovius. Début XVIIème s.: Léonard I Streel?
Patience (à l'enseigne de la), *auprès du (ou derrière le) palais episcopalle*, *près du Pont d'Ile.* 1572-1581: Gualterus Morberius.
Patience (à la), *proche Sainct-Denys.* XVIème s. ?-avant 1626: Christian Ouwercx.
Patientiae (sub intersignio), *apud Pontem Insulae.* 1560-1572: Gualterus Morberius.
Patientiae (sub signo), *prope Sanctum Dionysium*, *apud Pontem Insulae.* Avant 1626: Christian Ouwercx.
Peigne d'Or (au), *rue Neuvice.* 1594: Jaspar Osterman.
Pondyle. Voir *Patience (à la)*, *près du Pont d'Ile.*
**Pont de Torrent.* F. XVIème s.: Christian Ouwercx.
Pontis (in vico). 1540: Oliverius Boulongne.
Saint-Jérôme (à l'enseigne de), *rue del Wagge.* Apr. 1517: Josse Warnier.
Saint-Sébastien (à l'enseigne de), *près du Palais*, *derrière l'église Sainct-Pierre.* C. 1590-XVIIème s.: Léonard I Streel.
**Saint-Sébastien (à l'enseigne de)*, '*sur le pont de Sperwy*, *joindant d'amont à Linar de Streel*, *d'aval au pont derrière à Sainct-Pierre*' [*près du Palais*]. C. 1590: Léonard I Streel.
Sampson (au), *sur le* [*Grand*] *Marchié.* 1581/1582-1594: Pierre de Heer. C. 1598-c. 1630: Arnold de Corswarem. Voir aussi *Sampsonis.*
Sampsonis (sub signo). 1582-1594: Pierre de Heer. Voir aussi *Sampson.*
Samson. Voir *Sampson.*
**Stockem (maison de)*, *rue de la Cloche.* XVIème s. ?-1606: Wil. Hovius.
Triremis (sub signo). XVIIème s.: Léonard II (?) Streel.
Trois Ruemer (aux), *auprès de la Maison de Ville.* 1599: Nicolas Van der Hulst.

Undecim Milium Virginum (ad intersignium). 1595-1596: Jacobus Gregorius.
**Vieulx Chaffor (‘maison auprès de’*), ‘*joindant vers S. Lambert...*’. 1606: Christian Ouwercx.
**Violette (derrière la)*, *au Chasteau.* C. 1597 ou 1610 (?): Jean de Glen?

Louvain

Alma Universitate Lovaniensis (in). 1474-1496: Joannes de Westphalie. 1475-1481: Conradus Braem. 1485: Aegidius Vander Heerstraeten. C. 1487: Ludovicus de Ravescot.
**Augustins (derrière les).* 1536-1552: Gerardus Mercator.
Bibliis Aureis (sub). 1562-1573: Joannes Bogardus.
**Borgstr.* C. 1457-c. 1487: Jean de Ravescot.
Capite Deaurato (sub). 1571: Joannes Foulerus.
**Cappelenberch.* 1597/1598: Hieronymus Wellaeus.
Castri Angelici (ad intersignium). Voir *Castro Angelico (sub).*
Castro Angelico (sub). C. 1547-c. 1562: Joannes Waen. C. 1565-1574: Rutgerus Velpius. Voir aussi *Chasteau de l'Ange* et *Inghelborch.*
Chasteau de l'Ange (au). C. 1547-1562: Joannes Waen. C. 1565-1574: Rutgerus Velpius. Voir aussi *Castro Angelico* et *Inghelborch.*
Chasteau Sainct-Ange. Voir *Chasteau de l'Ange.*
**Château (rue du).* C. 1457-c. 1487: Jean de Ravescot.
Cheval (à l'enseigne du), *rue Basse.* 1543-c. 1573: Reinerus Velpius.
Croix Verte (à la). 1583-1597/1598: Joannes Masius.
Diamant (in den). C. 1563-c. 1570: Hieronymus Wellaeus.
Diamant (au). C. 1563-c. 1570: Hieronymus Wellaeus.
Diamantis (ad intersignio). C. 1563-c. 1570: Hieronymus Wellaeus.
Divi Petri (apud regione). 1515: Gilles de Gourmont.
Divi Petri (prope templum). Voir *Templum Divi Petri (prope).*
**Dorpstr. en Hoymerckt.* 1597/1598: Joannes Sassenus.
**Écrevisse (à l')*, *aux Sept coins*, ‘*entre la rue des Juifs et la demeure de Pierre Van Berthem*’. 1487: Aegidius Vander Heerstraeten.
Enghelborch. Voir *Inghelborch.*
Enghelenborch. Voir *Inghelborch.*
Eyckenstraetken (in het), *by het Stadthuys.* 1573-1583: Joannes Masius.
Fonte (sub). 1560-1582: Petrus Zangrius.

Fonteyne (in de), *Proeffstr.* 1560-1582: Petrus Zangrius.
Fora (in), *apud Antiquum Petrum*, *Platea lapidea*, *regione Magni Xenodochij*. 1553-1555: Jan De Winghe.
Grand Marché (au), *près de l'Ecole de Droit.* 1531: Servatius I Sassenus.
Groen Cruys (in het), *Proeffstr.* 1583-1597/1598: Joannes Masius.
Gulden Bijbel (in de), *Proeffstr.* 1573: Joannes Bogardus.
Gulden Sonne (in de), [*Mechelschestr.*]. 1532-c. 1578: Bartholomaeus Gravius.
Gulden Tresoor (in de), *Dorpstr.* 1573: Jacobus Heybergius.
Hemelrijck (in het). 1531-1556: Servatius I Sassenus.
**Hoelstr.* 1597/1598: Laurentius Kellam.
**Hoymerckt.* 1597/1598: Nicolaes Wouters.
Inghelborch (in). C. 1547-c. 1562: Joannes Waen. C. 1565-1574: Rutgerus Velpius. Voir aussi *Castro Angelico* et *Chasteau de l'Ange.*
Inghelenborc. Voir *Inghelborch.*
Ledigherstr. 1544: Gilbert Maes?
Leegerstr. Voir *Legherstr.*
Legherstr. (in die). 1543-c. 1573: Reinerus Velpius.
**Librairie (au coin de la rue de la) et de la Grand' Place.* C. 151O-c. 1538: Gaspard Van der Borch.
Libraria Aurea (sub). 1563: Petrus I Phalesius.
Lupaert (in den), *in de Borchstr.* 1550: Anthoni-Marie Bergaigne.
Lupert. Voir *Lupaert.*
Marché (sur le), *près du coing du Vieu Sainct-Pierre.* 1553-1555: Jan De Winghe.
**Merckt (op de)*, '*in een cleyn huysken van de voers. kercke*' *(ou De Hallekens*, *omtrent de Kercke van Sinte Peeters)*. 1597/1598: Jan Snyders.
Monte Calci (in). 1476; Joannes Veldener.
Paradis (au), *Grand Marché (ou Grand'Place)*. 1531-1556: Servatius I Sassenus.
**Peninckstraetken.* 1597/1598: Elisabeth Fabry (veuve de Petrus Faber?).
Pierres (rue des), *devant l'Hospital des malades.* 1553-1555: Jan De Winghe.
Pingui Gallina (in). C. 1550-c. 1559: Merten Verhasselt.
Platea ociali (in). 1543-c. 1573: Reinerus Velpius.
Poule Grasse. (à la). C. 1550-c. 1559: Merten Verhasselt.
Praeclarissimo Lovaniensium Gymnasio (in). C. 1512-1516: Theodoricus Martinus.
**Proeffstr.* 1597/1598: Joannes Masius. 1597/1598: André Sassenus. 1597/1598: Gérard Van der Beken. C. 1595/1596-1597/1598: Petrus Zangrius. 1597/1598: Philippus Zangrius.
Proetstr., ou *Proofstr.*, ou *Proosstr.*, ou *Prostr.* Voir *Proeffstr.*

Regni Coelorum (ad signum). 1531-1556: Servatius I Sassenus.
**Sainct-Pierre (après l'église de)*. 1548: Servatius I Sassenus. C. 1595/1596: Petrus Zangrius.
Sancti-Quintini (in platea). 1476: Conradus de Westphalie.
Schilt van Henegouwe (naest den), *op dye Proeffstr.* 1551: Hugo Cornwels.
Scholae Juris Civilis (e regione) (soit Krakenstr.). C. 1512-1516: Theodoricus Martinus.
**Seelstr.* 1597/1598: Bernaert Maes.
**Sinte Peeters aultaer (op den hoeck van kerckdoere van)* [*ou Hallekens*]. 1597/1598: Joannes-Baptistus Zangrius.
Sinte-Peeterskercke (by). 1513-c. 1516: Hendrik Eckert van Homberch. 1548: Servatius I Sassenus.
Sole Aureo (sub). 1532-c. 1578: Bartholomaeus Gravius.
Soleil d'Or (au), [*rue de Malines*]. 1532-c. 1578: Bartholomaeus Gravius.
Speculi (e regione, *ou ex adverso*, *ou ex opposito)*, *prope Collegii Winkeli (Hoelstr.*, *Hollestr.„)*. 1574-1580: Rutgerus Velpius.
Stadthuys (tegenover het). 1575: Petrus Faber alias Den Smith.
**Steenstr.* 1597/1598: Joannes Bogardus.
Templum Divi Petri (prope). 1513: Henricus à Dieghem.
Universitate Lovaniensis (in alma). Voir *Alma Universitate Lovaniensis (in)*.
Universiteyt van Loven (in). 1475-1481: Conradus Braem. 1488: Ludovicus de Ravescot.
**Vico Militum (in)*. 1475: Joannes de Westphalie.
Viridi Cruce (sub). 1583-1597/1598: Joannes Masius.

Malines

Aa (teghenover het huys van der). Voir *Huys van der Aa (teghenover het)*.
Adeghemstr. Voir *Van der Aa (teghenover het huys)*, *Eeghemstr.*
Baghijne(n) Poorte (aen dye). 1554-1566: Librairie du Grand Béguinage.
Begijnen Poorte. Voir *Baghijne(n) Poorte.*
Beyaert (aan den). 1557-1574/1575: Lijsbeth Van den Poele-Draecx.
Beyaert (onder den). 1522-1541: Gillis Van der Heyden. C. 1536-c. 1585: Peter Van den Perre. 1549/1550-1584: Peter Draecx. C. 1557-1574/1575: Lijsbeth Draecx, épouse de Jan van den Poele.
Bruel. Voir *Bruul.*
**Bruesselstr.* 1544: Jan Van den Poele?
**Bruul (in den)*. C. 1541: Gillis Van der Heyden. C. 1548-1563/1564: Hendrik Terbrugghen.

**Castelli Marthe Bethania (juxta muros)*, *prope Mechliniam.* 1467: Couvent de Béthanie.
**Coestr.* 1578: Jan Mijnsheere.
**Drapstr.* '*beghinnende aen de Balane Brugge totte Mol*', 1574: Jan Van den Poele.
Dyseren Leen. Voir *Yzeren Leen.*
Groot Baghijnhof (op het), *aende Poorte (ou Oude Beggardenstr.).*
1589-XVII[ème]s.: Librairie du Grand Béguinage.
Groot Begijnhof. Voir *Groot Baghijnhof.*
Groot Schole (tegenover de), *in Scoelstraetken.* C. 1541-c. 1560: Steven Van der Beecke.
Gulden Vlies (in het), *in Sint-Romboutswijk.* C. 1574-1578: Bernard Van den Putte.
Hôtel de Ville (à l'). 1557-c. 1574/1575: Lijsbeth Van den Poele-Draecx. Voir aussi *Stadthuys.*
Huys van der Aa (teghenover het), *Eeghemstr.* Voir *Van der Aa (teghenover het huys).*
**Kathelijnestr.*, '*beginnende aende Hontsbrugghe*, *ter slincker zijden tot aen Sint-Rombouts Kerckhoff*', '*aen dandere zijde beginnende van de Stalenbrugge*', 1574: Vincent Murris.
Kerchooff (aen het). C. 1569-c. 1573: Jan Mijnsheere.
Lachelstr. Voir *Groot Schole (tegenover de)*, *in Scoelstraetken.*
**Lisbloeme Camere (onder de).* 1566-1567: Peter Draecx.
**Nonnenstr.* C. 1544: Gillis Van der Heyden.
**Paleys van den Raedt (by het) (ou Scepenkuys).* Avant 1534: Jean de Rue.
**Roeland (in)*, *Befferstr.* 1559: Gillis Van der Heyden.
Scepenhuys (by het). Voir *Paleys van den Raedt.*
Sint-Rombouts Kerckhof (op). C. 1569-c. 1573: Jan Mijnsheere.
**Sint-Romboutswijk* '*beginnende aen de groot brugge op de zijde van de Moor comende lancx Den Steenwech*, *tot op den hoeck van der baggyne strate by Sint Rombouts Kerckhoff*'. C. 1574-1578: Bernard Van den Putte, 'in 't Gulden Vlies'.
**Stadthuys (aan het)* '*metten huysen daer rontsomme*'. C. 1599: Jan Van Campenhout.
Stadthuys (aan, *ou onder het).* C. 1549/1550-1584: Peter Draecx. 1557-c. 1574/1575: Lijsbeth Van den Poele-Draecx. Voir aussi *Hôtel de Ville.*
Stadthuys (omtrent het). C. 1571: Jan Mijnsheere.
**Stalenbrugge (op de)*, *in de Kathelijnestr.* 1512-1514: Mertten die boekbinder.
**Steenstr.*, *in Sinte Rombouts prochie.* C. 1544-c. 1559: Peter Draecx.
**Tooverstraetken.* 1544: Peter Draecx.

**Toren (onder den)*, *op den hoek van Sint Rombouts Torre*, *Baghijnestr.* 1574-1578: Peter Draecx.
Vander Aa (teghenover het huys), *Eeghemstr.* 1544-1559: Aert Peeters.
Yzeren Leen (aan die). C. 1574/1575: Jan Van den Poele.
**Zeelstr.* 1580-1583: Veuve de Jan Mijnsheere.

Mons

Clercs (rue des, *ou aux)*. C. 1533-c. 1550: Antoine Pissart. Av. 1557-1558: Ghislain Pissart. 1572: Jean Bronchin. 1575: Claude Bronchin. 1594: Nicolas de Baye.
Clercs (rue des), '*tenant à Estievene Druelin et à Jehan Tondreau*'. 1526: Simon Pissart.
**Coupe et de la Couronne (au coin des rues de la)*. XVème-XVIIème s.: Les Laigle.
Neusve (rue). 1581-1584: Rutgerus Velpius.
Nom de Jésus (au), *rue des Clercs* '*joignant à Valentin Moreau et à Jean Termonde*'. 1586-1610: Charles Michel.
Nom de Jésus (au), *Grand' Place et rue du Miroir.* 1610-1627: Charles Michel.
Nouveau Marché (sur le). 1580: Rutgerus Velpius.
Quiévroix (rue des). C. 1539: Valerianus Natalis.
Sainct-Jehan l'Évangéliste (à l'enseigne de), *rue des (ou aux) Clercs*. C. 1525-c. 1540: Jean Pissart. C. 1550-av. 1556: Laurent Lenfant.

Namur

**Chapelle de Sainct-Remy (emprez la)*. 1512-1514: Jehan de Nivelles.
**Nouvel Hôtel de Ville (maison contiguë au)*. 1571: Martin Furlet.

Tournai

Bible d'Or (à la). C. 1589-1617: Nicolas Laurent.
Bibliis Aureis (sub). C. 1589-1617: Nicolas Laurent.
Court de Levesque (devant la). 1532: Jehan de la Forge.
Église de Nostre-Dame (auprès de l'). 1554: Jehan de la Forge.
Nostre-Dame (rue de). 1523: Jean Brocquaert.
Portam Sancte Marie (prope), *ante curiam domini episcopi.* 1509: Antonius Du Rieu.
Tête Noire (près de la), *rue de Nostre-Dame.* 1577: Denis Durieu.

Turnhout

**Paterstr. (ou Potterstr.)* C. 1550-1568: Joris De Hose.

Ypres

Episcopi Reverendissimi Ypren. (in aedibus). 1577: Imprimerie de Martin Rythovius.
Gulden Eenhoorn (in den). 1533: Jaspar Van den Steene.
Gulden Eenhoren. Voir *Gulden Eenhoorn.*
Gulden Griffoen. Voir *Gulden Gryffoen.*
Gulden Gryffoen (in den), *Zuydtstr.*, *in de Lange Mersch.* 1558-1576: Melchior Gheeraert. 1562: Anthonis Van Volden.
Licorne d'Or (à la). 1533: Jaspar Vanden Steene.
Pellicaen (in den), *Zuydtstr.* 1571-1573: Anthonis Van Volden. C. 1576: Pieter De Vriese.
Pellicano (sub signo). 1571-1573: Anthonis Van Volden.
[*Rooden*] *Pellicaen.* Voir *Pellicaen*
Rooden Pellicaen (in den), *Zuydtstr.* C. 1547-1563: Joos I Destrée.
Rubri Pellicani (sub intersignio). C. 1547-1563: Joos I Destrée.
Unicorni Aureo (in, *ou sub).* 1533: Jaspar Vanden Steene.
Suytstr., ou *Zuidtstr.*, ou *Zuudstr.*, ou *Zuutstr.*, ou *Zuytstr.* Voir *Gulden Gryffoen*, *Zuydtstr.*, et *Rooden Pellicaen*, *Zuydtstr.*

Bibliografie van de geschiedenis van het boek in België bibliographie de l'histoire du livre en Belgique 1961*

(Met de steun van het Nationaal Centrum voor de Archeologie en de Geschiedenis van het Boek. - Publiée avec le concours du Centre national de l'Archéologie et de l'Histoire du Livre).

Généralités

1. *Bulletin codicologique.* Scriptorium, 15 (1961), pp. 126-220 et 335-404.

Troisième livraison de la bibliographie courante du livre manuscrit, fondée sur les mêmes principes que les deux précédentes (cf. *Bibl.*, 1959, p. 214; 1960, n° 1) et réalisée, comme elles, avec le concours de nombreux collaborateurs: ce nouveau *Bulletin* réunit un millier de notices.

[M.-Th.L.]

2. De Grève (Marcel). *Lettres françaises de Belgique.* Revue Belge de Philologie et d'Histoire, 39 (1961), pp. 804-815.

Aperçu critique sur quelques ouvrages récents.

[L.B.]

3. De Vrieze (Frans). *De Nederlandse boek- en bibliotheekterminologie.* De Gulden Passer, 39 (1961), blz. 274-287.

Stand van de Nederlandse vertaling van het in 1953 door de Unesco uitgegeven *Vocabularium bibliothecarii*, waaraan thans door een commissie van Nederlandse en Belgische bibliothecarissen wordt gewerkt.

[H.V.]

* En aanvullingen van de vorige jaren (zie *De Gulden Passer*, 38 (1960), pp. 211-232, en 39 (1961), pp. 223-245). De vermelding '*Bibl.* 1959 of 1960' duidt onze vorige publikaties aan.

Et compléments des années précédentes (v. *De Gulden Passer*, 38 (1960), pp. 211-232, et 39 (1961), pp. 223-245). La mention '*Bibl.* 1959 ou 1960' désigne nos publications antérieures.

4. De Vrieze (Frans). ***Ouvrages belges nouveaux. - Nieuwe Belgische Werken*****, *1960.***

Relevé bibliographique de l'édition belge en 1960 dans les domaines philologique et historique.

[L.B.]

5. Dhondt (J.), Scufflaire (A.), Bovesse (J.), e.a. ***Bibliographie de l'histoire de Belgique. - Bibliografie van de geschiedenis van België*****, *1959.***
Revue belge de Philologie et d'Histoire, 38 (1960), pp. 1082-1186.
6. Dhondt (J.), Scufflaire (A.), Bovesse (J.), e.a. ***Bibliographie de l'histoire de Belgique. - Bibliografie van de geschiedenis van België*****, *1960.***
Revue belge de Philologie et d'Histoire, 39 (1961), pp. 1159-1246.

Bibliographie systématique, par périodes, de l'histoire de Belgique. Une partie en est consacrée à la vie intellectuelle, la littérature, le livre, l'imprimerie.

[L.B.]

L'imprimerie, la librairie, les fonderies

Voir aussi les n°s 28, 31, 40, 47.

7. Brückner (Wolfgang). ***Eine Messbuchhändlerliste von 1579 und Beiträge zur Geschichte der Bücherkommission.***
Archiv für Geschichte des Buchwesens, 3, fasc. 10-11 (1961), coll. 1629-1648, facsim.

Le point de départ de cette étude doit seul retenir ici notre attention. C'est la publication d'un document des Archives de Vienne, qui contient le premier rapport adressé à l'empereur Rodolphe II par la Commission de la foire aux livres de Francfort, à la suite de sa reconstitution en 1579. On y trouve notamment une liste de quelque 120 imprimeurs, éditeurs et libraires allemands et étrangers, qui, à l'époque, participaient à cette foire. Anvers est représenté par Christophe Plantin, Jean et Pierre Bellère, Philippe Nutius et Jacques Henricx.

[M.-TH.L.]

8. Clair (Colin). ***Christopher Plantin.*** **London, 1960, 8°. Cfr.** ***Bibl.*** **1960, nr 5.**

Besprekingen: CARTER (H.), in: The Library, 15 (1960), blz. 210-214; VOET (L.), in: De Gulden Passer, 39 (1961), blz. 246-248.

9. Colin (Georges). ***Bibliographie des premières publications des romans de George Sand.***
Le livre et l'estampe, 1961, fasc. 25, pp. 5-23; fasc. 26, pp. 117-133; fasc. 27, pp. 237-255, fasc. 28, pp. 325-341. ***(A suivre.)***

Par ‘premières publications’, il faut entendre ici tous les imprimés parus au plus tard l'année de la première édition autorisée par l'auteur: la publication dans une revue ou dans un journal français, son tirage à part, la réimpression non autorisée dans des revues ou journaux belges, une ou plusieurs préfaçons, la première édition

autorisée, des contrefaçons, et même des retirages de la première édition autorisée. Pour chaque roman, toutes ces publications sont citées dans leur ordre chronologique, mais seules la première préfaçon et la première édition autorisée sont décrites de manière approfondie. Cette bibliographie relève de très nombreuses éditions belges, autorisées ou non.

[A.]

10. Dopp (Pierre-Herman). ***Les contrefaçons belges de Lamartine.***
Le livre et l'estampe, 1961, fasc. 26, pp. 146-168; fasc. 27, pp. 265-281; fasc. 28, pp. 379-381. ***(A suivre.)***

Description approfondie des éditions d'oeuvres de Lamartine, publiées en Belgique sans le consentement de l'auteur. Ce travail fait apparaître en outre l'existence d'éditions belges autorisées.

[G.C.]

11. Droz (Eugénie). ***Fausses adresses typographiques.***
Bibliothèque d'humanisme et Renaissance, 23 (1961), afl. 1, blz. 138-152; afl. 2, blz. 379-394; afl. 3, blz. 572-591.

Schr. identificeert blz. 138-142 de ‘Antwerpse’ drukkers Pierre la Motte (1579) als Loys Cloquemin (Lyon); Pierre Stout (1568), Gaspar de la Romaine (1579) als Benoit Rigaud (Lyon); blz. 588-591 de ‘Antwerpenaar’ François Nierg (1573) als Ch. Pesnot (Montluel).

[H.V.]

12. Kronenberg (M.E.). ***Een Antwerps schijnadres van een Zwitserse drukker (1580).***
Het Boek, 35 (1961), blz. 23-24.

Attention is drawn to a recent article of Mlle E. Droz, in which a quasi Antwerp address is proved to have been used in 1580 by a Geneva printer. A few examples of similar proceedings both by Swiss and Antwerp printers are given.

[A.]

13. Kronenberg (M.E.). ***Bijdragen over Jan van Doesborch, drukker te Antwerpen.***
Het Boek, 34 (1959-1960), blz. 221-227.

Twee drukken die de schr. toeschrijft aan Jan van Doesborch. De eerste is Joh. Paltz, *De conceptione... b. virginis* (Nijhoff-Kronenberg, Nr 1671). De tweede is een tot nu toe onbekende *Bibele int corte*, c. 1518-19.

[H.V.]

14. La Fontaine-Verwey (Herman de). ***Typografische schrijfboeken. Een hoofdstuk uit de geschiedenis van de civilité-letter.***
De Gulden Passer, 39 (1961), blz. 288-326.

De typografische schrijfboeken, gezet in civilité-letter, zijn een kortstondige schakel tussen de in hout gesneden calligrafische boeken en de latere in koper gegraveerde schrijfvoorbeelden. Zij dateren uit de jaren 1560-1570. Zij zijn van belang voor de geestesgeschiedenis van onze landen, omdat zij de uitingen zijn van een nationaal en reformatorisch streven.
[H.V.]

15. Roobaert (E.) & Moerman (A.). ***Libraires et imprimeurs à Anvers du XVIe siècle. Notes et documents. I. Jean de Laet, imprimeur de la Ville d' Anvers. 1549-1566.***
De Gulden Passer, 39 (1961), blz. 188-210.

Publicatie van belangrijke archiefdocumenten over Jan de Laets bedrijvigheid als drukker voor de stedelijke administratie, in het bijzonder van loterijplakkaten en -biljetten.
[H.V.]

16. Parker (M.), Melis (K.) & Vervliet (H.D.L.). ***Typographica Plantiniana III. Ameet Tavernier, punchcutter (ca. 1520-1570).***
De Gulden Passer, 39 (1961), blz. 17-76, ill.

Ameet Tavernier was te zamen met François Guyot en Hendrik van de Keere de Jonge de belangrijkste lettersnijder in onze gewesten gedurende de laatste helft der 16de eeuw. De auteurs schrijven hem, op grond van archivalische en bibliografische documentatie, 7 corpsen Romein, 4 corpsen cursief, 1 gotiek en 3 corpsen *civilité* toe. De door Tavernier gesneden en gebruikte lettersoorten worden in facsimile getoond.
[H.V.]

17. Plantin (Christophe). ***Rétrospective Plantin [à la] Bibliothèque de la ville de Narbonne.*** **Narbonne, Bibliothèque de la ville, 1960, 8°, ill., 20 fnc. (Bibliothèque de la ville de Narbonne. Semaine d'art 1960).**

Catalogue d'une exposition organisée en juillet 1960 à la Bibliothèque municipale de Narbonne. Un chapitre d'introduction retrace les principales étapes de la vie et de la carrière de Christophe Plantin. Il est suivi de courtes notices sur les documents exposés, livres et gravures. Un choix de lettrines plantiniennes illustre le tout.

[M.-TH.L.]

18. Van den Broeck (Eugeen). ***Over familie- of huismerken of sibbetekens te Asse, Hekelgem, Aalst, Meise en elders.***
Ascania, 4 (1961), afl. 1, blz. 24-29, ill.

Afbeeldingen o.m. van enkele Vlaamse drukkersmerken: M. van der Goes, Jan de Leu, Ger. Leeuw, J. Verwithagen, Dirk Martens.
[E.I.]

19. Van Dorsten (J.A.). *Thomas Basson, 1555-1613. English printer at Leiden.* Leiden, Universitaire Pers, 1961, 8°, ill. (= Publications of The Sir Thomas Browne Institute, Leiden, Special Series, No. 1).

Biographie van Thomas Basson, boekhandelaar en -drukker te Keulen en te Leiden. Relaties o.m. met Chr. Plantin te Antwerpen.
[H.V.]

20. Van Eeghem (Willem). *Brusselse dichters: Thomas van der Noot (ca 1475-ca 1525).*
De Brusselse Post, 1961, nr 8, 9, 10, 11, 12, telkens blz. 2.

Thomas van der Noot was in het eerste kwart van de 16de eeuw te Brussel bedrijvig als drukker en boekverkoper niet alleen, maar ook als schrijver. Een korte biografie is gevolgd door een bespreking van *Sinte Rombouts legende* (ca. 1505) en *De vij getiden op die Passie ons Heren* (ca. 1507).
[E.I.]

21. Vervliet (H.D.L.). *Op zoek naar letterspecimens: een oproep.*
Bibliotheekgids, 37 (1961), afl. 6, blz. 124-125.

Oproep om de huidige bewaarplaats te melden van historische letterproeven.
[A.]

22. Vervliet (H.D.L.). *Rectifications et additions à la bibliographie d'Aimé Tavernier, tailleur de caractères et imprimeur anversois (± 1522-1570).*
Gutenberg Jahrbuch, 36 (1961), blz. 122-128.

Een tiental nieuwe of meer volledige beschrijvingen van Tavernier-drukken, te voegen bij Sabbes bibliographie van Tavernier-drukken, verschenen in de *Gulden passer*, 7 (1929), blz. 168-201 en 8 (1930), blz. 181-182.
[A.]

23. Vervliet (H.D.L.). *Ameet Tavernier, lettersteker.*
'Antwerpen', tijdschrift der Stad Antwerpen, 7 (1961), afl. 1, blz. 37-41.

Verslag uit een gerechtelijk onderzoek van 1566, waardoor het mogelijk wordt een bepaalde cursief aan Tavernier toe te wijzen.
[A.]

24. Vervliet (H.D.L.). ***Zestiende-eeuwse lettertypes.***
De Gulden Passer, 39 (1961), blz. 327-338.

Overzicht van wat er nog dient en kan bestudeerd worden inzake Nederlandse lettertypes der 16de eeuw.
[A.]

25. Voet (Léon). ***Lexicon der boekdrukkers en -verkopers in België (15de-16de eeuw).***
De Gulden Passer, 39 (1961), blz. 358-366.

Bedoeling en overzicht van de huidige stand van een project waaraan thans in de Koninklijke Bibliotheek te Brussel gewerkt wordt.
[H.V.]

26. Voet (Léon). ***Het Plantijnse Huis te Leiden.***
Verslag van de Algemene Vergadering van de leden van het Historisch Genootschap, gehouden te Utrecht op 31 oktober 1960, blz. 10-34.

Archivalisch ruim gedocumenteerde studie over Plantins vestiging te Leiden in 1583 en over zijn opvolgers, de Raphelengii (1585-1619).
[H.V.]

27. Voet (Léon). ***The printers' chapel in the Plantinian House.***
The Library, 5th Series, 16 (1961), afl. 1, blz. 1-14.

Bespreking van de door M. Sabbe in 1935 gepubliceerde Plantijnse werkplaatsreglementen. De auteur komt tot het besluit dat van de aanvang af de werklieden van het Plantijnse huis georganiseerd waren in een, eerst los daarna steviger georganiseerd verband, een soort vakvereniging, die de 'Kapel' werd genoemd.
[H.V.]

L'illustration

Voir aussi les n°s 47, 61, 70, 72, 73.

28. Anzelewsky (Fedja). ***Die drei Boccacio-Stiche von 1476 und ihre Meister.***

Festschrift Friedrich Winkler. Berlin, Gebr. Mann, 1959, 8°, pp. 114-125, ill.

Qu'il s'agisse de manuscrits ou d'imprimés, de miniatures ou de gravures, l'illustration du livre, durant le dernier quart du XVe siècle, émane des mêmes milieux d'artistes. Ce fait invite à rechercher parmi les peintres de manuscrits flamands les auteurs de certaines gravures de Boccace. La composition qui représente le poète écrivant l'histoire d'Adam et d'Éve, et dont le meilleur témoin est une estampe de l'Albertine de Vienne, serait l'oeuvre du Maître de Marie de Bourgogne, Sanders Bening, tandis que l'auteur des illustrations du Boccace imprimé à Bruges, en 1476, par Colard Mansion, s'identifierait avec le Maître du Livre d'heures de Dresde.
[M.-TH. L.]

29. Colman (Pierre). ***Seize cuivres de l' 'Imago primi saeculi societatis Iesu' au musée Curtius à Liège.***

Bulletin de l'Institut royal du Patrimoine artistique, 4 (1961), blz. 187-197.

Een reeks 17de-eeuwse met burijn gestoken koperplaten, ingewerkt in het deksel en in de wanden van een houten koffertje, worden in het Museum Curtius te Luik bewaard. De grootste dezer platen stelt een vrij stijlloze compositie voor en ten onrechte heeft een voormalige eigenaar er onderaan de naam van Michel Natalis op aangebracht. De overige zestien platen hebben oorspronkelijk deel uitgemaakt van éénzelfde reeks die gebruikt werd voor de illustratie van twee belangrijke Plantijnse uitgaven gedrukt in 1640 toen Balthazar Moretus I de leiding had van de Officina. Het zijn de *Imago primi saeculi Societatis Iesu a Provincia Flandro-Belgica eiusdem Societatis repraesentata...* en de Vlaamse versie getiteld *Afbeeldinghe van d'eerste eeuwe der Societeyt Iesu voor ooghen ghestelt door de Duyts-*

Nederlantsche Provincie der serlver Societeyt, die beide een zeer grote weerklank vonden.

De illustratie ervan omvat honderdvijfentwintig emblematische vignetten waarvan de Luikse exemplaren dus maar een miniem deel zijn. Gestoken door Cornelis Galle de Oude en naar alle waarschijnlijkheid naar de tekeningen van Philip Fruytiers, beelden de prenten verschillende emblemen uit, zinspelend op het roemrijke, honderdjarige bestaan van de Gemeenschap. Cartouches in barokstijl omlijsten de taferelen; hun kunstige vormen en diversiteit getuigen van een uitgesproken zin voor het ornament. De titelplaat van de Imago is in het bezit van het Museum Plantin-Moretus te Antwerpen.

[A.]

30. Kronenberg (M.E.). *Bij de afbeelding van Vrou Lors.* Het Boek, 35 (1961), blz. 28-30, ill.

Vrou Lors, het zinnebeeld van hedrog en slonzigheid, komt herhaaldelijk voor in de literatuur van Noord-en Zuid-Nederland. Voorstellingen van deze ‘schijnheilige’ zijn uiterst zeldzaam; hier gaat het om de reproduktie van een tot nog toe onbekende houtsnede aangetroffen in Baptista Mantuanus, *Ad D. Falconem epigrammata*, Zwolle, Peter Os van Breda, ca. 1506.

[E.I.]

31. Martin (Margery). *Wenceslaus Hollar and the British Antiquaries.* Motif, 4 (1960), pp. 68-81.

Wenceslaus Hollar, illustrateur anglais d'origine tchèque, apprit à Anvers, après 1644, le dessin d'architecture; le graveur Jean Meyssens y fit son portrait. Installé en Angleterre depuis 1652, il dessina et grava les illustrations de *The Antiquities of Warwickshire* (1656). L'éditeur, William Dugdale, s'inspira, pour la mise en page, de l'ouvrage de A. Sanderus, *Flandria illustrata.*

[A.R.]

32. Vertessen (Irène). *Boetius en Schelte a Bolswert.* Bekende graveurs uit de kring rond Rubens. ‘Antwerpen’, tijdschrift der Stad Antwerpen, 7 (1961), afl. 4, blz. 142-147.

Les frères Boèce et Schelte à Bolswert, originaires de la petite ville de Bolsward en Frise, furent dans le deuxième quart du XVIIe siècle, deux interprètes distingués de l'oeuvre de Rubens dans l'art graphique. Le début du siècle les voit travaillant à Haarlem et Amsterdam, surtout d'après les modèles de A. Bloemaert, D. Vinckebooms et M. Mierevelt. Plus tard ils se fixèrent à Anvers, où surtout Schelte devint un des

graveurs les plus connus du cercle autour de Rubens, qui détermina le renouveau des arts graphiques dans nos contrées.

[A.]

La reliure

Voir aussi le n° 47.

33. *Boekbanden uit vijf eeuwen.* Catalogus van de tentoonstelling. Gent, Rijksuniversiteit, Centrale Bibliotheek, 1961, 8°, ill., 144 blz. (Rijksuniversiteit te Gent, Centrale Bibliotheek. Bijdragen tot de bibliotheekwetenschap, 1).

Exposition destinée à attirer l'attention sur les reliures conservées à la Bibliothèque centrale de l'Université de Gand, d'où proviennent la plupart des documents présentés. Rédigé par L. Indestege assisté de E. Strubbe, le catalogue se compose de deux-cent cinquante notices approfondies illustrées de quarante planches et suivies d'index très détaillés. Les organisateurs ont voulu mettre en valeur davantage des oeuvres d'intérêt documentaire que des pièces de biliophilie. Les reliures s'échelonnent du XIVe au XVIIIe siècles. Elles sont réparties, soit par ateliers, villes et pays, soit selon le genre de décor adopté. La Belgique occupe dans l'exposition une place importante. Elle est surtout représentée par des reliures conventuelles des Pays-Bas, et des reliures gantoises dont plusieurs sont signées.

[A.R.]

34. Indestege (Luc). *Das Bild Karls V auf Flämische Einbänden des XVI. Jahrhunderts.*
Gutenberg-Jahrbuch, 36 (1961), blz. 309-318.

De afbeelding van Keizer Karel komt zeer dikwijls op Vlaamse 16de-eeuwse boekbanden, meest alle uit Antwerpen, voor. Beschrijving der verschillende typen.

[H.V.]

35. Indestege (Luc.). *Opschriften in afzonderlijke letterstempels op Vlaamse boekbanden uit de vijftiende eeuw.*
De Gulden Passer, 39 (1961), blz. 211-222.

Bespreking van 2 Vlaamse boekbanden waarop zeer vroeg, namelijk in 1469 en rond 1436 reeds, door losse letterstempels teksten werden aangebracht.

[H.V.]

36. Jadot (Jean). *Une reliure aux armes ducales d'Ursel.*
Le livre et l'estampe, 1961, fasc. 26, pp. 169-173, ill.

Après avoir décrit minutieusement le fer armorié, la reliure et les deux volumes qui forment l'ouvrage, M. Jadot attribue les armoiries à Charles Élisabeth Conrard Albert Philippine François, 2e duc d'Ursel et d'Hoboken (1718-1775). Il donne ensuite des détails biographiques abondants sur ce personnage et sur ses descendants.

[G.C.]

37. Jadot (Jean). ***Une reliure aux armes de Maximilien-Emmanuel de Bavière, gouverneur-général des Pays-Bas espagnols.*** **Le livre et l'estampe, 1961, fasc. 27, pp. 282-285, ill.**

Un fer attribué par J. Guigard à Maximilien III - Joseph de Bavière (1727-1777) a appartenu en réalité à Maximilien-Emmanuel de Bavière (1662-1726), qui devint en 1712 souverain nominal de nos provinces. L'auteur décrit minutieusement la reliure et le livre qu'elle recouvre. Il donne la biographie du propriétaire des armoiries.

[G.C.]

38. ***La reliure romantique.*** **Exposition à la Bibliothèque Albert I, du 12 octobre au 19 novembre 1961. [Catalogue rédigé par Franz Schauwers]. [Bruxelles], Société des Bibliophiles et Iconophiles de Belgique, 1961, 8º, ill., 88 p.**

Catalogue d'une exposition qui réunit un choix de somptueuses reliures romantiques, la plupart signées, exécutées entre 1820 et 1850. La majorité sont l'oeuvre de relieurs français, mais la contribution belge n'est pas négligeable. A côté des noms de J. Masquillier, P.C. Schavye, relieur de Léopold Ier, H.J. Crabbe, B.L. Deflinne-Serré, et H.E. Schaefer, qui travailla pour la Reine Marie-Louise, le catalogue nous révèle une série de noms moins connus: J.B. Cambier, Dumont, P.J. Fontaine, Maréchal l'Ainé, Fl. Pollender, Fr. Risce, F.B. Schultes Van der Jonckheijdt, et les Frères Van Wyngaerden.

[A.R.]

La presse

39. De Vroede (H.). ***De Vlaamse Pers in 1855-1856.*** **Leuven-Louvain, Nauwelaerts; Paris, Béatrice-Nauwelaerts; 1960, 8º, 78 p. (Interuniversitair centrum voor hedendaagse geschiedenis. Bijdragen, 12).**

Étude approfondie de la presse flamande en 1855-56. Les données sont d'abord notées dans une liste alphabétique de 86 journaux et hebdomadaires d'information, puis groupées et commentées quant au tirage, à la distribution, à la périodicité, au caractère politique. Leur importance pour le mouvement flamand est spécialement étudiée. On y trouve également une bibliographie des ouvrages consultés; trois index: des personnages, des localités, des journaux cités.

[G.G.]

40. Van den Broeck (Eugeen). ***Merkwaardig dubbel jubileum: 'De Asschenaar' 90 jaar en oudste weekblad van België. Odilon van Geertruyen 95 jaar en oudste drukker van 't land.***
Ascania, 4 (1961), afl. 3-4, blz. 51-60, ill.

Korte historiek van het oudste plaatselijke weekblad 'De Asschenaar', gesticht in 1871 door Adolf van Geertruyen, en van de drukkerij door dezelfde man in hetzelfde jaar opgericht. De drukkerij was tot in 1912 uitgerust met een handpers, die toen werd vervangen door een mechanische pers, en in 1932 met een nieuwe

intertype. Tot slot enkele biografische inlichtingen over Odilon van Geertruyen, de thans nog bedrijvige drukker.

[E.I.]

41. Willequet (Jacques). *Documents pour servir à l'histoire de la presse belge, 1887-1914.* Louvain, Éditions Nauwelaerts; Paris, Béatrice-Nauwelaerts; 1961, 8°, 87 p. (Centre interuniversitaire d'histoire contemporaine. Cahiers, 16).

Publication de trois documents à caractère diplomatique, dont les deux premiers proviennent des archives du ministère des Affaires étrangères à Bruxelles et le troisième de celles de l' *Auswärtiges Amt* à Bonn. Le premier document est une brochure anonyme, publiée en 1887 sous le titre de 'Presse'; connue à un seul exemplaire, elle nous donne 'les noms des collaborateurs extérieurs de la presse belge et étrangère, à la date du 1er avril 1887: correspondants étrangers à Bruxelles, correspondants des journaux provinciaux à Bruxelles, et des journaux bruxellois en province et à l'étranger' (pp. 3-4). Le second document est une note de Georges Nieter à Lambermont sur l'opportunité de la création à Bruxelles, en 1887, d'un bureau Wolff. Quant au troisième, il consiste en une série de rapports sur la presse belge, adressés de 1888 à 1914 par le ministre d'Allemagne en Belgique à son Gouvernement. La publication de ces documents est précédée d'une courte introduction et assortie de notes qui tendent à identifier les nombreux personnages mentionnés. Index des personnages et des journaux cités.

[M.-Th. L.]

Les bibliothèques
Bibliothécaires, bibliophiles

Les publications relatives aux ex-libris sont reprises sous cette rubrique; celles qui traitent des fers armoriés sont classées sous la rubrique 'La reliure'.

Voir aussi les nos 72, 76.

42. Arnould (Maurice-A.). *L'exemplaire de la Bible de Gutenberg conservé à Mons. Étude critique.* Mons, 1960, 4°, ill., facsim., 42 p. (Société des bibliophiles belges séant à Mons. Publications in-4°, n° 2).

Le 21 juillet 1926, le chanoine Edmond Puissant, archéologue et bibliophile montois, acquérait un exemplaire incomplet du tome I de la Bible de 42 lignes. En décembre 1933, quelques mois avant sa mort, il cédait ce livre avec l'ensemble de ses collections à la Ville de Mons. Il s'agit du seul témoin conservé en Belgique de la célèbre Bible

de Gutenberg et du quarante-neuvième exemplaire aujourd'hui connu dans le monde. Ce tome I, dans une reliure du XIXe siècle, est constitué des feuillets 1 à 260, amputés des ff. 11 à 30 et 129 à 148; il contient donc 220 feuillets au total, tous du premier tirage, à l'exception des ff. 31, 32 et 149 à 158 qui procèdent du second tirage. Le volume appartient à un exemplaire de travail, si l'on en juge par l'enluminure extrêmement sobre et par les traces manuscrites

d'utilisation. L'étude qui lui est consacrée tend à le décrire dans les moindres détails: l'auteur a relevé avec soin les caractéristiques typographiques, les filigranes du papier, les lettrines et les initiales ornées, les rubriques et autres annotations manuscrites; douze planches permettent d'illustrer les divers éléments de la description.

[M.-TH.L.]

43. Crampton (Hope). *Charles de Spoelberch de Lovenjoul 1836-1907.* The Book Collector, 10 (1961), fasc. 1, pp. 18-27.

Spoelberch de Lovenjoul a consacré son existence et sa fortune à réunir une collection, aujourd'hui inestimable, de manuscrits de Balzac, George Sand, Théophile Gautier, Flaubert, Sainte-Beuve, Musset, Dumas. Il a publié une 'Histoire des oeuvres de Balzac', 'Une histoire d'amour' (Balzac et Madame Hanska), 'Genèse d'un roman de Balzac (Les Paysans)', et une 'Histoire des oeuvres de Gautier.' Il prépara une 'Histoire des oeuvres de George Sand' qui ne fut jamais publiée. Sa collection, léguée à l'Institut de France, se trouve à Chantilly, rue du Connétable.

[G.G.]

44. *The Fortsas Hoax.* William Blades' translation of 'catalogue d'une très-riche mais peu nombreuse collection de livres provenant de la bibliothèque de feu M^{r} le Compte J.-N.-A. de Fortsas dont la vente se fera à Binche, le 10 août 1840 à onze heures du matin en l'étude et par le ministère de Me Mourlon, Notaire, rue de l'Église, n° 9, Mons: Typographie d'Ém. Hoyois, libraire. Prix 50 centimes', edited with an Introduction by James Moran. London, Arborfield Products Ltd, (1961), in-4°, 33 p., ill.

Célèbre mystification du bibliophile Renier Chalon (et non René Chalons, comme l'écrit cet ouvrage). Le Comte de Fortsas et sa bibliothèque n'ont en effet jamais existé. La maison Arborfield nous présente une nouvelle édition de ce catalogue dans une traduction et avec les commentaires de William Blades, imprimeur londonien du XIXe s.

[G.G.]

45. Persoons (Ernest). *Franse bronnen over Limburgse bibliotheken.* Het Oude Land van Loon, 15 (1961), blz. 309-337.

De te Parijs gevonden bronnen over de Limburgse bibliotheken, voornamelijk de stadsbibliotheek van Maastricht, de enige openbare bibliotheek in de beide Limburgen, worden geïnterpreteeerd in het licht van de bibliotheekgeschiedenis tijdens de Franse

Revolutie. In deze eerste bijdrage wordt de overbrenging van boeken an andere kostbare voorwerpen naar Parijs behandeld (1794-1795).

[E.I.]

46. Remy (Fernand). ***Le personnel scientifique de la Bibliothèque royale de Belgique (1837-1962). Répertoire bio-bibliographique. Avec une liste des membres du Conseil pour la même période. Préface du R.P. Léopold Willaert, S.J.***
Archives, Bibliothèques et Musées de Belgique, 32 (1961), fasc. 2, pp. 115-239, ill.

Cette publication destinée à commémorer le 125e anniversaire de la fondation de la Bibliothèque royale de Belgique, réunit et ordonne une abondante documentation sur l'histoire de cette institution. L'auteur a recueilli, dans les archives de la bibliothèque, les noms de tous les membres du personnel scientifique (de 1837 à 1897, personnes qui ont occupé un poste supérieur à celui de commis aux écritures; après 1897, personnes qui ont exercé ou continuent à exercer une fonction dans le cadre scientifique, à partir du grade de stagiaire ou de bibliothécaire temporaire). Chacun des noms ainsi retrouvés et classés par ordre alphabétique constitue la vedette d'une courte notice bio-bibliographique: celle-ci contient un aperçu des étapes essentielles de la carrière du personnage évoqué, un relevé succinct de ses publications et l'indication des sources des informations recueillies. Ce répertoire est précédé d'une liste alphabétique des membres du Conseil de la Bibliothèque royale durant la même période, ainsi que des listes chronologiques des conservateurs en chef et des chefs de section.

[M.-Th.L.]

47. ***La réserve précieuse.*** **Naissance d'un département de la Bibliothèque royale.**
Bruxelles, Bibliothèque Albert I, 1961, 4o, ill., 250 p.
47*bis.* ***Verzameling Kostbare Werken.*** **Ontstaan en ontwikkeling van een afdeling van de Koninklijke Bibliotheek.**
Brussel, Albert I-Bibliotheek, 1961, 4o, ill., 250 blz.

Catalogue d'une exposition d'hommage à Franz Schauwers, fondateur et conservateur honoraire de la Réserve précieuse. Cette publication a été redigée par vingthuit spécialistes. La préface, de Herman Liebaers, qui retrace la carrière de Fr. Schauwers, apporte une contribution à l'histoire de la Bibliothèque. Choisis parmi les quelque 35.000 imprimés qui composent la section, de façon à donner un aperçu de leur variété, cent ouvrages rares, allant de l'incunable au livre de peintre contemporain, ont été exposés. Chacun d'eux fait l'objet, dans le catalogue, d'une notice très détaillée et illustrée d'une reproduction. Le livre belge est représenté par une trentaine de pièces, la majorité du XVIe siècle et toutes importantes à l'un ou l'autre titre.

[A.R.]

48. Ryckmans (Gonzague). ***Bis diruta*****,** ***bis restituta. Contribution à l'histoire de la Bibliothèque de Louvain.***
Scrinium Lovaniense - Mélanges historiques - Historische opstellen Étienne Van Cauwenbergh. Gembloux, J. Duculot; Louvain, Bibliothèque de l'Université, 1961, pp. 18-50.

Le recueil d'articles offert en hommage au bibliothécaire en chef émérite de l'Université de Louvain, débute par un aperçu historique de la bibliothèque durant les quelque quarante ans (1919-1960) de la carrière de Mgr Van Cauwenbergh au service de cette institution. C'est l'histoire de la reconstruction de cette importante bibliothèque universitaire, de la reconstitution de ses riches collections et de la réorganisation de ses divers rouages, à deux reprises, au lendemain des guerres de 1914 et de 1940. L'auteur relate en toute franchise les différents épisodes, heureux ou moins heureux, des deux entreprises successives de restauration. Mais il s'attache surtout à montrer que l'aide matérielle et les encouragements venus de l'extérieur (principalement des États-Unis et de la France), joints à la ténacité des autorités académiques et à l'efficacité du personnel d'exécution, ont abouti à recréer par deux fois, en un temps record, un instrument moderne de documentation et de recherche, parfaitement adapté à toutes les disciplines qui sont enseignées à l'Université.
[M.-TH.L.]

49. Schoonjans (Jan). ***Bijdrage tot de geschiedenis van de Leuvense Universiteitsbibliotheek.***
Eigen Schoon en De Brabander, 44 (1961), pp. 67-78.

Suite de l'article signalé dans notre *Bibl.* 1960, n° 36. Cette dernière partie relate la reconstruction et la réorganisation de la bibliothèque après sa destruction en 1940.
[G.C.]

50. ***Société des Bibliophiles belges séant à Mons. Règlement, membres, publications, 1835-1960.*** **(Gembloux), J. Duculot, 1960, 8°, 80 p.**

La liste des membres, des origines à nos jours, consiste en une suite de brèves notices. La liste des publications apporte des précisions intéressantes sur les auteurs ou sur les ouvrages. Le tout constitue une contribution non négligeable à l'histoire de la bibliophilie en Belgique.
[G.C.]

51. Van Acker (K.G.). ***Viglius en de Librije van Sint-Baafs te Gent.*** **De Gulden Passer, 39 (1961), blz. 339-357.**

Bespreking en ontleding van een catalogus van 1572, opgemaakt op last van proost Viglius van Zuichem, van de St. Baafslibrije te Gent.
[H.V.]

52. Vander Linden (Albert). *Le classement d'une bibliothèque musicale par F.J. Fétis.*
Revue belge de musicologie. - Belgisch Tijdschrift voor Muziekwetenschap, 14 (1960), afl. 1-4, blz. 81-86.

François-Joseph Fétis, die in 1826 bibliothecaris werd van het Conservatorium van Parijs en in 1833 directeur van het Koninklijk Muziekconservatorium van Brussel, heeft herhaaldelijk zijn opvattingen over de samenstelling van een muziekbibliotheek neergeschreven en herzien. In 1830 publiceerde hij in de *Revue musicale* hierover een artikel, waarin hij eerst wijst op het belang van een praktische muziek-

bibliotheek, om daarna de indeling ervan te behandelen. Deze omhelst twee hoofdafdelingen: de ene de muziekliteratuur bevattend, een andere met de praktische muziekwerken. Ieder van beide wordt dan in verschillende onderafdelingen verdeeld. Schrijver geeft een duidelijke tabel van deze indelingen, door Fétis voorgesteld.

Daar Fétis zelf een uitgebreide persoonlijke bibliotheek samengesteld had - in 1872 door de Belgische Staat aangekocht en berustend in de Koninklijke Bibliotheek van België - interesseerde hij zich dus te meer aan dit probleem. Uit diens moeilijk te dateren autografen, berustend in het Koninklijk Muziekconservatorium van Brussel, heeft schrijver een nieuw ontwerp van klassering kunnen opmaken. Hierin blijft de hoofdindeling van vroeger bewaard, doch deze twee categorieën hebben nu ingrijpende wijzigingen ondergaan.

Het is opvallend dat de opsteller van de catalogus van Fétis' bibliotheek - in 1877 gepubliceerd - op de blz. 939-942 haast letterlijk Fétis' nieuw ontwerp heeft gevolgd. Dit moet hij dus zeker gekend hebben en de catalogus hebben willen uitwerken naar het plan en de betrachtingen van de grote musicoloog. Slechts op enkele plaatsen heeft hij enige wijzigingen van ondergeschikt belang aangebracht. Dit wijst eens te meer op Fétis' gezag niet alleen als musicoloog, maar evenzeer als muziekbibliothecaris.

[B.H.]

53. Van 't Hoff (B.). *De catalogus van de bibliotheek van Gerard Mercator.* Het Boek, 35 (1961), blz. 25-27.

Waar is thans de veilingscatalogus van de bibliotheek van Gerard Mercator, in 1604 door Th. Basson (Leiden) gedrukt, en in 1915 door Van Ortroy nog vermeld?

[H.V.]

Bibliographies et études relatives à des imprimés

Voir aussi les n°s 2, 4, 5, 9, 10, 20, 28, 29, 31, 42, 47.

54. Ampe (A.). *De aan Vervoort toegeschreven Hortulus Animae.* Ons Geestelijk Erf, 35 (1961), afl. 3, blz. 300-318.

Een lijst uitgaven van de aan Vervoort toegeschreven *Hortulus Animae* besluit deze studie: een tiental Zuidnederlandse drukken uit de 16de en het begin van de 17de eeuw.

[E.I.]

55. Bibliotheca Belgica. *Bibliographie générale des Pays-Bas*, publiée sous la direction de Marcel Hoc et Herman Liebaers. 226e livraison. Bruxelles; Bibliothèque royale, 5, rue du Musée; 1961, 18o, facsim., p.m.

Cette nouvelle livraison de la *Bibliotheca Belgica* résulte de la collaboration de MM. Marcel Hoc et Carlo de Clercq. Le premier nous donne la bibliographie des oeuvres de Claude Chappuisot (C 878-884) et celle des éditions du *Deorum*

dearumque capita d'Abraham Ortelius, de 1573 à 1683 (O 206-210). Nous devons au second auteur quatre contributions à la bibliographie d'écrivains ecclésiastiques des XVIIe et XVIIIe siècles: une première série de notices consacrées à Jean-Jacques Courvoisier (C 885-889); la description de deux publications de Jean-Henri de Franckenberg et Corneille-François Nelis (F 85-86); un complément à l'oeuvre de Nelis seul, formé de ses mandements et de ses circulaires (N 101-115); enfin, l'étude d'une plaquette isolée d'Adrien Oomen (O 205). Chacune des notices tend à réunir les éléments suivants: la transcription diplomatique de la page de titre, qu'une reproduction en fac-similé permet généralement de contrôler; la collation de l'édition décrite, avec les références aux exemplaires conservés dans les collections belges et dans certaines bibliothèques étrangères; la description suivie de l'analyse du contenu du volume, le tout accompagné d'une biographie de l'auteur et d'indications complémentaires sur l'intérêt historique de son oeuvre.

[M.-TH.L.]

56. De Clercq (Carlo). ***OEuvres imprimées des minimes de la province belge (suite).***
De Gulden Passer, 39 (1961), blz. 139-187.

Tweede deel van de werken gepubliceerd door de leden van de orde der Miniemen in de Nederlanden. Het eerste deel werd gepubliceerd in De Gulden Passer, 38 (1960), blz. 193-210. Het tweede deel behandelt: Pijart, J.J. Courvoisier, A. Ruteau, Cl. Prus, allen uit de eerste helft der 16de eeuw. Uit de late 17de en uit de 18de eeuw dateren: Ch.F. Amounet de Hailly, B. d'Avila, H. de Comans, J. de Moelder, Ph. van der Beken, Ph. Bressand, Cl.-F. de Lancier. Het merendeel van de werken dezer auteurs werden gepubliceerd door Antwerpse en Brusselse drukkers. Zie *Bibl.* 1960, nr 44.
[H.V.]

57. Elaut (L.). ***De hygiënische verhandeling van Robertus Gropretius.***
Scientiarum Historia, 3 (1961), afl. 2, blz. 74-81, ill.

Enkele beschouwingen gewijd aan R. de Grospré en zijn *Regimen sanitatis* gedrukt te Gent bij Joost Lambrecht in 1538, en beschrijving van het exemplaar van de Univ. bibliotheek te Gent. Het andere bekende ex. is in het bezit van de h. Lessing J. Rosenwald (U.S.A.).
[E.I.]

58. Elaut (L.). ***Nog meer bibliografische kanttekeningen bij het enig bekende Nederlandse exemplaar van A. Vesalius' 'Epitome' 1569.***
De Gulden Passer, 39 (1961), blz. 125-138.

Hoofdzakelijk biografische nota's over Jan Wouters, geneesheer te Veere, auteur van een op Vesalius gebaseerd *Epitome*, en zijn omgeving.

[H.V.]

59. G[risay] (A[uguste]). ***Au sujet de l'édition originale de*** **Naître et Mourir** ***de F. Hellens.***
Le livre et l'estampe, 1961, fasc. 28, pp. 382-383.

Discussion sur le point de savoir si l'on peut dénier la qualité d'originale à l'édition Albin Michel, dont l'achevé d'imprimé est du 10 juin 1948, alors que l'édition du 'Club du Livre du Mois', imprimé par Soledi à Liège, est du 9 juin.
[G.C.]

60. Grisay (A[uguste]). ***Bibliographie de Franz Hellens.***
Le livre et l'estampe, 1961, fasc. 25, pp. 36-49.

Cette bibliographie se limite aux livres de Franz Hellens. L'attention de l'auteur a porté particulièrement sur les détails bibliophiliques (éditions originales, grands papiers).
[G.C.]

61. Hermans (Georges). ***Les*** **Chansons** ***de Maurice Maeterlinck.***
Le livre et l'estampe, 1961, fasc. 28, pp. 342-358.

Bibliographie des poèmes de Maeterlinck, avec indication des variantes. Remarques sur les illustrations de Charles Doudelet et de Valentine Hugo.
[G.C.]

62. H[ermans] (G[eorges]). '*Le Massacre des Innocents*,' *conte de Maurice Maeterlinck.*
Le livre et l'estampe, 1961, fasc. 26, pp. 174-175.

Bibliographie des diverses publications de ce conte.
[G.C.]

63. Hermans (Georges). ***Qui découvrit Maeterlinck?***
Le livre et l'estampe, 1961, fasc. 25, pp. 24-32.

L'indication des variantes des premiers poèmes, tels qu'ils furent donnés pour différentes publications, font de cet article une contribution à la bibliographie de Maeterlinck.
[G.C.]

64. Hoyoux (Jean). ***Le placard liégeois de 1633 relatant la condamnation et l'abjuration de Galilée.***
Leodium, 48 (1961), fasc. 1-6, pp. 5-9.

Placard imprimé à Liège par Léonard Streel le 20 septembre 1633, destiné à faire connaître aux Pays-Bas, à la France et à l'Allemagne l'abjuration de Galilée prononcée à Rome cette année. Le texte en était conservé par une copie publiée en 1893, mais on avait perdu la trace de l'original. L'auteur vient de retrouver le placard à Rome, aux Archives Vaticanes (fonds Archivio della Nunziatura di Colonia) et le transcrit in-extenso.

[A.R.]

65. Hyatt King (A.). ***Some recent acquisitions of music.***
The British Museum Quaterly, 22 (1960), fasc. 1-2, pp. 1-5.

La Bibliothèque a acquis deux livres de musique italienne, publiés à Anvers, et dont on ne connaît pas, semble-t-il, d'autres exemplaires: G. DE CASTRO. *Madrigali a tre voci.* Pietro Phalesio & Giovanni Bellero, 1588. G.G. GASTOLDI. *Balletti a tre voci.* Pietro Phalesio, 1617.

[A.R.]

66. Indestege (Elly). ***Een onbekende zestiende-eeuwse druk over de geneeskundige kracht van de petroleum.***
Scientiarum Historia, 3 (1961), afl. 2, blz. 61-73, ill.

Het pamflet gepubliceerd door Karel of Charles de Minne, dat als titel draagt: *Sensuyvent les vertus de la vertueuse pétrole...* is hoogstwaarschijnlijk te Antwerpen gedrukt omstreeks 1550. Het is een van de zes, tot nu bekende vlugschriften over de geneeskundige kracht van steenolie.

[A.]

67. Jadot (Jean). ***Almanachs belges non décrits.***
Le livre et l'estampe, 1961, fasc. 28, pp. 359-378, ill.

Importante contribution à la bibliographie des almanachs belges.

[G.C.]

68. Kloeke (G.G.). ***Uitgave van 'Seer schoone spreeckwoorden, oft prouerbia,' in Franse en Vlaamse taal, in 1549 te Antwerpen verschenen.***
Met een uitvoerige voorrede en aan het slot een aparte lijst die 997 alfabetisch geordende woorden omvat.
Assen, Van Gorcum & Comp.; H.J. Prakke & H.M.G. Prakke, 1962, 8°, XVII-68 blz., facsim. (Taalkundige Bijdragen van Noord en Zuid, 13).

Diplomatische en kritische tekstuitgave van de *Seer schoone spreeckwoorden* gedrukt te Antwerpen bij Hans de Laet in 1549 (naar niet genoemd exemplaar).

[E.I.]

69. Kruyskamp (C.). ***Een onbekende verhalenbundel van 1543.***
Tijdschrift voor Nederlandse Taal- en Letterkunde, 78 (1961), afl. 3, blz. 161-167.

Ouder dan de tot nog toe gekende novellenbundels is deze die in 1543 te Antwerpen bij Martinus Nutius van de pers kwam, en in de K.B. te Den Haag voorkomt onder de titel *Historie van Jason*, naar het eerste verhaal er in opgenomen. De elf verhalen zijn ontleend aan de Nederlandse versie van de *Historie van Jason* (Haarlem, J. Bellaert, 1485), de *Cent Nouvelles nouvelles*, de *Decamerone*, de *Liesveldtbijbel*, en misschien *Jan van Mandevilles* reisverhalen.

[E.I.]

70. Mees (P.L.). *Notities bij de drukken van Gherrit Vander Goude's '*Boexken vander Missen*'.*
Het Boek, 35 (1961), blz. 1-22.

Dit liturgisch werkje kende in de eerste helft der zestiende eeuw talrijke herdrukken, voornamelijk te Antwerpen. Details over taal en houtsneden.
[H.V.]

71. Ooms (Herwig), O.F.M. *Pater Henricus Willot, een franciscaans bibliograaf uit de 16de eeuw.*
Franciscana, 16 (1961), fasc. 1-2, pp. 1-17, ill.

À la demande de Francesco Gonzaga, évêque de Mantoue, puis nonce apostolique à Paris, ancien supérieur général des franciscains, le Père Willot entreprit d'établir une liste des auteurs franciscains, liste devant servir de guide à la création d'une bibliothèque à Mantoue. En fait, cette oeuvre, *Athenae orthodoxorum Sodalitii Franciscani...* (Leodii, Arnoldus à Courswaremis, 1598), devint le premier ouvrage bibliographique publié en Belgique. 400 auteurs et leurs ouvrages y sont répertoriés. Après une première partie biographique, le Père Ooms fait une description détaillée de l'ouvrage, nous donne des indications sur les collaborateurs de l'auteur, ses sources, sa méthode de travail. Il a également recherché les exemplaires encore existants, une dizaine, et souligne la place de l'ouvrage dans l'histoire de la bibliographie.
[G.G.]

72. *L'orchidée en Belgique.* Catalogue de l'exposition, rédigé par Jan Balis, et André Lawalrée.
Bruxelles, Bibliothèque Albert I, juillet-septembre 1961, 8°, ill., 80 p.
72*bis. De orchidee in België.* Catalogus van de tentoonstelling, door Jan Balis en André Lawalrée.
Brussel, Albert I-Bibliotheek, Juli-September 1961, 8°, ill., 80 blz.

Exposition organisée par la Bibliothèque royale et le Jardin botanique de l'État avec la collaboration de la Société royale de Zoologie d'Anvers et du Musée de Mariemont. Elle réunit des ouvrages de botanique, des herbiers, des revues et catalogues de ventes horticoles, des albums de planches, et des manuscrits. Le catalogue, illustré de spécimens d'orchidées en couleurs, se compose de deux parties. La première, 'Culture et culte de l'orchidée', rassemble des documents belges du XVe au XIXe s., et particulièrement de 1830 à 1914, 'l'âge d'or de l'orchidée'; on y trouve des textes de Dodoens, de L'Écluse, de l'Obel, J. Hermans, des illustrations de Redouté, Severeyns, A. Goossens, des récits d'expéditions financées par des botanistes belges comme les Frères Vandermaelen, pour lesquels J. Linden fit plusieurs séjours en Amérique. La seconde partie, intitulée 'Les botanistes belges et les orchidées', s'attache à l'étude

de l'orchidée en Belgique, qu'il s'agisse de la flore indigène ou d'espèces récoltées en Asie, en Amérique et en Afrique; elle est illustrée notamment par les travaux de Ch. Morren et A. Cogniaux, par les carnets de voyage de Houzeau de Lehaie, et par de nombreuses

planches d'herbiers. Ajoutons que ce catalogue révèle l'intérêt que portait Ch. Van Hulthem à la botanique, une part importante des pièces exposées provenant de la collection du grand bibliophile gantois.

[A.R.]

73. Skelton (R.A.). *Four English county maps, 1602-3.* The British Museum Quarterly, 22 (1960), fasc. 3-4, pp. 47-50.

D'un atlas comtal de l'Angleterre, projeté vers 1600 par un éditeur hollandais ou flamand, il semble que douze cartes seulement aient été gravées; trois d'entre elles sont datées de 1602 et 1603. L'une porte le nom de l'imprimeur, Hans Woutneel, libraire-éditeur hollandais résidant à Londres de 1580 à 1604 environ. Ces cartes ont été gravées à Amsterdam, dans l'officine de Jodocus Hondius, et non pas à Anvers, par Abraham Ortelius ni par ses successeurs, comme on l'a écrit autrefois.

[A.R.]

74. Smeur (A.J.E.M.). *De zestiende-eeuwse Nederlandse rekenboeken.* 's-Gravenhage, M. Nijhoff, 1960, 8°, VIII-167 blz.

Een volledig overzicht van de tot nu toe bekende zestiende-eeuwse uitgaven - tweemaal zoveel Zuidnederlandse als Noordnederlandse - van rekenboeken in de Nederlanden (= huidige Nederland + België), bestaande uit een geannoteerde bibliografie, en een studie naar de inhoud (rekenkundige bewerkingen, praktische toepassingen, algebra).

[E.I.]

75. Vanderheyden (Jan F.). *De Livius-vertaling van 1541. Kanttekeningen bij de opdracht en Livius-uitgave van Jan Gymnick.* Gent, 1959, 4°. Cf. *Bibl.* 1959, p. 231.
Compte rendu: Gerlo (Aloïs), dans: Latomus, 20 (1961), pp. 169-171.

Critique de fond: contre l'avis de l'auteur, l'identification de Jan Gymnick avec Gymnicus Ier de Cologne est quasi certaine; en dépit du caractère commercial de l'entreprise, ‘il reste malgré tout qu'une adaptation en langue néerlandaise d'un classique latin voit le jour à Anvers en 1541 et que la dédicace contient un plaidoyer en faveur de cette langue’. Critique de forme: l'étude n'est pas charpentée; le manque de clarté résulte aussi d'un style ampoulé.

[M.-Th. L.]

76. Van Eeghem (W[illem]). *Wederwaardigheden van een unicum (Brussel, 1659).*
Verslagen en mededelingen van de Koninklijke Vlaamse Academie voor Taal- en Letterkunde (n.r.), 1961, afl. 5-6-7-8-9, blz. 447-457.

Historiek van het enig bekend exemplaar van *Het Brussels Moeselken*, Brussel, Gillis Stryckwant, 1659. Dit exemplaar, thans in de Koninklijke Bibliotheek, behoorde vroeger toe aan Serrure.

[E.I.]

77. V[eldman] (J[ean-C[laude]). *Poèmes héraldiques du XVIIe s.* Le parchemin, 8 (1961), n° 69, pp. 259-262, ill.

L'auteur signale une feuille de poèmes héraldiques, latins et français, imprimée en 1666 chez Ouwerx à Liège. Ces poèmes écrits par un cousin de Hugo Massillon de Nivelles ont été imprimés à l'occasion de la nomination de celui-ci au poste de gouverneur de la forteresse de Navagne. On trouve cette feuille en appendice d'un manuscrit reposant au château d'Aigrement.

[G.G.]

78. Vercruysse (Jérôme). *Un humaniste brabançon oublié: Andreas Masius Bruxellanus, 1515-1573.*
Le Folklore brabançon, 1961, fasc. 152, pp. 615-621.

Au lendemain de brillantes études, effectuées au Collège du Lys à l'Université de Louvain, et d'un début d'enseignement plein de promesses dans cette Faculté, André Masius quitte les Pays-Bas pour l'Allemagne, où il poursuivra sa carrière comme secrétaire de Jean de Wèze, de 1538 à 1548, et ensuite, jusqu'à sa mort survenue en 1573, comme agent et conseiller de Guillaume de Clèves.

A l'occasion d'une mission d'un an à Rome, en 1552-53, il rencontre Mozes Mardin, légat syrien du patriarche d'Antioche, et sous sa direction, il ajoute rapidement à sa connaissance de l'hébreu, du grec et du latin, celle du syriaque et de l'arabe. C'est le point de départ pour Masius d'une série de travaux scientifiques et d'un ensemble de publications savantes, qui seront réalisées à Anvers chez Christophe Plantin: retenons en particulier sa collaboration à la Bible polyglotte, son Josué et ses éditions d'un dictionnaire et d'une grammaire du syriaque.

[M.-TH. L.]

79. Vésale (André). *Préface d'André Vésale à ses livres sur l'Anatomie, suivie d'une lettre à Jean Oporinus, son imprimeur.* Texte introduit, établi, traduit et annoté par Louis Bakelants. Bruxelles, Éditions Arscia, 1961, 8°, front., 87 p.

La *Fabrica* de Vésale est publiée à Bâle, en 1543, chez Jean Oporinus, et rééditée en 1555, dans la même officine. La préface de cet ouvrage, en forme d'épître dédicatoire à Charles-Quint, est reprise dans la seconde édition sous une forme améliorée. Il en est de même d'une lettre de l'auteur à son imprimeur concernant la manière dont il souhaite voir imprimer son texte et les planches. Ces deux documents révèlent chez Vésale un esprit d'indépendance dans la recherche scientifique et un souci de perfection dans la publication de ses oeuvres. Indépendamment de leur intérêt historique, ces témoignages ont encore une valeur d'actualité. Aussi méritent-ils

tout le soin avec lequel Louis Bakelants les a édités, traduits en français et commentés dans cette perspective.

[M.-TH. L.]

80. Vogel (P.H.). ***Der Niederländische Bibeldruck in Emden*****,** ***1556-1568.*** **Gutenberg Jahrbuch, 36 (1961), blz. 162-171.**

23 beschrijvingen, alle van Nederlandse bijbels, gedrukt door inwijkelingen uit onze streken: Steven Mierdman, Gillis van der Erven, Lenaert der Kinderen, Nicolaes Biestkens van Diest, Willem Gailliart, Urban van Collen.
[H.V.]

La présente bibliographie a été rédigée, sous la direction de Georges Colin, par Anne Rouzet, Bernard Huys, Elly Indestege, Geneviève Glorieux, Hendrik D.L. Vervliet, Louis Bakelants et Marie-Thérèse Lenger, avec le concours de Anne-Marie Frédéric, Liliane Wellens-De Donder et Roger Calcoen. Les notices signées de l'initiale A. sont dues aux auteurs mêmes des livres ou articles signalés.

Varia

Een belangrijke publicatie voor de Nederlandse incunabelkunde door dr. H.D.L. Vervliet *(Autwerpen)*

Voor ons ligt het 9e deel van de monumentale *Catalogue of Books printed in the XVth Century now in the British Museum.*[1] Het is moeilijk te beslissen of wij eerst moeten juichen om het prachtig bibliografisch werkinstrument dat Nederland en België hier aangeboden wordt, of eerst de Britse collega's, en met hen hun overheden dienen te feliciteren om de publicatie van dit werk, dat sedert het eerste deel (Duitsland), verschenen in 1908, met een voorbeeldige gestadigheid voortschrijdt. Wellicht eist de dankbaarheid dat wij eerst het laatste doen en volgaarne brengen wij een eresaluut aan deze Britse prestatie en aan de Britse geleerden, voornamelijk de heren L.A. Sheppard en G.D. Painter, die voor de onberispelijke uitvoering van de opdracht instonden.

Zo zijn wij voor onze incunabelperiode weer een werktuig rijker geworden. Wij bezaten reeds Campbell, Polain, de aanvullingen van Mej. Kronenberg op Campbell, en de overigens verouderde platenatlas van Holtrop. Voegen wij nu dit deel van deze catalogus van het British Museum er nog bij dan mag men zeggen dat onze streken bepaald geen onaardig figuur slaan in de wereld van de catalogisatie van de wiegedruk.

Belangrijk is deze Catalogus om verschillende redenen. Vooreerst wegens de omvang der collectie van het British Museum. Meer dan een derde van alle bekende Nederlandse incunabelen (geraamd op ong. 2000) bevinden zich te Londen te zamen. Deze concentratie in één instelling biedt natuurlijk grote faciliteiten voor studie en vergelijking. Een tweede reden om deze catalogus uiterst belangrijk te noemen is de wetenschappelijke zorg waarmee hij is opgebouwd. Deze constatatie moge de aanleiding zijn om even over het boek zelf uit te weiden.

De publicatie is ingedeeld in twee gedeelten: Holland en België. Ieder gedeelte bestaat uit vier afdelingen:

1. een algemene inleiding door G.D. Painter;
2. een individuele behandeling der verschillende drukkers door L.A. Sheppard;
3. de eigenlijke beschrijving der incunabelen;

1. Part IX. Fascicule I: Holland; Fascicule II: Belgium. London, 1962, £ 7.10.

4. een reeks facsimile's van de door de verschillende drukkers gebruikte lettertypes.

In de algemene inleidingen waagt G.D. Painter zich aan een statistische bewerking van de inhoud van de gekende Nederlandse en Belgische incunabelen. Mede wegens het vrij groot aantal bewaarde wiegedrukken bieden deze inleidingen een verrassende blik op het cultuurleven en de cultuurverscheidenheid van onze streken op het eind der 15e eeuw. Zo is het kenmerkend dat 60% van de incunabelen in Noord-Nederland en 40% in Zuid-Nederland werden gedrukt. Een groot centrum voor de productie van schoolboeken, Deventer, geeft hier de doorslag. Verder is Holland eerder zwak inzake uitgaven van klassieken, van theologie, recht en wetenschappen; voor deze vakken voerde men zonder twijfel in uit Italië en Duitsland, Bazel en Straatsburg inbegrepen. Maar zeer sterk staan onze Noorderburen op het gebied van schoolboeken en van populairgodsdienstige werken in de eigen taal. Hierin ziet Painter een symptoom van de eigenwilligheid van de Hollander om op een eigen manier en in de eigen taal over godsdienstige lectuur te beschikken, wat hij als een der oorzaken aanstipt van de komende Reformatie.

De boeken die België publiceerde waren weliswaar kleiner in aantal (40% tegen 60%) doch ze waren zwaarder. Slechts 12% van de Hollandse produktie zijn folio's tegenover 20% voor België. Hierbij speelt Leuven, als centrum voor wetenschappelijke publicaties, een rol. Ook publiceerde België veel meer wetenschappelijke literatuur (20% tegen 4%) en minder schoolboeken (8% tegen 30%) dan Holland. De culturele verscheidenheid van België komt tot uiting in de publicatie - vóór Frankrijk - van de vele Franstalige *editiones principes.* De illustratie speelt, zo in Noord als in Zuid, een grote rol, wat niet moet verbazen in een gebied, dat als de bakermat van de blokboeken geldt.

Hoe ongewoon het ook moge wezen, de statistiek, d.i. de methode der grote getallen, toegepast te zien op het gebied der wiegedrukken, synoniemen meestal van unica en grote zeldzaamheid, toch treft de uiteenzetting van G.D. Painter wegens haar consequente methode en het nieuwe inzicht dat zij ons biedt in de beschavingsgeschiedenis van deze periode. Dat hij daarbij meer oog had voor het algemeen culturele, dan voor het boektechnische, en dat hij zich soms laat verleiden de huidige verschillen tussen Noord en Zuid al te zeer reeds in de 15e eeuw terug te vinden, zijn zwakke punten, waartegen zijn uiteenzetting echter veel anders op de positieve zijde plaatsen kan.

De op de algemene inleidingen volgende uiteenzettingen over de verschillende drukkers door L.A. Sheppard en de beschrijvingen der incunabelen lijken ons betrouwbaar en volledig. Wij hebben niets gevonden om er op aan te merken; tenzij eventjes een gemis aan synchronisatie tussen de boekbeschrijvingen en de uiteenzettingen over de drukkers; zo vermeldt p. 106 de beschrijving van de drukkers-anoniem *Vita Lidwinae* in 1498 te Schiedam de naam van de drukker slechts tussen haakjes en met een vraagteken, daar waar een eenvoudige verwijzing naar blz. XXXIV de lezer zou helpen met een uitvoerige en overtuigende toeschrijving aan Otgier Nachtegael te Schiedam.

Beide gedeelten sluiten met een prachtige reeks uiterst getrouwe facsimile's in lichtdruk. Deze platen vormen de werkinstrumenten bij uitstek bij problemen van toewijzing van niet-gedateerde of niet-gelocaliseerde drukken uit de Nederlanden. Men houde er evenwel rekening mee dat heel wat lettertypes ook nog gedurende de 16e eeuw voorkomen. Volgend overzicht kan de zoeker misschien helpen, indien hij het opvat als slechts voorlopige aanduidingen, zelden gebaseerd op autopsie doch meestal op vergelijkingen van facsimile's van dikwijls slechts enkele regels enerzijds in dit 9e deel van de BM Catalogus, anderzijds van plaatwerken als Nijhoffs *Art Typographique* (verder afgekort als NAT).

Aldus zagen wij - *sauf erreur* - volgende *Textura's* ook in de 16e eeuw.

1. De 125 mm Textura voorkomend bij van Os (BMC, pl. 7H) en te Hasselt (pl. 8 H) lijkt nog in 1527 gebruikt door J. Evertszoon te Kampen (NAT 3).
2. De 115 mm Textura, voorkomend te Schiedam (pl. 9 H) kan deze van Vorsterman zijn (Antwerpen, c. 1511, NAT 1, 2, 10, 11?, 190, 217 Suppl.), van Doen (A'dam, 1522, NAT 1, 39, 43, 45, 46, 47, 55, 66?, 69), van All. Gauter (Gouda, 1517, NAT 3), van J. Seversz. (Leiden, 1508, NAT 7, 12, 20, 22, 24), van O. Nachtegael (Schiedam, 1501, NAT 10).
3. De 113 mm Textura, gebruikt in de Blaffert (pl. 4 H) komt nog voor in 1505-1508 te Gouda bij de Collaciebroeders (NAT 14, 15, 32, 69).
4. De 100 mm Textura van de Blaffert (pl. 4 H), van G. van Os (pl. 4 H), van Pafraets en Breda's tweede periode (resp. pl. 5 H en 7 H), van Schiedam (pl. 9 H) verschijnt na 1500 nog te Deventer in de drukken van Rich. Pafraet (vanaf 1501, NAT 1, 3, 7), van Albert Pafraet (vanaf 1513, NAT 2, 9, 10, 13, 29, 37, 38, 58) en te Schiedam in de drukken van Otgier Nachtegael vanaf 1501 (NAT 2, 3, 4, 10).
5. De 98 mm Textura van Leeu (pl. 7-8 B) zien wij nog in 1521 te Gouda bij de Collaciebroeders (NAT 3, 10, 28).
6. De 100 à 97 mm Lettersnijder-Textura voorkomend bij Snellaert (pl. 3 H), bij Breda (pl. 7 H), bij P. van Os (pl. 8 H), bij H. Janszoon (pl. 9 H), te Schoonhoven (pl. 9 H), bij Bac (pl. 8 B) is wellicht de meest gebruikte Gotiek, bij ons in gebruik in de periode 1490-1560. Matthias van der Goes te Antwerpen gebruikte ze in 1492 voor 't eerst.[1] Een jaar later wordt ze gebezigd door Govaert Bac te Antwerpen en door Jacob van Breda te Deventer. In 1496 drukt de lettersnijder Henric Pietersz. zijn eerste gekende werkjes in dit type dat daarom aan hem wordt toegeschreven onder de naam van Lettersnijder-type.[2] Dit type is uitermate populair

1. Jan van Remmerswael, *Der Sondaren Troest.* Ex. in de Stadsbibliotheek te Antwerpen. Vgl. E. de Bom - H. Pottmeyer, 'De incunabelen of wiegedrukken van de hoofdbibliotheek der Stad Antwerpen', in *Het Boek*, 8 (1919), nr 85, blz. 188-189.
2. Vgl. B. Kruitwagen, 'De incunabeldrukker en lettersteker Henric Pieterssoen die Lettersnider van Rotterdamme', in *De Gulden Passer*, 1 (1923), blz. 5-44.

geweest in de Nederlanden. Men heeft nagerekend dat ongeveer twee derden van onze post-incunabeldrukkers het in hun bezit hadden[3.] en ook na 1540 bleef het in constant gebruik. Jan de Laet te Antwerpen bezat het in 1558.[4.] Rutger Velpius gebruikt het in 1574 te Leuven[5.] en Anth. Kesel te Haarlem in 1581.[6.] Lange tijd daarna moet de letter nog in voege geweest zijn, want in 1767 wordt een reeks matrijzen verkocht aan Joh. Enschedé te Haarlem. De opvolgster van deze drukker en lettergieter, de thans nog steeds bloeiende firma Joh. Enschedé en Zonen, bezit thans nog steeds deze matrijzen.[7.]

7. De kleinere 81 mm Lettersnijder-Textura, voorkomend bij Bac (pl. 8 B) wordt om een gelijkaardige reden aan Pieter Henricz. toegeschreven, ook zij komt bij meer dan de helft onzer post-incunabeldrukkers en op nagenoeg iedere bladzijde van Nijhoffs *Art Typographique* voor. De vroegste en laatste verschijning zijn er resp. c. 1500 (Antwerpen, Eckert van Homberch, NAT 2) en 1538 (Leiden, Pieter Claeszoon van Balen, NAT 5, 6, 10). Het Museum Plantin-Moretus bezit nog een onvolledige reeks matrijzen van deze letter (MA 84 c).
8. De 81 mm Textura van Leeu (pl. 7 B) en Liesvelt (pl. 8 B) blijft in de 16e eeuw present, wij vinden haar vanaf 1512 bij Michiet Hillen van Hoochstraten (NAT 86, 91).

   Ook de *Rotunda's* overwonnen de kaap van het jaar 1500.

1. De 170 mm Rotunda van Van der Goes (pl. 7 B) en Bac (pl. 8 B) ziet men, met het gebruikelijke voorbehoud, verschijnen in vele Antwerpse en Deventer-drukken van het begin der 16e eeuw. Wij citeren te Antwerpen, G. Bac (NAT 5), H. Eckert van Homberch (NAT 51), Adr. van Bergen (NAT 49), W. Vorsterman (NAT 25, 206), Cl. de Grave (NAT 1, 12, 27), Jan van Ghelen (NAT 41); te Deventer, R. Pafraet (NAT 1), Jac. van Breda (NAT 3, 4), Th. de Borne (NAT 1, 2, 11, 31), Alb. Pafraet (NAT 2, 9, 16, 37).
2. De 145 mm Rotunda van Dirk Martens (pl. I B) komt te Antwerpen in 1510 voor bij Adr. van Bergen (NAT 3, 53), te Leuven vanaf 1503 bij Dirk Martens (NAT 12, 17), te 's-Hertogenbos rond 1512 (NAT 16) en in 1539 te Kampen bij Jan Petersz.
3. De 81 mm Rotunda van G. Leeu (pl. 4 H-7 B) verschijnt te Antwerpen vanaf 1504 bij H. Eckert (NAT 9) en vanaf 1515 bij Claes de Grave (NAT 1, 28, 29).
4. De 88-81 mm Rotunda van Pafraet blijft te Deventer in gebruik in 1503 bij R, Pafraet (NAT 4, 6, 8, 9) en in 1515 bij A. Pafraet (NAT 10).

3. *Ibid.*, blz. 17-19.
4. Ph. Wielant, *Pratique*, *maniere ende stijl van procederene.*
5. F. Vervoort, *Hortulus animae*, Leuven, 1574.
6. Vgl. H.J. Laceulle - van de Kerk, *De Haarlemse drukkers... van 1540 tot 1600*, Den Haag, 1960, afb. 30, 43, 44.
7. Cf. Ch. Enschedé, *Fonderies de caractères et leur matériel dans les Pays-Bas du XVe au XIXe siècle*, Haarlem, 1908, blz. 26.

5. De 80 mm Rotunda van Van Breda (pl. 7 H) verschijnt te Deventer in 1504 (Jac. van Breda, NAT 8, 11, 12), in 1514 (Deventer, Theod. de Borne, NAT 8, 9) en te Leuven in 1527 (Maes, NAT 6, 9).
6. De 75 mm Rotunda van Pafraets tweede periode (pl. 6 H) vinden wij te Deventer terug in 1501 (R. Pafraet, NAT 2, 5), in 1502 (J. de Breda, NAT 5), in 1510, Theod. de Borne (NAT 3, 4, 16, 29, 30, 32, 39, 38), Alb. Pafraet (NAT 13, 15, 17, 28, 29, 33, 35, 37, 53, 49); te Zwolle, bij P. Os in 1507 (NAT 15, 17, 23) en bij Arn. Kempen in 1502 (NAT 4), bij C. van Pepinghen ten slotte te Amsterdam rond 1520 (NAT 6, 7).
7. De 72 mm Rotunda van Dirk Martens blijft bij deze laatste in gebruik tot in 1516 (NAT 17).
8. De 62 mm. Rotunda van Leeu duikt nog op in 1505 bij Eckert van Homberch (NAT 7, 8, 38) en in 1524 bij Jan van Ghelen (NAT 20).

Dit - zij 't voorlopig - overzicht zou niet mogelijk geweest zijn zonder de platen van de hier besproken catalogus. Het illustratieve gedeelte mag daarom delen in de bijval van het voortreffelijke tekstgedeelte.

Note relative a la correspondance de Plantin

par Marc Lefevre
(Bruxelles)

En nous livrant à des recherches sur la biographie de Pontus Heuterus, l'historiographe humaniste qui vécut dans les Pays-Bas de 1535 à 1602, nous trouvâmes datée du 9 octobre 1574, une lettre adressée à Alanus Copus par Plantin, dans laquelle ce dernier demande à la faculté de Théologie de Louvain que l'on mette sur pied une commission comme la précédente, présidée par un certain Heuterius, en vue de l'édition d'une *Biblia latina.*[1.]

S'agit-il dans le texte cité de Pontus Heuterus? D'une part, le -iintercalé entre le -r- et le -u- fit naître en nous un premier doute, mais l'on pouvait croire à une erreur de graphie; d'autre part, il est matériellement impossible que Pontus Heuterus ait participé à une commission d'examen de la Bible à une quelconque époque de sa vie.[2.] Dès lors, de qui est-il question dans la lettre de Plantin?

Nous vérifiâmes l'édition de Rooses et Dénucé sur le manuscrit,[3.] et nous découvrîmes en dépouillant ce minutier qu'il ne s'agissait pas de *Heuterio* mais de *Hentenio*, l'ablatif de Hentenius. Il y avait bien une faute de lecture et jamais un Heuterius ne fut mêlé à cette histoire.

Jean Hentenius naquit à Nalinnes, près de Charleroi, en 1500 et mourut à Louvain le 13 octobre 1566. Parti pour le Portugal, il entra dans la vie religieuse chez les Hiéronymites. Revenu en Belgique en 1540, il séjourna

1. Ch. PLANTIN, *Correspondance*, pub. par M. ROOSES et J. DENUCE, t. 4, Anvers, 1917, p. 153-157, lettre 565:... *Interea vero temporis quaecumque MS. exemplaria Bibliorum inveni aere meo comparavi et tandem undecumque etiam mutuo habere potui Lovaniam misi ad D. Joh. Harlemium Societatis Jesu theologum doctiss. ut facultate theologiae meo nomine offeret ragaretque ut in reip. Christianae utilitatem vellet deligere viros idoneos ad conferanda rursus (uti olim praeside Domino Heuterio fecerant) ea exemplaria*, *me autem honorarijs juxta meas facultates illos prosecuturum qui in hoc incumberent.*
2. Voir à cet égard la biographie de P. Heuterus dans: *Biographie Nationale*, 2e fasc. du vol. III du Suppl. (t. XXXI), Bruxelles, 1962, col. 18-24.
3. *Archives plantiniennes*, VIII, f° 105^{r}.

quelques années au grand collège des Théologiens, dit du Saint-Esprit. Il devint licencié en théologie et se mit à traduire des auteurs grecs. Dominicain en 1548, il fut reçu docteur en théologie le 12 mai 1551. De 1553 à 1556, il fut 'régent de la maison d'études des Dominicains à Louvain'. En 1556, on le retrouve défenseur et inquisiteur de la foi au pays de Liège et prieur au couvent des Dominicains à Louvain. Pendant ce temps, et jusqu'à sa mort, il suppléa dans sa chaire des sentences de la faculté de Théologie de Louvain le docteur Jean Hessels, appelé au Concile de Trente. C'était, selon Reusens, l'auteur de l'article que nous citons, un brillant théologien, il connaissait l'hébreu, le grec, le latin et plusieurs langues vivantes. L'énoncé de ses oeuvres montre qu'il fut un traducteur et un commentateur de l'Écriture sainte[1].

Jean Hentenius rédigea la préface de la *Biblia ad vetustissima exemplaria recens castigata*, Lovanii, Barth. Gravius, 1547, f°. Cette Bible fut réimprimée à Anvers, chez Jean Steelsius, en 1559, 8°, et chez Plantin en 1567, 8°.

Le titre de cette préface, datée de 1547, que l'on retrouve en tête de la *Biblia sacra*, *ad vetustissima exemplaria castigata*, Francofurti, Sigismond Feiraben, 1571, 8°, nous indique qu'elle est l'oeuvre de Jean Hentenius de Nalinnes dans la Bible de Louvain imprimée et corrigée en l'an 1547.[2] Dans le texte de sa préface, au folio 2, Hentenius déclare qu'il a travaillé à la collation de différentes versions de textes bibliques, manuscrits ou imprimés dont il nous donne la longue liste, pour établir le meilleur texte possible de la Bible. Dans des notes marginales, il a donné la justification de ces variantes du texte. Voilà donc l'explication donnée à la lettre de Plantin: en 1547 ('olim'), Jean Hentenius présidait une commission chargée de l'établissement du texte de la Bible, sur ordre de théologiens graves et érudits, au jugement acerbe, de l'Université de Louvain, de la faculté de Théologie donc.[3] Ce n'est donc pas 'Heuterio' qu'il faut lire dans l'édition imprimée de la *Correspondance* de Plantin, mais 'Hentenio'.

1. *Biographie nationale*, t. 9, Bruxelles, 1886-1887, col. 233-236.
2. '*F. Iohannis Hentenii Nechliniensis in Biblia Lovanii anno M.D.XLII. Excusa atque castigata*, *Praefatio.*'
3. '*... ex iussu instructione ac iudicio gravissimorum*, *longeq. eruditissimorum*, *et accerimi iudicij Theologorum huius Academiae Lovaniensis*,...'.

Boekbesprekingen

W. Brandes, *Bibliographie der niedersächsischen Frühdrucke bis zum Jahre 1600. Mit 30 Faksimiles.* Baden-Baden, Verlag Heitz, 1960. 24 × 16 cm, 139 blz. (= *Bibliotheca bibliographica Aureliana*, *IV*).

Een Duitse uitgeverij met een in bibliografische kringen gekende naam verraste ons met een bibliografie van Nedersaksische drukken tot 1600. Het onderwerp is van uitnemend belang voor de Nederlandse letterkunde en geschiedenis. Tussen ongeveer 1540 en 1570 immers verscheen vooral te Emden een zeer grote hoeveelheid protestantse 'verzetsliteratuur', voor de Nederlanden bestemd. Vele van deze werken zijn uiterst zeldzaam en hun toewijzing aan een bepaald auteur of een bepaalde drukker baart zelfs de specialist vele zorgen. Groot waren derhalve onze verwachtingen wanneer wij dit werk voor het eerst aangekondigd zagen. Het moest ons immers mogelijk maken een duidelijk beeld te vormen van de gehele drukgeschiedenis van deze streek gedurende de 15de en 16de eeuwen.

Helaas, groter nog dan onze verwachtingen, was onze ontgoocheling want wat auteur en uitgever ons hier bieden is wel zeer mager. In feite is het geen bibliografie maar een zeer voorlopige lijst van Nedersaksische of als dusdanig gereputeerde drukken; een voorlopige lijst, die ten hoogste als proefschrift voor een bibliotheekdiploma of als inleidend tijdschriftartikel door de beugel zou kunnen.

Inderdaad, de auteur getroostte zich meestal niet de moeite om de werken zelf in te kijken doch putte zijn gegevens uit bibliografieën als Borchling-Claussens *Niederdeutsche Bibliographie*, als de *Bibliotheca Belgica* en uit vele locale monografieën. Op zichzelf kan zulk een compilatie, indien met zorg en nauwgezetheid uitgevoerd, nuttig zijn en hoeft zij niet a priori afgekeurd. Wanneer zij echter met een nonchalance geschiedt zoals die spijtig genoeg in de hier besproken publicatie dient aangeklaagd, dient men vrede te nemen met een werkstuk, dat men op zijn minst genomen, onevenwichtig noemen moet. Enige voorbeelden, haast willekeurig genomen, kunnen dit illustreren.

Het begint al met nr 1 van Brandes' lijst: Abell, Thomas. *Invicta veritas. An answere that by no maner of lawe, it may be lawfull for the most noble kinge of England to be divorsid from the quenes grace, his lawful and very wife.* Luneberge, 1532. De auteur vermeldt dit 'unicum' van het British Museum volgens Pollard-Redgraves *Short Title Catalogue.* Daarachter volgt de potsierlijke noot: 'Eine Photocopie des Originals befindet sich in der Henry E. Huntington Library (San Marino) mit dem Vermerk: 'The work was printed in Lüneburg, Hannover, Germany'. *O, sancta simplicitas:* hoe potsierlijk deze hyper-volledigheid is, beseft men ten volle wanneer men nr. 2224 van Nijhoff-Kronenbergs *Nederlandsche Bibliografie 1500-1540* naleest, waar Mej. Kronenberg deze uitgaaf behandelde en toewees niet aan Lüneburg doch aan de persen van Maarten de Keyser te Antwerpen. In de noot van Mej. Kronenberg kan men verder nog lezen dat het exemplaar van het British

Museum geen unicum is maar dat er nog een ander exemplaar in de Lambeth Palace Library berust. Het feit dat de auteur Nijhoff-Kronenberg niet kent of althans nooit vermeldt, speelt hem nog herhaaldelijk parten, zoals wel te verwachten is in een bibliografie die voor een groot deel uit Nederlandse titels bestaat.

Zo schrijft de auteur onder nr. 346 een ander Engels werk (G. Joye, *The subversion of Moris false foundacion*, Emden, Jacob Aurik, 1534) toe aan Jacob Aurik te Emden, en dit zonder enige twijfel te laten. Indien hij Nijhoff-Kronenbergs nr. 3282 moest geconsulteerd hebben, zou hij gezien hebben:

1. dat er drie ex. van dit werk in Engeland bewaard bleven, daar waar hij geen verblijfplaats weet te melden;
2. dat het werk voorkomt in Redgrave-Pollards *Short-Title Catalogue* onder nr. 14.829, wat hij verzuimde te noteren;
3. dat L. Hahn, in zijn *Neuhochdeutsche Schriftsprache* (een werk dat Brandes zeer wel kent en dikwijls - elders - citeert) betwijfelt of er ooit een Aurik te Emden drukte;
4. dat Mej. Kronenberg dit boekje aan de pers van Govert vander Haeghen te Antwerpen wenst toe te schrijven.

Nummer 283 is een ander geval van verregaande slordigheid. Het is een werk van Willem Gnapheus, *Een suuerlicke ende seer schoont disputacie*, dat de heer Brandes toeschrijft aan de pers van Nicolaes van Oldenborch, Emden, ca. 1526. Het werkje is - eens te meer - beschreven door Nijhoff-Kronenberg onder nr. 1009. Uit hun beschrijving blijkt dat de auteur niet op de titelpagina genoemd wordt en dat de auteursnaam dus tussen haakjes had dienen geplaatst. Maar dit is niet het ergste. Onze bibliograaf schrijft de druk toe aan Emden, daar waar Mej. Kronenberg op grond van archivalia het bij Antwerpen hield (Vgl. *Het Boek*, 10 (1921), blz. 71-72). Niettemin is de kwestie twijfelachtig en wij nemen aan dat men van mening kan verschillen. Doch indien de heer Brandes het bij Emden houdt, moet hij consequent zijn en alle Oldenborch-drukken opnemen. Nijhoff-Kronenberg (III, blz. 201-203) en W. de Vreese (*Jaarboek der Koninklijke Vlaamsche Academie voor Taal- en Letterkunde*, 15 (1901), blz. 252, nr 31) vermelden er in totaal 41. Brandes geeft er twee.

De hoofdbron van de heer Brandes, wat drukken uit de Nederlanden betreft, is de *Bibliotheca Belgica.* Doch ook hier is de schrijver onvolledig, want hij weet blijkbaar niets af van het bestaan der derde reeks, die in de jaren 1930 begon te verschijnen en thans reeds meer dan 20 afleveringen omvat. Daarenboven vermeldt hij in zijn opgaven nooit of de referentie naar de eerste of tweede reeks verwijst, wat het verifiëren zeer bemoeilijkt.

De schrijver neemt de gegevens van zijn bronnen zonder veel kritiek over. Aldus geeft hij de Universiteitsbibliotheek van Leuven als bewaarplaats op van het ‘unieke’ exemplaar van Jan Fruytiers, *Schriftmetige gebeden*, Emden, Goebens, 1573. Dat de Leuvense bibliotheek, en met haar het unicum, in 1914 en 1940 werd platgebrand, - feiten, waar onze oosterburen wel voor iets tussen zijn - schijnt onze auteur reeds vergeten te zijn.

Zijn de neerlandica van de heer Brandes alles behalve in orde, ook de eigen Duitstalige bibliografie staat niet op peil. Zo noemt hij slechts twee wiegedrukken van de vijf die kunnen worden toegeschreven aan Johannes Luce te Lüneburg, de

oudste drukker van het door Brandes bestreken gebied. De eenvoudige consultatie van twee, voor iedere bibliograaf onmisbare werken, de *Catalogue of books*

printed in the 15th Century now in the British Museum (deel III, Londen, 1913, p. 698) en van *Der Buchdruck des 15. Jahrhundert. Eine bibliografische Uebersicht herausg. von der Wiegendruck-Gesellschaft*, Berlin 1929-1936, blz. 145, had de auteur deze belangrijke lacune bespaard.

Het register is ver van volmaakt. Zo vermeldt de heer Brandes blz. 138 onder *Fremde und anonyme Druckorte* bij het trefwoord 'Lüneburg (= Basel)' het nummer 556, terwijl hij nummer 557, een identiek geval, niet vernoemt.

Ten slotte nog een fout, waarbij ook de uitgever niet vrij uitgaat. De titelpagina vermeldt trots 'Mit 30 Faksimiles'. De juiste betekenis van het woord 'Faksimile' is ons in het Duits minder vertrouwd, doch het spijt ons te constateren dat - voor zover wij konden nagaan - afbeeldingen nrs 1, 2 en 28 te klein en nrs 4, 5 en 6 te groot werden gereproduceerd, zonder dat de afwijking wordt opgegeven.

Wij durven onze lezers waarschuwen voor deze publicatie, die zelfs bij een oppervlakkige kennismaking zulke zware feilen vertoont en wij begrijpen niet dat een uitgeverij met een naam als Heitz, zulk werk op de markt brengt.

Dr. H.D.L. VERVLIET.

Willem de Vreese, *Over handschriften en handschriftenkunde. Tien codicologische studiën.* Bijeengebracht en toegelicht door P.J.H. Vermeeren. Zwolle, W.E.J. Tjeenk Willink, 1962, ill., xi-204 blz. (Zwolse Reeks van taal- en letterkundige Studies, 11).

Men mag het Dr. P.J.H. Vermeeren als een niet geringe verdienste aanrekenen dat hij een tiental belangrijke bijdragen over handschriften en handschriftenkunde, die Prof. Dr. W. de Vreese tussen 1900 en 1935 in verschillende tijdschriften en verzamelwerken liet verschijnen, voor de huidige generatie opnieuw toegankelijk heeft gemaakt. Niemand, die het werk van Dr. P.J.H. Vermeeren kent, zal betwijfelen dat hij voor een dergelijke uitgave de aangewezen persoon was: zijn bekendheid met de persoon en het levenswerk van W. de Vreese bleek ten overvloede uit zijn boek *De Bibliotheca Neerlandica Manuscripta van Willem de Vreese*, waarop hij in 1953 promoveerde, en zijn vertrouwdheid met de handschriftenkunde bewees hij door tal van bijdragen en kronieken, die hij sindsdien in het licht gaf. Aan de eigenlijke bundel gaat een korte inleiding vooraf, waarin hij de figuur van W. de Vreese belicht en zijn keuze van de bijdragen en zijn werkwijze verantwoordt. Al de bijdragen zijn naar tijdsorde gerangschikt behalve de eerste *Handschriften en handschriftenkunde* (1935), die wegens haar algemeen karakter diende vooropgeplaatst. Daarna volgen chronologisch: *Over Middelnederlandsche handschriftkunde in verband met taal- en letterkunde* (1900), *Over eene Bibliotheca Neerlandica Manuscripta* (1902), *De Dietsche boeken van 't Rooklooster omstreeks het jaar 1400* (1903), *Een catalogus der handschriften in Nederlandsche kloosters uit het jaar 1487* (1913), *Sint Augustinus in het Middelnederlandsch. Uit de Bibliotheca Neerlandica Manuscripta* (1930), *De verstrooiing onzer handschriften en oude boeken over den aardbodem* (1931), *Cadellen* (1933), *Paradox over den grooten nood der Nederlandsche philologie* (1933) en *Het scriptorium van 'Den regulieren in Onser Vrowen Polder' op*

Walcheren (1933). Velen zullen wellicht bijdragen als *Een Noordnederlandsch handschrift met* '*verlichterien*' *uit het midden van de 15de*

eeuw (1922) en *Het Gruuthuse-handschrift* (in 1940 postuum verschenen) node missen. De uitgever was echter aan een bepaalde omvang gebonden.

Willem de Vreese veronderstelt weleens van zijn lezers een meer dan gewone kennis van personen en zaken, waarover hij het in zijn bijdragen heeft; bovendien is de wetenschap sedert het verschijnen van de opgenomen bijdragen niet blijven stilstaan. Daarom heeft P.J.H. Vermeeren bij elke bijdrage een aantal kostbare voetnoten en achter in het boek nuttige toelichtingen gevoegd, waarin personen en zaken nader worden verklaard en op de huidige stand van het onderzoek wordt gewezen. Achter in het boek komt nog een literatuurlijst voor, waarin alle boeken en bijdragen zijn opgenomen, die in de voetnoten en de toelichtingen worden vermeld.

We begrijpen ten volle waarom P.J.H. Vermeeren de bijdrage *Sint Augustinus in het Middelnederlands* in deze bundel heeft opgenomen: ze is immers de enige, waarin W. de Vreese een gedeelte uit zijn vermaarde B.N.M. heeft gepubliceerd en die ons een denkbeeld geeft van het ongewoon rijke materiaal dat hij gedurende vele jaren heeft verzameld. Toch zouden we zelf hebben geaarzeld de genoemde bijdrage te herdrukken. In tegenstelling tot De Vreeses andere opstellen, waarvan de methode, de volledigheid en de nauwkeurigheid terecht worden geroemd, vertoont dit artikel leemten, die voortvloeien uit het feit dat hem, zoals hij zelf in de inleiding zegt, tijd en ruimte hebben ontbroken. Hij maakte inderdaad geen onderscheid tussen authentieke werken van Augustinus en pseudo-Augustijnse werken *(Manuale*, *Meditationes*, *De vita christiana*, *Soliloquia*, *De triplici habitaculo*, *De diligendo Deo*, *Sermones ad fratres in eremo*, *Epistola de magnificientiis beati Hieronymi)*, waarvan sommige in een groot aantal Middelnederlandse handschriften voorkomen. Evenmin duidde hij aan hoeveel Middelnederlandse vertalingen er van bepaalde werken werden gemaakt en in welke handschriften die worden bewaard; het is immers zo dat sommige werken (*Manuale*, *De diligendo Deo*, *Sermones ad fratres in eremo*, enz.) meer dan eens in het Diets werden vertaald. Verschillende werken heeft hij niet geïdentificeerd (*Augustinus gedachten = De diligendo Deo;* Migne, P.L. 40, kol. 847-864; *Sermoen van dwaes ordel te scuwen = Sermones supposititii*, 66; Migne, P.L. 39, kol. 1871-73; *Sermoen vander aelmisse = Sermones supposititii*, 310; Migne, P.L. 39, kol. 2340-42; *Sermoen van bewaringe der kuyscheit - Sermones supposititii*, 293; Migne, P.L. 39, kol. 2301-03; *Van drie tabernakelen - De triplici habitaculo;* Migne, P.L. 40, kol. 991-98). Hij vermeldde eveneens handschriften van ripuarische (b.v. Darmstadt, Hess. Landesu. Hochschulbibliothek 1847 en 1848) en Middelnederduitse omschrijvingen (b.v. Bonn, Universiteitsbibliotheek S 752) van Dietse Augustinus-vertalingen, zonder er evenwel bij te voegen dat die codices niet in het Middelnederlands zijn geschreven.

Het spreekt vanzelf dat van P.J.H. Vermeeren bezwaarlijk kon worden verlangd dat hij in voetnoot die leemten zou hebben aangevuld; zulks zou de perken van zijn uitgeverstaak te buiten zijn gegaan. Toch hadden we graag gezien dat hij de huidige bewaarplaats van enkele handschriften, die sedert 1930 van eigenaar zijn veranderd, voor zover hem dit mogelijk was, zou hebben aangeduid: Antwerpen, Coll. Grüter, thans Antwerpen, Stadsbibliotheek B 141.155; Cheltenham, Phillipps 4082, thans Brussel, Koninklijke Bibliotheek IV 105; Elseghem, Coll. de Gellinck, thans Leiden, Bibliotheek der Rijksuniversiteit, B.P.L. 2260; Roermond, Coll. Mgr. van Gils 1, thans Nijmegen, Universiteitsbibliotheek; Velp, Bibl.

der EE. PP. Capucijnen 3, thans 's-Hertogenbosch, Provinciaal Archief der Minderbroeders Capucijnen, 259; Wenen, Fideikommissbibliothek 7942, 7944 en 7957, thans Wenen, Österreichische Nationalbibliothek 12886, 12887 en 12869; Wernigerode, Fürstliche Bibliothek Z d 36, thans Rotterdam, Gemeentebibliotheek 96 E 16. Misschien had hij ook kunnen wijzen op Augustinus-handschriften, die W. de Vreese nog onbekend waren, maar waarop sindsdien de aandacht werd gevestigd: Monnikendam, Gemeentearchief 155 (P. Edmundus Mikkers, *Een 15e-eeuwse vertaling van St. Bernardus' preken De diversis en pseudo-Bernardijnse werken*, in Cîteaux in de Nederlanden, VII (1956), blz. 45-49); Dilbeek, Coll. L. Indestege, Gebedenboek (*Een Diets gebedenboek uit het begin der zestiende eeuw*, *herkomstig uit het voormalig klooster Sint-Hieronymusdal te Sint-Truiden*, uitgegeven door L. Indestege. Gent, 1961, blz. 118-121, 122-123). Zelf hebben we in een bijdrage *De Middelnederduitse vertaling van de Hiëronymusbrieven uit het Middelnederlands overgeschreven*, Leuvense Bijdragen, Bijblad XLIII (1953), blz. 96 de aandacht gevestigd op handschriften van de Middelnederlandse vertaling van *Epistola ad Cyrillum de magnificientiis B. Hieronymi*, die in De Vreeses bijdrage niet zijn vermeld.

Bovenstaande opmerkingen doen niets af aan de uitnemende verdienste van P.J.H. Vermeeren een aantal belangrijke codicologische opstellen van W. de Vreese opnieuw in het bereik en onder de aandacht van de neerlandici en andere belangstellenden te hebben gebracht. Vermelden we ten slotte nog dat de bundel wordt voorafgegaan door een voorbericht van Prof. Dr. W. Gs. Hellinga, waarin hij wijst op het grote belang van de figuur en het werk van W. de Vreese.

J. DESCHAMPS.

Samek Ludovici (Sergio), *Illustrazione del libro e incisione in Lombardia nel '400 e '500.* Modena, Stabilimento Poligrafico Artioli, 1960, 4°, ill., 79 p.

Dans un ouvrage succinct mais généreusement illustré et complété par une courte bibliographie, un index des noms cités et des quelque cent-vingt livres et vingt estampes rassemblés, S. Samek Ludovici analyse l'art graphique lombard dans les vingt dernières années du XVe s. et les vingt premières du XVIe. C'est un art méconnu car il est éclipsé par les productions florentines et vénitiennes; le premier à s'y être intéressé, mais sans système, fut P. Kristeller (*Lombardische Graphiek der Renaissance*, Berlin 1913); Ludovici, tout en vérifiant ses assertions, s'y réfère plusieurs fois.

Après avoir précisé le cadre géographique de la Lombardie à l'époque envisagée, - Ligurie, Piémont ainsi qu'une partie de l'Émilie -, l'auteur dégage les aspects essentiels de la gravure lombarde, manifestes et constants surtout dans les bois: un dessin ferme, linéaire sans dédaigner les effets picturaux, des ombres suggérées par des hachures parallèles, un expressionnisme accentué, une disposition aérée des

figures; les bordures sont rares et presque toutes d'importation vénitienne (entre Venise et la Lombardie il y eut de fréquents emprunts et échanges de bois).

Illustrations et estampes présentent des caractères communs à la peinture et à la sculpture lombardes contemporaines. Ludovici étudie quelques estampes isolées et l'illustration, souvent anonyme, des livres publiés dans les grandes villes: Pavie, Brescia, Milan. A propos de la gravure sur cuivre, très perméable aux influences

à cause de sa technique plus souple que celle de la xylographie, Ludovici étudie l'art de quelques graveurs: les da Brescia, Giovanni Pietro da Birago, Cesare di Cesariano, Bernardo Prevedari; il note l'intérêt des graveurs pour la *Cène* de Vinci, achevée à Milan en 1498; en la transposant sur cuivre, ceux-ci créèrent le prototype de la reproduction des oeuvres d'art. L'auteur signale aussi l'influence de Bramante sur les estampes à sujet architectural.

Le livre, illustré de bois pieux, burlesques, historiques ou romanesques, est souvent populaire et les traditions médiévales y subsistent; Ludovici souligne le nombre élevé des missels à l'étude desquels il consacre plusieurs paragraphes. Chaque ville a ses officines propres, aux caractères personnels en dépit des nombreuses influences, italiennes ou étrangères, qu'elles subissent. A Pavie, proche de Ferrare dont l'influence se fait sentir, le livre illustré se caractérise par un assouplissement de la ligne. Brescia, ville natale de Foppa, est inspirée par ce peintre; la proximité de Mantoue où oeuvre Mantegna, l'influence des arts germanique et franco-flamand, celles de Vinci et de la gravure vénitienne, donnent une idée de la difficulté du classement par influences des gravures bresciannes; en général, l'allure des bois y reste néanmoins typiquement lombarde, vigoureuse et synthétique. Milan est attirée, tantôt par l'âpreté des artistes du Nord, tantôt par l'art élégant de Vinci; à côté de bois présentant un aspect anguleux et tourmenté qui évoque Mantegna et le dramatisme allemand, il en est d'autres, tardifs, qui cherchent à suggérer le 'sfumato', la sensibilité du dessin léonardesque; la grâce de Luini perce aussi dans quelques illustrations milanaises.

En conclusion, si l'art graphique lombard à l'aube de la Renaissance, tel qu'il nous est présenté par S. Samek Ludovici, est loin de nous apparaître comme entièrement original, l'auteur nous en révèle cependant l'intérêt, qui réside dans la variété des thèmes religieux ou profanes, et surtout dans une fidélité de quelque quarante ans, - et ceci en dépit des influences -, à la sobriété de la composition et à la force du dessin.

A. ROUZET.

Collectio Holbergiana; ***en samling skrifter av och om Ludvig Holberg; skänkt till Göteborgs Stadsbibliotek av apotekaren Fil. Dr*** **Gustaf Bernström;** ***katalog upprättad av*** **Lage Hulthén. Göteborg, Stadsbibliotek, Wettergren & Kerbers Bokhandels AB, 1959, 24,5 × 18, 170 pp. Zw. Kr. 20,-. (= Acta Bibliothecae Gotoburgensis, 5).**

De Gotenburgse Holberg-verzameling is met haar 595 nummers een van de voornaamste buiten Denemarken. Ze kwam in 1935 als particuliere gift van Gustaf Bernström in het bezit van de Stadsbibliotek. Twee jaar later kwam nog een aanvulling. Dit fonds bevat een groot aantal frisse exemplaren in eigentijdse of moderne banden. Benevens eerste drukken telt het een enorm aantal oplagen van afzonderlijke werken tot de allermodernste toe. Bibliografische, biografische en literair-historische werken over de auteur zijn er aan toegevoegd. Deze catalogus omvat buiten de Bernström-verzameling ook nog het overige bezit aan Holbergiana aanwezig in de Gotenburgse bibliotheek, inclussief 40 nummers welke tijdens de redactie van de catalogus werden verworven en als aanhangsel nog konden opgenomen.

De catalogus sluit in grote mate aan bij het standaardwerk van H. Ehrencron-Müller, *Bibliografi over Holbergs Skrifter*, *I-III*, Kopenhagen, 1933-35. Er is een concordantie met dit werk opgenomen, er wordt in de beschrijvingen naar de nummers van Ehrencron-Müller verwezen en ten slotte is de indeling van hem overgenomen: afzonderlijke hoofdstukken voor *Peder Paars* en voor *Niels Klim*, hoofdstukken voor de geschiedkundige schriften, voor de brieven, voor de comedies samengenomen. De beschrijvingen der werken zijn zeer uitvoerig, afwijkingen met Ehrencron-Müller zijn aangetekend, bv. wat betreft aantal bladzijden, drukfouten, plaats van de illustraties, omslagen e.d. Zo worden de noten zeer omvangrijk. De verschillende uitgaven van één werk staan chronologisch achter elkaar, de vertalingen incluis. Titellijst en naamlijst ronden het werk af. Zeer practisch is de gewoonte om vóór de uitgaven waar dit zich opdringt in cursief een sterk verkorte aanduiding te geven waardoor aard en betekenis van die uitgave dan dadelijk in het oog springen. Vanzelfsprekend kan men links en rechts lacunes in dit fonds merken; zo ontbreekt de eerste en tweede druk van *Peder Paars*, van de talrijke Engelse vertalingen van *Niels Klim* is slechts de eerste voorhanden (*A journey to the world under-ground*, 1742), van de Nederlandse daarentegen de eerste (*Onderaardsche reis van Claas Klim*, 1741), de titeluitgave daarvan, de tweede en de derde; van de in het Ned. vertaalde *Blyspelen* zijn niet min dan vijf uitgaven voorhanden, daarentegen ontbreken de zes delen van de Noorse *Festutgave* van 1922-25. In de afdeling literatuurhistorie missen we het *Holberg-Billedbog* van V. Andersen en zeker de ons erg aanbelangende studie van Saskia Ferwerda, *Holberg en Holland* (1939). Noteren we ten slotte dat inhoud en betekenis van het fonds Bergström uiteengezet werd door Prof. Dr. F.J. Billeskov Jansen in zijn opstel *Holberg-Samlingen i Göteborgs Stadsbibliotek*, opgenomen in een feestbundel aan Bernström gewijd in 1947.

Dr. EM. WILLEKENS.

J. Hillier, *Utamaro: Colour Prints and Paintings.* Phaidon Press, London, 1961; 110 wit/zwarte en 17 volkleuren illustraties; 60 sh.

J. Hillier's studies (zelfde uitgever) ‘Japanese Masters of the Colour Print’ en ‘Hokusai’ zijn nu ook in Nederlandse bewerking verschenen. Wat betekent dat ik hem hier niet meer als een autoriteit over de Japanse prent moet voorstellen. Wat Utamaro betreft, de Westerse cognoscenti vrij bekend ofschoon over hem sedert 1907 geen noemenswaardig boek meer verschenen was, hij werd c. 1753 geboren. In Kawagoe? in Edo? in Ōsaka? of in Kyōto? - Even weinig weten wij over zijn ouders, ofschoon wij a priori de mogelijkheid niet mogen uitsluiten dat de toen veertigjarige kunstenaar Toriyama Sekien zijn vader was. Hoe dan ook, Utamaro werd zijn leerling in Edo en werd zelfs zijn zoon door adoptie. Sekien was opgeleid in de klassieke Japanse traditie, maar met de jaren ging hij sterker en sterker overhellen naar de Ukiyo-e, of Populaire school. Utamaro was ongeveer 11 jaar oud toen de volkleurenprent in Japan in 1764 tot stand kwam. Elf jaar later verscheen van hem, onder de schuilnaam Kitagawa Toyoaki, zijn eerste zgn. toneelboekje, tegelijk beïnvloed door de Kanō en de Ukiyo-e scholen. Vijf jaar later ging hij van

Sekien over naar Tsutajū, een boekhandelaar die, naar het schijnt, de kunst bezat jonge genieën te ontdekken en er het maximum uit te halen.

Wij kunnen hier natuurlijk de carrière van Utamaro niet in al haar details volgen. Toch mogen zijn voornaamste werken vermeld worden: *Ehon Mushi Erabi* (1788, een platenboek van insecten - alle Ukiyo-e invloed is er praktisch vreemd aan); *Uta-makura* (hetzelfde jaar, bekend als het nec-plus-ultra van de Japanse albums van erotische kleurenprenten; de naam betekent: Het gedicht van het hoofdkussen); het zgn. *Schelpenboek* en *Momo chidori kyoka awase* (beide c. 1790, dit laatste gewijd aan vogels, zodat hiermee Utamaro's natuur-trilogie klaar was); een serie albums van portretten (1791-1793); *De twaalf uren van de groenhuizen* (c. 1795); *Grote minnaars* (1795-1800); moeder-en-kind prenten (1796-9); *De annalen van de groenhuizen* (1804). Bij 1800 was Utamaro de levende grootmeester van de Ukiyo-e, of Populaire school, terwijl Hokusai toen net zijn artistieke carrière begon. In 1804 of 1805 bracht Utamaro een tijdje in de gevangenis door, wegens smaad aan het adres van een hoogstaand generaal. Hij overleed in 1806. Utamaro schilderde ook een aantal paravents, zoals dat voor Japanse artiesten gebruikelijk was, en zelfs verscheidene schilderijen waar de auteur in het voorbijgaan op wijst. Deze 'Utamaro' is, naar mijn mening, het beste van de drie boeken die J. Hillier tot heden aan de Japanse prent heeft gewijd.

HUGO VAN DE PERRE.

The Penrose Annual 1961. A Review of the Graphic Arts, onder leiding van Allan Delafons. Vol. 55. London, Lund Humphries, 1961. 42 sh.

Het is een zuiver toeval, verzekert dhr. Allan Delafons in zijn voorwoord tot dit 55e *Penrose Annual* waar hij sedert enkele jaren de leiding van heeft, dat auteurs van zoveel bijdragen dit keer de nadruk leggen, impliciet of expliciet, op wat hij noemt, de behoefte, de nood aan rede, logika en doelsbegrip vanwege de 'printdesigner' (letterlijk, de typografische vormgever, een ietwat ruimer begrip dan typograaf tout court) voor elke individuele opdracht die hem toevertrouwd wordt. Anders gezegd, aldus nog altijd dhr. Delafons, om zijn taak naar behoren te kunnen volbrengen moet de typografische vormgever een precies idee hebben van wat met een welbepaald drukwerk wordt nagestreefd alsmede alle bestaande middelen voor zijn reproductie in groot aantal, dóór en dóór kennen. Daar voegt hij overigens nog een derde vereiste aan toe. Namelijk een grondige kennis van de typografische ontwikkeling en geschiedenis, almaar opgefrist en aangevuld door de studie van het werk van de beste typografische vormgevers uit het binnen- en buitenland.

Wie zou hem de juistheid van deze of gene bewering durven betwisten? Tegelijkertijd staat het dan toch wel buiten kijf dat dit *Penrose Annual* zoals weinige andere, en kennelijk als geen ander in de Engelse taal, al wie rechtstreeks of onrechtstreeks bij de typografie is betrokken, of er belangstelling voor voelt, jaar in jaar uit de kans biedt om de ontwikkeling van de typografie in de wereld van vandaag op de voet te volgen. Iets wat nu des te moeilijker uitvalt en bijgevolg ook des te noodzakelijker is, daar de grafische kunsten op dit ogenblik wellicht de grootste technische revolutie doormaken sedert Gutenberg, dus sedert vijf eeuwen. Met deze technische revolutie gaan overigens een geweldige wijziging en evolutie inzake smaak en vormgeving gepaard. Deze laatste twee springen des te sterker in

het oog wanneer wij, zoals *The Penrose Annual* het doet, de ruimst mogelijke betekenis aan het woord 'typografie' geven, of nog beter wanneer wij het typografisch landschap tegelijk panoramisch en onder elke vorm van zijn veelvoudige aspecten bestuderen. Zo treffen wij dan ook in dit nieuwe jaarboek, na het minutieuse inleidend overzicht verzorgd door dhr. Delafons zelf, bijdragen aan b.v. de jongste tendenzen van de Nederlandse typografie; de Italiaanse grafika; het nieuwe *Univers* (sans-serif, of grotesque ook wel eens antiek geheten)-lettertype; een essay over enkele vooraanstaande Amerikaanse boekontwerpers- en drukkers; de typografie in India; de kunstenaar als een verslaggever; ROP kleurendruk voor kranten in Duitsland; electrofax voor fotogravure, etc. Voor andere lezers zullen dan weer de vier studies gewijd aan het typografisch onderricht zijn die hun aandacht opeisen, en wel 'Design laboratory', door John O'Connor, 'Plans for an Institute of Printing', door Sir Denis H. Truscott, 'Future pattern of printing education', door G.F. Caldwell, directeur van het Department of Printing te Nottingham, en 'At the Elephant and Castle', door Ellis Thirkettle, directeur van de London School of Printing and Graphic Arts. Voor deze school is op dit ogenblik te Elephant and Castle (dit verklaart de naam van het essay), in London, net tenzuiden van de Teems, een hyper-modern gebouw van veertien verdiepingen in opbouw, met ernaast nog een drietal andere (minder hoge) gebouwen, eveneens de school toegewezen.

Zoals al zijn voorgangers, is ook dit *Penrose Annual* rijkelijk met nu eens wit/zwarte dan weer kleurenafdrukken van interessant grafisch werk uit binnen- en buitenland verlucht. Vormgeving en typografie zijn dit keer verzorgd door Leslie McCombie die voor de tekst de Monotype Baskerville en de Monotype Gill Sans Bold heeft gekozen. De druk, door Lund Humphries, is eens te meer voortreffelijk.

HUGO VAN DE PERRE.

'Lijst van de gedrukte Nederlandsche vertalingen der oude Grieksche en Latijnsche schrijvers'

Onder deze titel verscheen in 1924 het vermaarde bibliografische werk van E.P.A. Geerebaert S.J.

Een tweede, verbeterde en bijgewerkte uitgave wordt thans voorbereid onder de auspiciën van de Koninklijke Vlaamse Academie voor Taal- en Letterkunde.

De redactie is zo vrij beroep te doen op de medewerking van de lezers van 'De Gulden Passer' om eventuele vergissingen en leemten welke werden vastgesteld in de eerste uitgave te melden aan onderstaand adres.

Bij voorbaat dankt ze alle belangstellenden voor hun zeer gewaardeerde hulp.

Dr. A.M.A. Van Bilsen, Debuckstraat 21, Brussel IV

De Vereniging, in 1877 gesticht door Max Rooses en P. Génard, stelt zich ten doel de bevordering der kennis van het oude boek, hoofdzakelijk in de Nederlanden. Zij groepeert in haar schoot de bibliophielen uit alle gewesten van België.

Om lid te worden van de Vereniging volstaat het naam, ambt of beroep, en adres te melden aan de zetel van de Vereniging, Museum Plantin-Moretus, Vrijdagmarkt 22, Antwerpen.

De leden der Vereniging storten een jaarlijkse bijdrage van 150 F (in het buitenland: 200 F); ze ontvangen hiervoor het tijdschrift en de afzonderlijke uitgaven verschijnend in de eerste reeks en tegen sterk verminderde prijs de eventuele uitgaven der tweede reeks.

Afzonderlijke jaargangen van het tijdschrift kunnen worden bekomen tegen 200 F (in het buitenland: 225 F).

SOCIÉTÉ DES BIBLIOPHILES ANVERSOIS A.S.B.L. (Siège social: Musée Plantin-Moretus, Vrijdagmarkt 22, Anvers).

Cette Société, fondée en 1877 par Max Rooses et P. Génard, se consacre à l'étude de l'histoire du livre, principalement dans les Pays-Bas. Malgré sa dénomination, son activité n'est pas limitée à la Métropole: elle groupe en son sein des bibliophiles de toutes les régions de la Belgique.

Les personnes qui désirent s'affilier, sont priées de signaler leurs nom, qualité ou profession et adresse au siège de le Société, Musée Plantin-Moretus, Vrijdagmarkt 22, Anvers.

La cotisation annuelle est fixée en Belgique: à 150 fr. B., à l'étranger: 200 fr. B. Les membres de la Société reçoivent gratuitement la Revue et les publications de la première série; ils peuvent obtenir celles de la deuxième série à des prix fortement réduits.

Il est possible d'obtenir une année de la Revue au prix de 200 fr. B. (à l'étranger: 225 fr. B.)

THE SOCIETY OF ANTWERP BIBLIOPHILES (Seat: Museum Plantin-Moretus, Vrijdagmarkt 22, Antwerp).

This Society was founded in 1877 by Max Rooses and P. Génard, for the purpose of studying the History of the Book, especially in the Low Countries. In spite of its name, its activity is not confined to the town of Antwerp, for it groups bibliophiles all over Belgium.

Those who wish to become affiliated, are kindly requested to inform the seat of the Society, Plantin-Moretus Museum, Vrijdagmarkt 22, Antwerp, giving their name, profession or occupation and address.

The subscription rate is 200 Belgian fr. per annum. The numbers of the Review, as well as the publications of the First Series, are sent without charge to the members of the Society, and the publications of the Second Series may be obtained by them at greatly reduced prices.

Annual numbers of the Review can be obtained at the price of 225 Belgian fr.